ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№2 (182)

Алматы
«Қазақ университеті»
2021

ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №2 (182) маусым

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Куәлік № 16497-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Ибраева Ж.К., ф.ғ.д., профессор м.а. *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Джолдасбекова Б.У., ф.ғ.д., профессор (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Досанова А.М., PhD, аға оқытушы (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Адилбаева У.Б., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Алимтаева Л. Т., ф.ғ.к., доцент м.а. *(Қазақстан)*
Баянбаева Ж.А., ф.ғ.к., доцент м.а. *(Қазақстан)*
Аймагамбетова М.М., PhD, доцент м.а. *(Қазақстан)*
Мадиева Г.Б., ф.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Темірболат А.Б., ф.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Саткенова Ж.Б., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Таттимбетова Қ.Ө., PhD, доцент м.а. *(Қазақстан)*
Донна Орвин (Donna Orwin), доктор, профессор, Торонто университеті *(Канада)*
Евдокимова С.Б., PhD, доцент, Браун университеті *(АҚШ)*
Жаң Жин Жин (Jean Zhin Zhin), доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық университеті *(Қытай)*
Барабаш В.В., ф.ғ.д., профессор, Ресей халықтар достығы университеті *(Ресей)*
Морхье Пост (Margje Post), PhD, доцент, Берген университеті *(Норвегия)*
Насие Йылдыз (Nasiye Yildiz), доктор, профессор, Анкара Хаджы Байрам Университеті *(Түркия)*
Риверс Уильям П. (Rivers William P.), доктор, профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту *(АҚШ)*
Кайс Амер Кадим (Kais Amer Kadhim), доктор, қауымд. профессор, Сохар университеті *(Оман Сұлтанаты)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Тонкер А., оқытушы *(Қазақстан)*

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

Жоба менеджері
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 701 724 2911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева
Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 14619

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 15,8 б. т. Тапсырыс № 6028.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2021

1-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Section 1

LINGUISTICS

Раздел 1

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ҒТАМР 16.01.33 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph1

Ж.Ә. Абдрахманова[1*], Ғ.Б. Шойбекова[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2] Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: zhaz_abd@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МАҚТАУ-МАРАПАТТАУ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ БАҒЫТТАРЫ

Мақалада мақтау-марапаттау тілдік бірліктері мен олардың прагматикасын, функциясына байланысты жіктелімдері жалпылай қарастырылады. Бағалау тілдік бірліктерінің семантикалық тарамдалуы туралы сөз болады. Кез келген тілдегі мақтау-марапаттау тілдік бірліктерінің мәні коммуникацияда ашылатындығы көрсетіледі. Сонымен қатар қолданыс аясына байланысты стильдік ерекшелігін, тұлғалық құрылымы жағынан грамматикалық сипатын, адамға қатысты айтылып, адам қалыптастыратындықтан антропоөзектілігін, түпкі стратегияның орындалуы жағынан прагматикалылығын және т.б. бағыттарын зерттей алу мүмкіндігі бар екендігі, соған сәйкес өзектілігі бағамдалады.

Мақтау-марапаттау тілдік бірліктері – бағалау тілдік бірліктері деген үлкен категорияның бір бөлшегі. Сондықтан олар әлеуметтік сипатқа, мәнге ие болады. Әлеуметтік сипаты мәтін ішіндегі контекске сәйкес прагматикасын анықтауға көмектеседі. Сыпайы мәнде жұмсалатындығы негізгі мағынасынан туындаса, белгілі бір жағдаятқа сәйкес кекету, мұқату мәндерін де айқындауға болады.

Семантикалық сипатына қарай 1) жағымды, жағымсыз мәндегі; 2) грамматикалық сипатына байланысты зат есім, сын есім, сан есім, үстеу, етістік, одағай сөздер арқылы берілетін; 3) прагматикалық сипатына орай тура және ауыс мәнде қолданылатын; стильдік қолданысы тұрғысынан барлық стиль түрлерінде кездесетін мақтау-марапаттау тілдік бірліктері бар екендігін көруімізге болады.

Мақалада мақтау-марапаттау тілдік бірліктерін жинақтап, сөздік құрастыру қажет екендігі айтылады.

Түйін сөздер: бағалауыштық лексика, мақтау-марапаттау сөздері, мағына, таным, образды лексика.

Zh.A. Abdrahmanova[1*], G.B. Shoibekova[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: zhaz_abd@mail.ru

Directions of the study of commendable linguistic units in the Kazakh language

In the article, the object of linguistic research is commendable and rewarding linguistic units, their pragmatic and functional aspects are generally considered. Semantic branching of evaluative linguistic units is the main topic of this article. The author points out that the meaning of commendable linguistic units in any language is best revealed in communicative communication. Depending on the scope of their application, it is necessary to highlight the stylistic specifics, the grammatical design of these units in relation to the individual characteristics of the personality, their orientation relative to the respondent, anthropo-relevance that forms the personality of a person. The article also examines the pragmatism of these units in terms of the implementation of the final strategy and other areas of research, which accordingly determines the relevance of the topic.

Commendation linguistic units are an integral part of the entire category of linguistic assessment units. They have a socially oriented feature, acquire a social and communicative meaning. The social nature of these units contributes and helps to define their pragmatics in accordance with the context within the text. If the main meaning of these units arises from polite use, under other circumstances, the meanings of irony, ridicule, and humiliation can also be revealed.

Depending on the semantic meaning, the following types of commendable linguistic units can be distinguished: 1) positive or negative meaning; 2) depending on the grammatical meaning – transmitted through adjectives, numbers, adverbs, adverbs, verbs, conjunctions; 3) relatively pragmatic meaning – used in direct and figurative meaning; in terms of stylistic separation, they are used in all kinds of styles.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

The article also points out the need to summarize commendable linguistic units and compile a separate dictionary.

Key words: evaluative vocabulary, commendable and rewarding vocabulary, meaning, cognition, figurative vocabulary.

Ж.А. Абдрахманова[1], Г.Б. Шойбекова[2]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: zhaz_abd@mail.ru

Направления изучения похвально-наградных языковых единиц в казахском языке

В статье объектом лингвистического исследования являются похвально-наградные языковые единицы, обобщенно рассматриваются их прагматические и функциональные аспекты. Семантическая разветвленность оценочных языковых единиц является главной темой данной статьи. Авторами указывается, что значение похвально-наградных языковых единиц в любом языке лучшим образом раскрывается в коммуникативном общении. В зависимости от сферы их применения следует выделить стилевую специфику, грамматическое оформление данных единиц относительно индивидуальной характеристики личности, их направленность относительно респондента, антропоактуальность, формирующие личность человека. В статье также рассматривается прагматичность указанных единиц в плане реализации конечной стратегии и других направлений исследований, что соответственно определяет актуальность темы.

Похвально-наградные языковые единицы являются составной частью всей категории оценочных языковых единиц. Они обладают социально направленным признаком, приобретают социально-коммуникативный смысл. Социальный характер данных единиц способствует и помогает определить их прагматику в соответствии с контекстом внутри текста. Если основное значение указанных единиц зарождается при вежливом использовании, при других обстоятельствах можно выявить и значения иронии, насмешки, унижения.

В зависимости от семантического значения можно выделить следующие виды похвально-наградных языковых единиц: 1) положительного либо отрицательного значения; 2) в зависимости от грамматического значения – передающиеся через прилагательные, числительные, наречия, наречия, глаголы, союзы; 3) относительно прагматического значения – употребляемые в прямом и переносном значениях; с точки зрения стилистического разделения они используются во всех видах стилей.

В статье также указывается на необходимость обобщить похвально-наградные языковые единицы и составить отдельный словарь.

Ключевые слова: оценочная лексика, похвально-наградная лексика, смысл, познание, образная лексика.

Кіріспе

Адамзаттың айналасын қоршаған затқа, құбылысқа, оқиғаға, фактілерге, жалпы әртүрлі жағдаяттарға байланысты көзқарастары бағалау деп аталады. Бағалау адамзат қоғамында қалыптасқан критерийлер бойынша жіктеледі. Десек те, адамның түрлі қабылдаулары арқылы бағалау туралы ұғым-түсініктері әртүрлі болады. Сондай-ақ адамның сөйлеу сәтіндегі күйі, өзіне және басқаларға қоятын талаптары т.б. түрліше бағалауға себеп болады. Қазіргі лингвистикалық еңбектерде сөз мағынасын зерттеудің семасиологиялық, лингвистикалық, функционалды-коммуникативтік, прагматикалық, когнитивтік, текстологиялық, типологиялық, жүйелі-деңгейлік (бағалаудың тілдің түрлі деңгейлерінде көрінуі), лексикографиялық аспектілері тұрғысынан қарастыру бағыттары бар. Осыған сәйкес бағалау мәнді тілдік бірліктерді, тақырыбымызға сәйкес мақтау-марапаттау сөздерін дәл осы аспектілер негізінде қарастыруға болады. Әрбір аспектіні зерттеу – тақырыптың ашылуына ықпал етеді. Мақаламызды қазақ тіліндегі мақтау-марапаттау тілдік бірліктерін антропоөзектілік, прагматикалық, грамматикалық, стилистикалық бағытта зерттеуге болатындығын көрсетеміз.

Тіліміздегі бағалауыш лексиканы жинап, жүйелеп қарастырған еңбектер аз. Толыққанды зерттеу нысанына айналмаған. Әрине, мақтау-марапаттау тілдік бірліктері қай тілде де бар болғанымен, олар бүгінге дейін арнайы сөзтізбеге еніп, сөздік түрінде жарық көрмеген екен. Бұл бағалау тілдік бірліктерін зерделеудің, жинақтаудың өзектілігін айқындайды. Осы

мақала үлкен зерттеудің жалпы нобайын жинақтап көрсетеді.

Материалдар мен әдістер

Бағалауды зерттеудің антропоөзектілік бағыты А.А. Залевская, Н.О. Золотова және т.б. бірқатар психолингвистердің назарын аударды. Олар бағалауды психолингвистикалық көзқарас тұрғысынан зерттеді.

Сонымен қатар баға сөйлеушінің жеке талғамын, пікірін де білдіреді, ой-өрісін, дүниетанымын көрсетеді. Сондықтан да баға адамның ойлауымен, ақыл-ойымен, психикасымен, талғамымен байланысты болады. Осы жерде Н.Д. Арутюнованың берген анықтамасына тоқтала кетейік: «Оценка относится к числе собственно человеческих категорий. Она задана физической и психической природой человека, его бытием и чувствованием, она задает его мышление и деятельность, отношение к другим людям и предметам действительности, его восприятие искусства» (Арутюнова, 1988: 21).

«Адамнан тыс бағалау жоқ» екені белгілі. Күрделі психологиялық құрылымға ие адамзат қоғаммен байланыста болады. Бұл бағалау категориясын қарастырудың әлеуметтік контекске ие екендігін білдіреді. Бағалауыштық мағынаның әлеуметтік сипатқа ие болуының себебі «адамдардың әлеуметтік ортаның жемісі болуында» деген орынды пікірді М. Оразов айтқан болатын (Оразов, 1991: 113). Адам белгілі бір қоғамдық ортада өмір сүреді, солардың ортасында тәрбиеленеді. Осы қоғамдық орта сол қоғам мүшесінің көзқарасының қалыптасуына, дүниені түсініп өзінше баға беруіне жағдай жасайды. Айналасындағы болып жатқан қоғамдық өзгерістерге, түрлі қарым-қатынастарға баға бергенде осы қалыптасқан көзқарас шешуші қызмет атқарады (Түсіпбекова, 2007: 112-113).

Француз тілінде комплимент сөздер тізбесі берілген сөздіктің жоқ екенін Л. Бордас мынадай пікір арқылы білдіреді: «Наши исследования в области словарных дефиниций данного понятия показали, что существенных различий в определении комплимента разными словарями нет» (Bordas, 1976). Осы пікірді біздің қазақ тіліне де қатысты айтуымызға болады.

Мақтау-марапаттау тілдік бірліктері кез келген тілде бар болғанымен, бүгінге дейін ешбір тілде сөздік түрінде арнайы жарық көрмеген екен. Біздің қазақ тілінде мақтау-марапаттау тілік бірліктерінің түрлері көп болғанымен, оларды күнделікті өмірде қолдану сирек кездеседі. Біздің тілімізде үлкендерге қарағанда риясыз қолданылатын мақтау тілдік бірліктеріне балаларға қарата айтылатын сөздер қатары жатады. Үлкендерге қарата айтылатын мақтау сөздер өз кезегінде белгілі бір ерекше құрылымды қажет етеді. «Комплимент – краткое выражение уважения и дружбы, которое мы адресуем собеседнику. Цель комплимента – убедить собеседника в том, что наши сердечные чувства соотносятся с вербальным выражением, с намерением расположить его к себе» (Petit Larousse, 1965).

Француз ғалымы Петит Ларус айтқандай, адресатқа бағытталған құрмет пен достықтың дәнекершісі бола білетін сөздер – мақтау сөздер. Біз адресатқа деген сезімімізді вербалды түрде жеткіземіз. Мысалы, «Ол өзінің ризашылық сезімін көзбен ғана білдіріп қоймай, ыстық ыықыласын «сіз мейірімді жансыз» деген сөзбен жеткізді». Міне, осы мысал, Петит Ларустың айтқан пікірін дәлелдей түседі. Мұндай қоданыстар барлық тілдерде бар деп санаймыз. Себебі адамзатқа сезіну мен оны жеткізу жолдары ортақ.

Комплимент сөздердің коммуниканттар арасындағы актінің өз деңгейінде өтуіне ықпал ететін жағдайы да бар. Дегенмен, комплимент сөздер еш риясыз айтылуы керек деп санасақ та, кей жағдайларда коммуникативтік стратегияларды жүзеге асыру үшін қажет тактикалардың бірі ретінде қызмет ететіндігін жасыра алмаймыз. Бұл туралы Петит Ларустың мына пікірі біздің ойымызды қостайды: «Но нужно также учитывать, что есть две опасные крайности в комплименте и нужно уметь придерживаться «золотой середины». Комплимент, прежде всего, должен подчеркивать те качества человека, о которых уместно упоминать в конкретных обстоятельствах, учитывая также сам предмет разговора» деген пікір, әрине, өте дұрыс (Petit Larousse, 1965).

Орыс ғалымы Т.А. Торговкинаның «Мы рассматриваем комплимент с этической точки зрения, т. е. с позиции правильности употребления комплимента в той или иной речевой ситуации. В этой связи комплименту можно противопоставить такие понятия как лесть, насмешка, ирония» дейді (Торговкина, 2002). Жоғарыдағы француз ғалымының айтқан сөзіне Т.А. Торговкинаның «этикалық» тұрғыдан айтылады деуі риясыз көңілден емес, қарым-қатынас мәдениеті тұрғысынан айтылып тұрған сияқты. Әрине, мақтау сөздерді шын көңілден, сондай-ақ қажет деп санаған жағдайда, айту керек деп санаған жағдайда қарым-қатынас мәдениеті

тұрғысынан айтуға болады. Бірақ мақтау сөздердің мағыналық тұрғыдан келемеждеу, иронияға қарсы қойылатыны рас болғанымен, контексте (мәнмәтінде) ғана шынайы мағынасы көрінеді деп санаймыз. Себебі мақтау сөздердің қолданылуы ситуацияға байланысты болса, міндетті түрде мағынасы да соған сәйкес ашылады. Бір жағынан мақтау сөздер сыпайылық мәнін бергенмен, екінші жағынан қажет болған жағдайда дөрекілік те сипатқа ие болып жататын жағдайлары бар.

Мақтау-марапаттау тілдік бірліктерінің прагматикасын осы ойымыздан әрі қарай өрбітуімізге болады. Лингвистикалық прагматика тұрғысынан кез келген тілдік бірлікті, оның мәтін ішіндегі қолданысынан байқауымызға болады. Лингвистикалық прагматика ұғымы, оның зерттелуі жыл өткен сайын зерттеліп, аясы кеңейіп келеді. «Прагматика» термині қазір тілімізде түрлі қырынан зерделеніп, қолданылып келеді (Leech, 1985:6). Шетелдік ғалымдар тіл контексіндегі қоданыстар ретінде қарайды (Parret, 1974: 89-99).

О.С. Ахманова: «Прагматика один из планов или аспектов исследования языка, выделяющий и исследующий единицы языка в их отношении к тому лицу и лицам, которые пользуются языком» деген анықтама береді (Ахманова, 1966: 344). Ғылым терминінің түрліше түсіндірілуін оның көпқырлылығымен байланыстыруға алып келеді. Прагматиканың көпқырлылығы семантика, фразеологиямен сөйлеу әрекетінде байланыстылығымен түсіндіруге болады. Р. Познердің пікірінше, семантика мен прагматиканың арақатынасы сөйлеу тіліндегі сөздің жеке тұрғандағы мағынасы мен оның мәтін ішіндегі қолданысының арақатынасына байланысты ашылуы керек (Pozner, 1980: 198-199).

Нәтижелер мен талдаулар

Яғни мағына мен узус арасындағы байланыс деп түсіндіруге болады. Демек, «айналайын» деген сөздің негізгі мағынасы айналу, өзі жақсы көрген затты (нәрсені) айналшықтап шықпау мәні негізгі лексикалық мағынасы болса, оның прагматикасы осы негізгі мәнінен туындайды. Демек, осы «айналайын» сөзін қолдану арқылы нені білдіргісі келгендігін айқындау – прагматикалық зерттеу болмақ. Осылайша, прагматика жекелеген сөздердің мәтін ішіндегі, мәтін аясындағы, мәнмәтіндегі қолданысын қарастыратын сала болмақ. Дж. Лич прагматиканы лингвистикалық тұрғыдан зерттейді. Коммуниканттардың сөйлеу жағдаятындағы тіл қолданысындағы мәніне назар аудару арқылы зерттеуді қолдайды (Parret, 1974: 6-7).

Семантика мен прагматиканы бір-бірінесалыстыра қолдану арқылы сөздердің функционалдық сипатын да ашуға болады. Бұл дегеніміз мәтін ішіндегі лексикалық бірліктердің қызметіне байланысты коммуникативтік сипаттың ашылуын көрсетеді. Осылайша сөз мағынасы жеке тұрғандағы мағынасынан таратыла келіп, мәтін ішіндегі прагматикалық қолданысынан сөз мағынасы одан әрі ширатылып, көбейетіндігін, тарамдалатынын байқаймыз.

Әлеуметтік бағалауыштық элементінің дамуына сөйлеушінің дүнияуи көзқарасы, идеологиялық ұстанымы өз ықпалын тигізетіндігі, бұларды бағалауыштық қасиетті калыптастырушы факторлардың қатарына жатқызуға болатындығы жайлы газет лексикасы бағалауыштығының әлеуметтілігі жайын сөз еткенде Б. Момынова айтып кетеді. Ғалым «Бағалау кезінде объект түгелімен емес, субъектіге маңызды болып көрінген белгілі бір бөлігі, аспектісі ғана алынуы әбден мүмкін. Бұл бір объектінің әртүрлі бағалануына себеп болады» дейді (Момынова, 2003:132-135). Мәселен, дәл бүгінгі уақыттағы ковидке қарсы екпе туралы Ресейдің балалар гематологиясы, онкология және иммунологиясын зерттейтін Ұлттық медициналық орталығының президенті Александр Румянцев: «COVID-19-ға қарсы вакцина вирустың емі емес» деген баға берсе [https://tengrinews.kz/medicine/virustyin-em-emes-galyimdar-koronaviruska-karsyi-vaktsina-408867/], Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, сенаторлар кеңесінің мүшесі Жабал Ерғалиев: «Коронавирусты ауыздықтаудың бірден бір жолы – вакцина» деп санайды [https://www.coronavirus2020.kz/kz/zhabal-ergaliev-adam-balasyn-sheshek-bezgek-siyakty-indetterden-aman-alyp-kalgan-vakcina_a3771550]. Осы екі пікір бір объектіге екі субъектінің екі түрлі көзқарасын білдіріп, Б.Қ. Момынованың жоғарыдағы пікірін растай түседі.

Сонымен, қазақ тіліндегі мақтау-марапаттау тілдік бірліктерінің зерттелуі мен прагматикасы жайлы қысқаша осындай сипаттама жасадық. Әрі қарай бағалау тілдік бірліктерінің жіктемесіне тоқталайық. Жинаған мәліметтерімізге қарай, семантикалық аспектіні негізге ала отырып, бағалау тілдік бірліктерінің екі түрі айқындадық: а) жағымды мәндегі бағалау тілдік бірліктері, ә) жағымсыз мәндегі бағалау тілдік бірліктері. Мақтау және даттау тілдік брліктері бір-бірімен оппозиция құрайды. Бірақ мақаламыздың негізгі

зертеу нысанына сәйкес, жағымды мәндегі бағалау тілдік бірліктеріне мақтау-марапаттау тілдік бірліктерін жатқызамыз.

Қазақ тіліндегі марапаттау тілдік бірліктері қоғамда адам баласының ішкі жан-дүниесіне жылылық сыйлап, рухани өсуіне алып келеді. Марапаттау тілдік бірліктерінің түрлі жіктелімдерін ажыратып алуға болады. Мысалы: 1) Жас ерекшеліктеріне байланысты айтылатын бірліктер:

А) балаларға арналған марапаттау сөздер;

Ә) қызметкерлерге арналған марапаттау сөздер;

Б) ата-аналарға арналған марапаттау сөздер;

В) ата-әжелерге арналған мадақтау сөздер;

2) қоғамдағы әлеуметтік орнына байланысты айтылатын бірліктер (Тамаева, 2004). Біздің ұғымымызда, бірінші, қоғамдағы әлеуметтік орнына қарай айтылатын бағалау тілдік бірліктері деп бөліп алып, балаларға (ұлға, қызға ортақ немесе жекелей айтылатын тілдік бірліктер), жастарға, ата-аналарға, ата-әжелерге, қызметкерлерге (түрлі саласы бойынша орақ және жекелей айтылатын тілдік бірліктер) деп бөлу жөн сияқты.

Қазақ тілінде мақтау тілдік бірліктеріне жататын сөздер мен тілдік оралымдар өте көп. Себебі адамның бағалау мүмкіндігі шексіз десе де болады. Адамның өзіндік қасиеттері (ақылдылық, инабаттылық, сырт келбетінің әдемілігі, көзінің әдемілігі) туралы және оның иелігіндегі заттар туралы (машинасы, киімі, пәтері) немесе сол адам жасаған нәрселер жөнінде (жазған кітап, пісірген тамақ) айтылған сөйлемдерді мақтаулар деп есептеуге болады.

Мақтау нысаны да, мақтау сөз де коммуниканттардың арасындағы қарым-қатынас деңгейіне, жас және жыныс ерекшеліктеріне, ұлттық өзгешеліктеріне коммуникация уақытына, орнына тәуелді. Мәселен, кездесудің басында сөйлеуші, көбінесе, тыңдаушының бойындағы өзгерістерге, оның киіміне, шашына, сырт-келбетіне мақтау айтады. Бір үйге қонаққа барғанда, үй иесінің пәтерін мақтау, үстел басында ұсынған тамаққа мақтау айтады.

Мақтаулар әңгімелесудің басында көп кездеседі. Бұның себебі, біріншіден, адамды кездестіргенде оның бойынан көзге түсетін өзгерістерді (шашындағы, киіндегі) өзгерістерді байқағанда немесе оның жаңа киіміне мақтау айтылады, екіншіден, мақтау сөздер әңгімені бастауға септігін тигізеді. Американдық лингвист Эрвен Гофман мақтауларды сәлемдесумен ұштастырады (Алферов, 2014: 64).

Әдетте мақтау айтушы мен тыңдаушы екі коммуникант арасында жүреді. Бұл жағдайда бағалаушы мен бағаланушы өзара коммуникацияға түседі. Сондай-ақ бағалаушы мен бағаланушы арасындағы виртуалды коммуникацияға үшінші адам тыңдаушы ретінде қатысады. Демек, мақтауды бағытталған нысанына қарай мынадай екі топқа бөліп қарастыруға болады:1) тура мақтау, 2) жанама мақтау.

Тура мақтау дегеніміз – тыңдаушыға тура бағытталып айтылған мақтау. *Сіз сыпайысыз, қайырымдысыз. Сіздің романыңыз өте қызық екен.* Яғни айтар ойын тыңдаушының өзіне тікелей айта алуымен анықталады.

Жанама мақтаудың негізгі нысаны – тыңдаушы емес, оған жақын адам яғни үшінші тұлға. Мысалы, *Әй, нағыз азамат екен! Ол – жауырыны жерге тимеген балуан. Неткен жаужүрек десеңші! Өзі бірбеткей, батыл, бұлтақтатпай тіке сөйлейтін жақсы адам.* Байқап отырғанымыздай, мақтау адресатқа тікелей айтылып отырған жоқ, ортадағы делдел коммуникантқа үшінші тұлға жайлы айтып тұр. Мұндай бағалау жанама мақтау деп алады.

Мақтау сөздер сөйлеушінің әртүрлі эмоционалдық хал-күйін, сүйсінуін, ризашылығын, адресатқа жағымды көзқарасын көрсетеді:

Жарайсыңдар, қырандарым!

Пах, сабазым-ай!

Нағыз ержүрек екенсің!

Мақтаулардың тілде көрініс табу тәсіліне қарай, оларды екі топқа бөлуге болады:

1 Эксплицитті мақтау Эксплицитті (лат. тілінде explicātus айқын, түсінікті деген мағынада). Бұл туралы «имплициттілік түсінігіне қарсы қойылып, сыртқы материалдық тұрғыда ашық білдіру сипатына ие құрылым» деп түсініледі» деген пікір бар (Қорлау, 2013: 11).

2 Имплицитті мақтау. «Имплициттілік (ағылшын тілінде «implicit» – астарлы, айтылмаған) объективті жағдаятқа субъекті қатынасы негізіндегі ойды беруде тиісті 13 тілдік элементтің орын алмағанымен, оның мәнісін басқа тілдік бірліктер қатынасында қамтып тұратын, сонымен бірге тілдік бірліктердің логика-ассоциациялық жүйесі қатынасында жеткізетін синтаксистік құрылым. Имплицитті берілетін ақпарат 1) ешбір тілдік бірлік арқылы ресімделмейді, бірақ ол сөйлемдегі сөздердің өзара байланысында немесе контекстегі сөйленістер я абзац құрайтын сөйлемдердің өзара логика-семантикалық байланысында анықталады» (Қорлау, 2013: 12).

Эксплицитті мақтау – астарсыз, айтар ойды дәл беретін сөйлеммен беріледі, сөйлемде

жағымды баға жасырын емес, анық, айқын көрініп тұрады: *Ол – жауырыны жерге тимеген балуан.* Кейіпкердің кім екені нақты, айқын көрініп тұр.

Имплицитті мақтауда жағымды баға астарлы түрде беріледі: *1. Әдемі қыздардың қасында тәбетіміз жоғалып кетті ғой. 2. Сіздің күйеуіңіз бақытты екен.*

Бұл екі мақтауда жағымды баға астарлы түрде берілген. Біріншісінде қыздардың әдемілігін мақтап отырса, екіншісінде «сіздей әйелі бар ер адам бақытты» деген ойды тұспалдап жеткізіп тұр.

Кейбір сөйлесу жағдаятында бұл екі мағына бір-біріне қарама-қарсы болуы мүмкін. Француз лингвисі К. Кербрат-Ореккиони мақтаулардың бұндай түрлерін «Перфрид (алдамшы) деп атайды, себебі мақтау мазмұнына оған қарсы мағына жасырын тұрады: *сен бүгін жақсы таранысың*» (Бақытов, 2005: 85). Демек, мақтау прагматикасы әртүрлі болуы мүмкін.

Бұл мақтаудың объектісі – тыңдаушының сырт-келбеті, атап айтқанда, шашы. Бірақ осы мақтаудың бағалау мағынасында анти-мақтау жасырын тұр деп айтуға болады. Мұндағы анти-мақтау тыңдаушының бұрынғы шашына қатысты. Жоғарыда берілген мақтауды былай түсінуге болады: *Сен бүгін жақсы таранысың, басқа күндері таранбай жүретінсің.*

Сонымен қатар бұдан шығатын қорытынды кейбір мақтаулар бір-біріне мүлде қарама-қарсы мағынаны білдіреді.

Мақтау сөздер контекске байланысты мағынасы өзгеріп отырады, басқаша айтқанда, бір жағдайда мақтау мағынасын берген сөздер, сөйлемдер, сөз тіркестері екінші жағдайда кекету, анти-мақтау, ирония бола алады (The New American.., 1981). Әдетте, ирония дегенде сөздің немесе сөйлемнің тура мағынасы мен оның астарлы мазмұнының бір-біріне қарама-қарсы келуін айтады. Ирония, бір қарағанда, өз объектісін мақтап, бағалап тұрғандай әсер қалдырғанмен, астарлы мағынасына назар аударсақ, ол ауыспалы астарлы мазмұны арқылы объектісін түйрей шымшып, түкке алғысыз етіп кемітіп, кекетіп, тұрғандығын көруге болады. *1.Таң қалмаңыз. Бұл көмектің аты ел ішінде атаулы емес, атаусыз аталады. Жұртшылықпен жүздесу барысында Құлекеевтен бұрын ауылда кішігірім реформа жасаған адам Қарақұсова екенін жете сезіндік. Жұрттың да бұ кісіге деген «ризашылығында» шек жоқ. 2. Әй, месқарын, сен осы мынау нарықтық заманда ерледің, ей! Талай аңқаудың ақшасын «қарыз» деп алып, қан қақсатып, қайтармай қойдың. Ой, ерім-ай! 3. Дала қараңғы болғандықтан ба, тайқазандай төңкерілген қарнымның «сүйкімді образының» көлеңкесін терезеден көріп жатырмын.*

Бұл мысалдағы «сүйкімді образ» ешбір сүйкімділік танытып тұрған жоқ. Өйткені тайқазандай төңкерілген қарында сүйкімді образ болады деген ешкімнің ойына келе қоймайды. Қайта осы бір контекстегі сүйкімді образ деген ирониялық сөз тіркесі өзінің астарында тұрған сиықсыз да ұнамсыз суретті көзге елестетеді (Ахметов, 1995: 146-147).

Адам бойындағы оң-теріс жақтарын тағыда басқа кемшіліктерді бетке баса салмай, ирония арқылы жеткізу де ұтымдырақ. Ә.Қ. Ахметов атап көрсеткендей, «...айтысқа түскен ақындар үшін ирония – өте пәрменді құрал. Оның үстіне бадырайтып баса салғаннан гөрі, оны ирония арқылы мақтамен бауыздағандай етіп, мәдениетті түрде жеткізу жеңімпаз ақынның шеберлігін, ақыл-парасатының тереңдігін одан бетер айшықтай түседі әрі тыңдаушы жұрттың алдында да оның абырой-атағын өсіреді...» (Ахметов, 1995: 147).

Ғалым бұл пікірдің дұрыстығын дәлелдеу үшін ақындар айтысынан, атап айтқанда, Біржан мен Сара айтысынан үзінді келтіреді:

Біржан:
Тез алдырт күйеуіңді Сара саңлақ
Көрейін күйеуіңді тиген таңдап,
Рас жаны ашыса Тұрысбектің
Белгісі білінеді келсе, сонда-ақ.
Шыбықтай жігіт шығар өңі тұрлы,
Өнері өзі теңдес сегіз қырлы.
Шеберден мін алатын мініскерсің
Ер шығар тотықұстай неше түрлі.
Жақсыны көрмек үшін деген Сара,
Өзі түгіл елдің қамын жеген Сара

Сара:
Сәлем де Жиенқұлға келсін жатпай,
Келуге шошынады неден батпай.
Әркімнің қолда бары өзіне алтын,
Біржанға бір тырнағын тұрмын сатпай.
Көрінсін Біржан салға ай секілді
Ақ құйрық көңіл ашар шай секілді.
Ұсынса қол жетпейтін арғымағым
Арғынға баламаймын тай секілді...
...Асылым құдай берген өз бағыма,
Теңелмес жеті Біржан тырнағына
Найманда ол – дария саяткерім,
Балық боп ілінемін қармағына.
Көрінсін салтанатпен менің серім
Сол еді құдай қосқан барар жерім
Кедейге қонақасы тай ап келсін
Талабы Тәттімбеттей асыл серім.

Бұл үзінділер иронияға лықа толы. Сырттай қарағанда, Біржан да, Сара да Жиенқұлды жер-көкке сыйғызбай мадақтап, мақтап тұрғанға ұқсайды. Ал істің шындығына келгенде, бұл мақтау екі ақынға да ащы шындықты бүркемелеу немесе оның тігісін жатықтау етіп сездіру үшін қажет болып тұр. Болмаса, Жиенқұлда жоғарыда айтылған асқақ қасиеттердің бірі де жоқ екені, керісінше, оның қай жағынан болмасын, Біржанның тырнағына татымайтыны әрі Сараға да тең емес екені қос ақынға да, басқа жұртқа да белгілі жай.

Мақтау-марапаттау тілдік бірліктерінің функционалды стильдердегі көріністері. Мақтау-марапаттау тілдік бірліктері көркем әдебиет стилінде жазылған туындыларда көбірек кездеседі. С. Мәуленов өлеңдерінде кездесетін жартылай тұрақты теңеулер саны да біршама. Бұл теңеулерде образда ғана тұрақтылық қасиет сақталады және тұрақты образ арқылы теңеулік құрылымдағы белгіні тауып алуға болады.

Суы шырын балқайнар,
Шапқылайды шат күліп.
Талабы оның *таудай* бар,
Кеудесінде тәтті үміт.
(Таластың белі талмайды).

Таудай тұрақты образының белгісі – *биік.* Берілген жартылай тұрақты теңеудегі образ бен белгі – халық тілінде әбден қалыптасқан ұғымдардың бейнелі көрінісі. Ендеше, талаптың биік екендігін көрсету үшін, талапқа марапат ретінде таудай сөзі қолданылып тұр.

Тілімізде қалыптасқан фразеологизмдердің көпшілігін қазақ тілінің төл туындысы деуге болады. Себебі тұрақты теңеулер – халықтың образды ойлау нәтижесінде қалыптасқан тілдік бірліктері. Сондықтан тұрақты теңеулерді халықтың ұлттық-мәдени мазмұнын білдіретін тілдік таңбалар деуімізге болады. С. Мәуленов өлеңдеріндегі тұрақты теңеулер халықтың ұлттық болмысын, психологиясын, философиялық ойының мазмұндылығын дәйектеуімен құнды болып келген. Мысалы:

Шекарада сел қозғалса селт етпей,
Айтқанын ит орындайтын екі етпей.
Есік пенен төрдей еді кеудесі,
Балтырлары болатын-ды кесектей.
(Шекарашылардың иті туралы).

Есік пен төрдей – халықтық өлшемге байланысты туған тұрақты теңеу. Есік және төр лексемалары – көптеген фразеологизмдер мен тұрақты теңеулердің құрамында келіп, мәдени семантикаға ұйытқы болған сөздер. Тіліміздегі есік пен төрге байланысты қалыптасқан тұрақты теңеулер халқымыздың дүниетанымын да айқындай түседі. Қуанышты мерекелер мен той-думандарда төр – құрметті, сыйлы адамдарға ұсынылатын орын. Төр – адамдардың қоғамда алар орнын, бет-беделін анықтайтын орын. Үйдің есігі мен төрінің арақашықтығының қаншалықты болатынын ескерсек, шекарадағы иттің де қандай екенін бағамдауға болады. Есік пен төрдей деген бағалау – образды бағалау. Образды мақтау батырдың ірілігін бейнелеп көрсетіп тұр, яғни көркемдегіш құралды гиперболалап тұр десек те болады.

Аспанға *сырлы жебедей*
Шаншылып қалған көк таулар.
Толқынға батқан кемедей
Бұлттарға батпай тоқтаңдар!
(Бестау бауырында).

Көбіне өзінің алдына қойған негізгі мақсатына байланысты кейбір зат пен құбылысты дәріптеу, мақтау мақсатында және әдемі сурет жасау үшін қолданған. Ақынның танымында *тау* айрықша қасиетімен ерекшеленген, биік тау ұғымы біз көріп немесе естіп жүрген заңғар тау, зәулім тау емес, ол – *аспанға сырлы жебедей шаншылған тау.* Бұл – ақын қолданысында ғана кездесетін тың гиперболалық теңеу. Мұндай теңеулер ақынның ойлау жүйесінің шексіздігін, кеңдігін аңғартады. Гиперболалық теңеуге ұлттық мәні басым сөздер алынған. Ақын Қажымұқанның омырауын *далаға* теңеп, батырдың алып тұлғасының бейнелі суретін жасаған.

Ортада отырса оба ағашындай,
Басқа жұрт бойы аласа баласындай.
Қырық сегіз мемлекеттен медаль таққан
Өзінің омырауына даласындай.
(Қажымұқан).

Сөзіміздің басында баға сөйлеушінің жеке талғамын, пікірін білдіреді, ой-өрісін, дүниетанымын көрсетеді, сондықтан да баға адамның ойлауымен, ақыл-ойымен, психикасымен, талғамымен байланысты болады деген едік. Мақтау-марапаттау тілдік бірліктерінің табиғатын тануда когнитивтік бағыттың қызметі ерекше. Когнитивтік лингвистика – ғаламның тілдік бейнесінің концепциялары тұрғысынан тіл білімін жүйелеу мен құрудың құралы. Когнитивтік қызметтен тілдің танымдық, затдеректік (денотаттық), референ-

ция қызметтері бірге танылады деген шетелдік ғалымдар пікірі сөзіміздің дәлелі бола алады (Ayto, 1999).

Ресми стильдегі мақтау-марапаттау тілдік бірліктері көмектес септігінің-*мен, -бен, -пен, -менен, -бенен, -пенен* жалғауларымен келеді: *Құрмет грамотасымен марапатталады, Алғыс хатпен марапатталады, Мақтау қағазымен марапатталады.* Ресми стильде, негізінен, *марапатталады* сөзі көбірек қолданылады. Ал мақтау сөзі – марапатталады тілдік бірлігіне қарағанда қарапайым лексика сипатына ие.

Сонымен қатар *қатысқаны үшін _____ марапатталады, қосқан үлесі үшін _____ марапатталады, белсене атсалысқаны үшін _____ марапатталады; алғыс жарияланады* т.б. тілдік құрылымдар да кездеседі. Көмектес жалғаулы зат есім сөз іс-әрекеттің, қимылдың амалын, мақсатын, немен істелетінін білдіреді. Соңғы үш септік (жатыс, шығыс, көмектес) клише тұлғалар жасауда пассив грамматикалық рөл атқарады. Ресми-іскери стильдің өзі объективтілікпен тікелей байланыста болуымен іс-әрекеттің объектісін білдіретін барыс, табыс септіктерінің белсенділігі түсіндіріледі.

«Жауынгерлік қызметі үшін», «Әскери ерлігі үшін», «Германияны жеңгені үшін», 1-дәрежелі «Мінсіз қызметі үшін», 2-дәрежелі «Мінсіз қызметі үшін», «Қарулы күштер ардагері»; «ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты»; «Еңбек Қызыл Ту» ордені; «Құрмет белгісі» ордені деген арнайы ресми атақтар да арнайы зерттеуді қажет етіп тұрған ресми стильдегі мақтау-марапаттау тілдік бірліктері деуімізге негіз бар.

Функционалды бояуға ие тілдік құралдар да болады. Бірақ олардың ара-жігі экспрессивті бояуға қарағанда ондай айқын емес. Экспрессивті-эмоционалды бояу тілдік тұлғаның табиғи қасиеті болса, функционалды бояу тілдік тұлғаны қарым-қатынас жасаудың белгілі бір саласында көп қолданудан барып пайда болды. Соңғы жағдайда тілдік дәстүрдің де рөлі бар. Тілдің тұлға – бірліктерінің мағыналық-стилистикалық жағы мен оларды белгілі салада көбірек қолдану дәстүрі арасында қатаң тәуелділік бар. Белгілі салада тұрақты қолданудың нәтижесінде тілдік құралдың мағынасы белгілі стилистикалық мәнге, бояуға ие бола бастайды да, кейін тұрақты бекітіледі. Мысалы, ресми іскери стильде қалыптасатын штамптар *(«жоғары жетістікке жеттің, «қаулы қабылдады» т.б.*) осындай қолданыстың нәтижесі.

Сөйлеуші мен адресат арасындағы формалды емес қарым-қатынаста коммуникаивті мақтау актісінің сәтті болуының басты шарты – адалдық, шынайылық болмақ (Longman, 1992).

Мақтау-марапаттау тілдік бірліктерінің лексика-грамматикалық сипаты. Қазақ тілінде баланың сырт келбетіне мақтау айту табу болып табылады, сонымен қатар қазақ тілінде мақтау сөздер ризашылық, тілек, кеңес беру сияқты қосымша қызметтер атқарады. Қазақтар балаға сұрақ қою арқылы тек сол бала туралы ғана емес, оның әкесі, шыққан тегі, қай жерде туылғандығы туралы мағлұматтар алады. Қарым-қатынас жасау барысында сөйлеуші барлық метакоммуникативтік тәсілдерді (дұрыс, жарайсың, жақсы т.б. сөздерді қолданады. Мұндай сөздер мақтау әрі мақұлдау болып келеді.

1. Қазақ тілінде мақтау, марапаттау сөздері *сын есімнен* жасалады. Бағалау сын есімдері зат есіммен тіркесе келе немесе зат есімге айналып, адам бойындағы жағымды немесе контекске қарай жағымсыз қасиеттерді бейнелейді.тамаша адам. Тамашасың!

2. Етістікке сөз тудырушы жұрнақтардың жалғану арқылы жасалады. *Жылтырау – жылтыр, ұнату – ұнамды, сүю – сүйкімді.*

3. Метафоралық тәсіл арқылы жасалады. Метафора – екі нәрсені, құбылысты салыстыру арқылы, жанастыру, жақындату негізінде астарлы тың мағынаны беретін сөз немесе сөз тіркесі. Метафорада екі нәрсенің арасындағы ұқсастықты, сезім, әсер жалғастығын тірек ету басым болады. *Бұл – нағыз арыстан!*

4. Метонимия арқылы жасалады, яғни бүтінді бөлшекпен, бөлшекті бүтінмен атау арқылы. *Бұл – үлкен ми. Ол – контейнер. Ол менің қолым ғой!*

Осы мысалдардағы мақтау сөздеріне ұйытқы, тірек болып тұрған сөздер адам мүшесін білдіріп тұрғанмен, контексте тың мағынаны иемденіп тұр.

5. Мақтаулардың жасалуында теңеулер кеңінен қолданылады. Мысалы, француз тілінде «түріктей мықты» деген теңеу бар екен.

6. Адамның бір нәрсе, құбылыс немесе басқа адам туралы пікірі, көзқарасы – сол нәрсеге, құбылысқа, адамға берген бағасы болып табылады. Бұндай пікірді, көзқарасты, бағаны кейбір етістіктер білдіреді: жақсы көру, ұнату, бағалау.

Кей етістіктердің көмегімен салыстырмалы баға беруге болады. *Артығырақ көру, ...қарағанда ...ұнату, мен шие қосылған тортқа қарағанда алма қосылған тортты ұнатамын.*

7. Пікірді, көзқарасты, бағалауды күшейте түсу үшін үстеулер немесе сын есімдер қолданылады.

Қазақ тілінде аңыз әңгімелердің, әдеби шығармалардың, фильмдердің жағымды кейіпкерлеріне теңеу арқылы жасалған мақтаулар жиі кездеседі: Атымтай жомарт! Бибігүл ғой! Желаяқ екенсің! Абай ғой мынау!

Қазақ тілінде мақтауларда қолданылатын тілдік құрылымдарды талдау семантика-синтаксистік үлгілері белгілі бір раймен шектелмегендігін көрсетті. Шартты, қалау, бұйрық райларды және хабарлы, сұраулы сөйлемдерді кездестіруге болады.

Қорытынды

Қазақ тілінде мақтау-марапаттау тілдік бірліктерін семантикалық, синтаксистік, коммуникативтік аспектіден түрліше жіктеуге болады. Сонымен қатар зерттеуге негіз болып отырған сөздер белгілі бір тілдік формалармен берілгендіктен, грамматикалық сипаттары тұрғысынан сараланып, көрсетілді. Ең көп қатысатын зат есім, сын есім, етістіктер тобы екендігі анықталды. Белгілі бір функционалды стильдердегі мәтіндер құрамында жиі кездесетіндігі, соған сәйкес қолданылатын бағалау сөздері де образды, қарапайым, пафосты болып келетіні анықталды. Жалпы тіліміздегі бағалау тілдік бірліктерін, оның ішінде мақтау-марапаттау сөздерін жинақтап, оны қазақ дүниетанымы тұрғысынан, прагматикалық, семантикалық, лексикографиялық жағынан кешенді зерттеу қазақ тіл ғылымы мен оның антропоөзектілік бағыттағы зерттеулеріне қосар үлесі мол болар еді деп түйіндейміз.

Әдебиеттер

Алферов А.В. Интеракциональные аспекты языка и речи. – М., 2014. – 5 с.

Арустамян Ж.Р. Имплицитность как интеракциональная категория и механизмы её реализации во французском языке// http://cheloveknauka.com/implitsitnost-kak-interaktsionalnaya-kategoriya-i-mehanizmy-eyo-realizatsii-vo-frantsuzskom-yazyke#ixzz3dSFjQlqc

Арутюнова Н.Д. Типы значений. Оценка. Событие. Факт. – М., 1988. – 341 с.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.

Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы, 1995. – 155 б.

Ayto J. Twentieth Century Words. – Oxford University Press, Oxford, 1999.

Бақытов А.Т. Француз және қазақ тілдеріндегі бағалауыштық сөйлесімдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері. – Алматы, 2005. – 139 б.

Bordas: Dictionnaire du francais vivant, 1976. – P. 261.

Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы / Жауапты ред. Г.Х. Әженова. – Алматы: «Әділ сөз», 2013. – 152 б.

Longman Dictionary of English Language and Culture. – Longman Group United Ltd, 1992.

Leech G. Principles of Pragmatics. – Penguin Books, 1985.

Момынова Б.Қ. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы, 2003. – 228 б.

Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, 1991. – 216 б.

Parret H. Discussing Language. – The Hague, 1974.

Petit Larousse, 1965. – P. 234.

Pozner R. Semantics and Pragmatics of Sentence Connectives in Natural Language // Speech Act Theory and Pragmatics. Dortrecht, 1980.

Robert P. Dictionnaire alphabetique de la langue francaise, 1973. – P. 315-316.

Тамаева Б.Ғ. Құрмет және оның паралингвистикалық белгілері // Тілтаным – Языкознание. А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты. – Алматы, 2004. – №4. 51-56 бб.

Торговкина Т.А. Комплимент как этическая норма общения (риторический аспект) // Традиции и новаторство в гуманитарных исследованиях: Сб. науч. тр. посвящ. 50-летию ф-та иностр. яз. Мордов. гос. ун-та им. Н.П. Огарева / Ред. кол.: Ю. М. Трофимова (отв. ред.) и др. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2002. – С. 99-101.

Түсіпбекова Р.А. Қазіргі қазақ тіліндегі бағалау мағынасы және оның құрылымдық жүйесі. – Астана, 2007. – 210 б.

The New American Webster Handy College Dictionary. – Albert and Loy Morehead, New York, 1981.

References

Arutyunova N.D. (1988) Value types. Assessment. Event. Fact. M., 1988, 341 p. (in Russian)

Orazov M. (1991) Semantics of the Kazakh language. A., 1991, 216 p. (in Kazakh)

Tusupbekova R.A. (2007) The meaning of assessment in the modern Kazakh language and its structural system. Astana, 2007, 210 p. (in Kazakh)

Momynova B.K. (2003) Newspaper vocabulary (system and structure). A., 2003, 228 p. (in Kazakh)

Tamaeva B.G. (2004) Respect and its paralinguistic features // Linguistics Yazykoznanie. A. Baitursynov Institute of Linguistics. Almaty, 2004. №4. Pp. 51-56. (in Kazakh)

Alferov A.V. (2014) Interactional aspects of language and speech. M., 2014 .5 p. (in Russian)

Arustamyan Zh.R. (2011) Implicitness as an interactive category and mechanisms of its implementation in French // http://cheloveknauka.com/implitsitnost-kak-interaktsionalnaya-kategoriya-i-mehanizmy-eyo-realizatsii-vo-frantsuzskom-yazyke#ixzz3dSFjQlqc

Bakhytov A.T. (2005) National and cultural features of evaluative speech in French and Kazakh languages. – A., 2005, 139 p. (in Kazakh)

Insults and slander: an expert's point of view. (2013) Responsible editor. G.H.Azhenova. – A. – 2013. –152 p.

Akhmetov A. (1995) Findings and euphemisms in Turkic languages. A., 1995, 155 p. (in Kazakh)

Bordas: (1976) Dictionnaire du francais vivant, 1976. P. 261. (in Francaise)

Petit Larousse (1965), 1965. P. 234. (in Francaise)

Robert P. (1973) Dictionnaire alphabetique de la langue francaise, 1973. P.315-316. (in Francaise)

Torgovkina T.A. (2002) Kompliment kak eticheskaya norma obshenya (ritorichesskii aspekt) // Traditsii I novatorstvo v gumanitarnyh issledovanyah: Saransk: Izd-vo Mordov. Un-ta, 2002. -S. 99-101. (in Russian)

Leech G. (1985)Principles of Pragmatics. Penguin Books, 1985. (in English)

Parret H. (1974) Discussing Language. – The Hague, 1974. (in English)

Ahmanova O.S. (1966) Slovar lingvisticheskih terminov. M., 1966. (in Russian)

Pozner R. (1980) Semantics and Pragmatics of Sentence Connectives in Natural Language // Speech Act Theory and Pragmatics. Dortrecht, 1980. (in English)

Longman (1992) Dictionary of English Language and Culture. Longman Group United Ltd, 1992. (in English)

The New American Webster Handy College Dictionary (1981). Albert and Loy Morehead, New York, 1981. (in English)

Ayto J. (1999) Twentieth Century Words. Oxford University Press, Oxford, 1999. (in English).

IRSTI 16.21.33 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph2

D.A. Alkebaeva , Zh.B. Satkenova* , T.O. Konyrbekova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: zhayna.satkenova@gmail.com

CHANGES IN THE KAZAKH LANGUAGE IN SOCIAL NETWORKS

The article is devoted to the analysis of modern Kazakh Internet linguistics and changes in its language usage. Globalization is a multifaceted process that takes place in all spheres of economic, social, political and spiritual life. In various fields, the authors evaluate the globalization process from different angles and express their conclusions. In general, the historical basis of linguistics is considered in the political and economic aspects. Many studies show that it is better to consider the technological and cultural influences of globalization. In fact, the emergence of various phenomena due to globalization has not escaped the linguists' attention. Thanks to the Internet and personal computers, linguists have begun to pay attention to such issues as the convergence of languages, the threat of extinction. Thus, the penetration of man into the world of networks, his direct involvement, has aroused the interest of researchers in various fields of knowledge. The main purpose of today's article will be to find out what changes are taking place in the modern Kazakh national literary language through the Internet or in the new field of communication. Foreign words on the modern Internet, language operations that move from one language to another without any changes, tracing words, mixed entries (including words with preserved lexical and semantic status of foreign words), new abbreviations, barbarisms, slang / slang words, (occasional), words with new meanings, orthograms based on the pronunciation pattern of the English language, obscure words (o re acquire new semantics), new poetic phrases, double words, including those made in pure Kazakh or the original words in Russian and English words etc. often encountered. It is known that global communication is expanding in the virtual space.

Key words: Internet linguistics, Internet communication, electronic network, text, discourse.

Д.А. Алкебаева, Ж.Б. Саткенова*, Т.О. Қоңырбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: zhayna.satkenova@gmail.com

Әлеуметтік желілердегі қазақ тіліндегі өзгерістер

Мақала қазіргі заманғы қазақстандық интернет-тіл білімін талдауға және оны тілдік қолданудағы өзгерістерге арналған. Жаһандану – экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани өмірдің барлық салаларында болып жатқан көп қырлы процесс. Түрлі салаларда авторлар жаһандану үдерісін әр қырынан бағалап, өз тұжырымдарын айтады. Жалпы лингвистиканың тарихи негізі саяси және экономикалық аспектілерде қарастырылады. Көптеген зерттеулер жаһанданудың технологиялық және мәдени ықпалын ескерген дұрыс екенін көрсетеді. Шын мәнінде, жаһанданудың салдарынан түрлі құбылыстардың пайда болуы лингвистердің назарынан тыс қалған жоқ. Интернет пен дербес компьютерлердің өмірге енуіне байланысты тілшілер тілдерді жақындастыру, жойылып кету қаупі сияқты мәселелерге назар аудара бастады. ТЛ-дағы тілдердің жақындасуы бір тілдің үстемдігінен, олардың лексикалық және грамматикалық қабатындағы әртүрлі тілдердің жақындасуынан, әртүрлі тілдік құбылыстардың пайда болуынан көрініс табады. Басқа тілдердің үстемдігі кейбір тілдердің жойылып кетуіне қауіп төндірді. Жойылып кету қаупі төнген тілдерде кез келген тіл, әскери, саяси, экономикалық, мәдени немесе басқаша болсын, қоғамның сөзінде өзінің функционалдылығын жоғалта бастайды. Жаһандану процесі бүкіл әлемде жүріп жатыр, әлемдік тілдер өзгеріс пен эволюция дәуірін бастан кешуде. Интернет немесе әлеуметтік желі – ақпарат беру құралы ғана емес, сонымен қатар әлемдегі адам бағытын анықтаудың маңызды құралдарының бірі. Осылайша, адамның желілер әлеміне енуі, оның тікелей тартылуы зерттеушілердің қызығушылығын тудырды. Бүгінгі мақаланың негізгі мақсаты қазіргі қазақ ұлттық әдеби тілінде интернет арқылы немесе коммуникацияның жаңа саласында қандай өзгерістер болып жатқанын анықтау болмақ. Қазіргі заманғы интернеттегі шетелдік сөздер, бір тілден екінші тілге ешқандай өзгеріссіз ауысатын тілдік операциялар, аралас жазбалар (шетелдік сөздердің лексикалық және семантикалық мәртебесі сақталған сөздерді қоса алғанда), жаңа қысқартулар, варваризмдер, жаңа мағыналы сөздер, ағылшын тілінің айтылу үлгісіне негізделген ортограммалар, жаңа поэтикалық сөз

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

тіркестері, қосарланған сөздер жиі кездеседі. Виртуалды кеңістікте жаһандық коммуникация кеңейіп жатқаны белгілі.

Түйін сөздер: интернет-лингвистика, интернет-байланыс, электрондық желі, мәтін, дискурс.

Д.А. Алкебаева, Ж.Б. Саткенова*, Т.О. Конырбекова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: zhayna.satkenova@gmail.com

Изменения в казахском языке в соцсетях

Статья посвящена анализу современной казахстанской интернет-лингвистики (ИЛ). Глобализация – это многогранный процесс, который происходит во всех сферах экономической, социальной, политической и духовной жизни. Ученые оценивают процесс глобализации с разных сторон и высказывают свои выводы. Появление различных явлений в языке в связи с процессами глобализации оказалось в фокусе внимания лингвистов. Интернет или соцсети – это не только средство передачи информации, но и одно из важнейших средств определения направления человека в мире. Таким образом, проникновение человека в мир сетей, его непосредственное вовлечение вызвало интерес исследователей в различных областях знаний. Основной целью статьи является задача выяснения, какие изменения происходят в современном казахском национальном литературном языке посредством Интернет как новой сферы коммуникации. В статье рассматриваются такие проблемы современной интернет-лингвистики как языковые операции, которые осуществляются в процессе перехода с одного языка на другой без каких-либо изменений, трассировка слов, смешанные записи (включая слова с сохраненным лексическим и семантическим статусом иностранных слов), новые сокращения, варваризмы, сленг/сленговые слова, (случайные), слова с новыми значениями, ортограммы, основанные на образце произношения английского языка, неясные слова (приобретать новую семантику), часто встречаются новые поэтические фразы, двойные слова и т. д.

Ключевые слова: интернет-лингвистика, интернет-связь, электронная сеть, текст, дискурс.

Introduction

The study of the use of language on the Internet in foreign linguistics has taken several decades. This internet linguistics is related to various aspects of the science of D. Crystal, D. Yates, K. Tarlow, S. Herring, well-known scientists such as Schlobinski and others drew attention. Following these scientists, a relatively new direction in modern applied linguistics – the essence and various characteristics of the scientific concepts and principles of modern Internet linguistics – began to emerge.

Scholars who have studied this area briefly describe the methods, tasks, object, subject of Internet linguistics as a prerequisite for the study of the direction of IL. Linguists not only highlighted the current and future problems in this field, the terminological system of Internet linguistics, the main stages of the formation of this direction in modern applied linguistics, but also began to consider this field as a separate discipline and put it into scientific circulation. In the early 1990s and early 2000s in Russian linguistics L.Yu. Ivanov classified the linguistic features of the Internet and the changes that have taken place in it (Ivanov L.Y., 2003: 131). Russian linguistics E.I. Goroshko, L.F. Kompantseva et al researched problems of internet linguistics (Goroshko E.I., 2007: 223; Kompantseva L.F., 2004: 112). However, despite the growing interest of scientists in Internet linguistics, many aspects of this science have not yet been sufficiently understood and described, and a unified terminological system, research methodology has not been developed. Internet communication In her research, L.F. Kompantseva notes that there are many unrecognized consequences, methods of analysis and synthesis, the method of narration, there are many types of genres, experimental methods, associative experiment, receptive experiment and content analysis, etc (Kompantseva L.F., 2008: 16). N.A. Akhrenova created the scientific and theoretical basis of Internet linguistics (Ahrenova N.A., 2013: 22).

E.I. Goroshko in 2007 in the study of modern language considered “Internet Linguistics” as a separate field, in 2008 L.F. Kompantseva was the first to introduce the term “Internet linguistics” and describe it (Goroshko E.I., 2007: 223; Kompantseva L.F., 2004: 112). N.A. Akhrenova created the scientific and theoretical basis of Internet linguistics, entered into scientific circulation, the term itself can be said to have entered into scientific circulation in dictionaries (Ahrenova N.A., 2013: 22). In addition to the fact that this term is still not used properly, there are other terms that are used in the language, which come into use and define such communication as the main type of activity:

communication, computer-mediated communication (CMC). In general, linguistics began to write linguistic research on each genre of the Internet. G.P. Dmitrieva, G.P. Dondukova, S.B. Kanashina considered internet communication (Dmitrieva G.P., 2010: 139; Dondukova G.P., 2013: 250). Thanks to the Internet, Internet communication has led to various changes in language. These different changes developed very fast with a variety of communications. That is why some linguists call it an online language or an electronic language. It is even called "operative genre", "well-known online". The most important thing is the increase in the number of different styles of functional language communication through electronic means. However, it should be noted that it is impossible to systematize them completely. In linguistics, communication is divided into real communication and virtual communication. Real, virtual communication takes place orally and in writing. The main features of virtual communication: in virtual, non-verbal, verbal operations. The ability to use a variety of linguistic, non-linguistic and language-based techniques in order to communicate via the Internet. According to researchers, non-verbal communication is a form of communication that complements and adds meaning to verbal communication, serves to continue the communicative act, helps to ensure mutual understanding between people.

Material and Methods

Internet language is a synthesized language. Chat, watsap, in contact, forum, e-mail, etc. The number of recipients of communication is not limited. The ability to communicate through various messages, the ability to provide instant feedback, etc., as well as the ability to exchange and interact with electronic messages and access information stored on a computer, demonstrated the freedom of communicators to use discourse. Their effective solutions to the study of this area are the scientific prediction of "dialogue writing" by analyzing the language paradigms specific nature of language users, observing changes and features of the dynamic action of the natural laws of language in Internet communication. Scientific consolidation of linguistic research on texts written of modern social networks is urgent Important for modern linguistic research is the problem of discourse in Internet communication to the basic center of "electronic discourse", "computer discourse", "virtual discourse", "computer-media discourse", "social network discourse", "online discourse", "Internet discourse". Other studies show the discursive nature of language on the Internet.

The concept of Internet communication covers a wide range of issues.

Literature review

Scientific ideas about the interaction of languages are not only expressed today, it has been developing rapidly for centuries, and modern Internet communication can be called its culmination. W. Matezius in his work "Language and Style" (1942) pointed out the directions of interaction of languages: first, the introduction of elements of one language into another language system, and secondly the degree weakening and strength of differentiation under the another language influence. In his opinion, however, V. Mathesiu is impossible to stand against and is often incompatible: on the one hand, the constant exchange of ideas, things, names and concepts between peoples, on the other hand, foreign words prevail over words that appear when using internal resources of language was the reason for its existence (Matezius B., 2010: 128). With the rapid development of the Internet on the Kazakh Internet, the number of social networks is very large. News speed from the site to the e-mail is indescribable. Even the type of articles written in a certain stylistic direction, the pattern of delivery and distribution to the public can be seen in various changes. Quantitative and qualitative differences are found in the texts of linguists, both in the modern social network and in the media space, who exercise their professional competence in various spheres of public life to cover different discourse in online communication.

Modern linguistic, social and computer phenomena, which can be defined as a communicative process and its consequences. Internet communication is a computer communication between two or more people characterized by "invisibility of communicators, written form". A big feature of the language working on the Internet is the changes that take place at the level of vocabulary, in various aspects such as the rules of words and related texts, genre and stylistic norms, the ratio of oral and written speech, communication strategies and tactics.

The most important and common changes are: mixing speech strategies in virtually any communicative Internet format (blog, forum, interview, personal page, etc.), intensive generation of computer slang, the elements of which are transferred to the common vocabulary; revival of the epistolary genre (especially with the advent of secondary web technologies on the Internet); there is a frequent use of

language games due to the prevalence of communication game conditions; high level text implementation, dynamics, interactivity, hypertext in all formats of Internet communication.

Internet communication, despite the small size of any text, raises a number of complex issues. The role of computer technology plays a special role in human life, its influence has contributed to the creation of direct and indirect forms of personal communication. From the linguistic point of view, Internet communication should be studied as its pragmatic aspects. All the former traditional discourses have adapted to the Internet and its space, and then began to function. Kazakh literary language is a perfect language. Literary language is a language that has been systematized through written literature, has stylistic branches, and has a wide range of social functions. "As a rule, most of us understand the concept of literary language as a national written literary language, which today is perfect, has no stylistic differentiation, and serves various forms of cultural life" – says academician R. Syzdyk (Syzdyk, 2004:128).

The formation of the theory of the speech influence on social networks was influenced by factors of a political, economic, psychological, communicative nature. This has been widely discussed by scientists in their research (Sternin, 2001: 58, Dyck, 2013, 322, Carnegie, 1992, 710).

In linguistics, many approaches to the study of language influence are proposed: pragmatic, cognitive, communicative, discursive, semiotic (Ivanova, 2012: 88).

With the development of society, there is a need to manage through Internet communication, and over time, various linguistic and non-linguistic approaches to influencing the addressee have emerged, which are now actively used, and therefore studied by specialists (philologists, psychologists, sociologists, etc.). The study of the ways and means of effective linguistic influence and the dissemination of this knowledge is one of the most important tasks of linguistics, which is fully reflected in modern Internet communication.

In the Kazakh language there is a wonderful concept of the mother tongue, this name is not even used in other nations. "Mother tongue" serves as the main sign that a person belongs to a particular nation (ethnos). Inter-ethnic language is a language that plays an important role in the linguistic consciousness of any nation, a language associated with the notion of being able to distinguish "one's own" and "other's" in the individualization of any ethnic group. For the vast majority, the term "mother tongue" means the language of one's own nation. A person considers his mother tongue to be the main sign of belonging to that nation. Naturally, as a rule, a person should have his own native language, which is a principle of nature

Thanks to the Internet, functional styles can be mixed, that is, elements of different styles can be used in one style, and multi-layered stylistic phenomena can be created. In this case, the styles are created as a result of interaction and within them. Thus, the functional stylistic and stylistic classification in the language is very complex, multifaceted. Conversational style has become more versatile due to the Internet development. Comments posted on YouTube, Instagram, VK are a sign that the speech style has changed to the written version. After all, in the past, speaking style was spread only in the oral direction and served on an oral basis. And the rapid development of functional styles on the Internet today has led to a change in the speech style and new elements emergence. There are no rules in this style, stamps, clichés are distinguished by the presence of slang, dialects. The various phenomena that always occur in our language are first recognized on the basis of spoken language, because it is closely linked with society, social life. There are also many problems, such as determining the relationship between written and spoken language, that is, the relationship between language and speech, the differences. One such issue is the problem of "Internet language". And it is difficult to name the most distinctive features of today's speech style. Oral-written texts of the oral language appeared. The use of words on the modern Internet platform makes it difficult to understand that the use of language tools is deteriorating, and we can see that the national calorie of the artistic tradition is declining. This can be clearly seen in the following passages on the Internet.

For example, *тәй-тәй технологиясының қолдану тәсілі, бала күнгі қалып қайдан болсын, өн ерді қанат етіп бойларына қабылдап өскен әріптестерім, мағыналы жақсы күн, ең позитивті әнші, уат тәк, түрмеге дейін таныс-тамыр корупция дегеніміз*. Delivers daily information, the two characters, especially the American celebrities, thus began the pioneering work in the feature film, the image in the mind of "horse belly". In any genre of words, depending on their specifics, the first place is given to both expression and standard. If the main purpose of the information is to influence the audience, then the first priority is expression. There are no general expressions or standard packages in the text. The

author shows that some of the linguistic usages here are vague and vague. Phrases that are taken for granted, such as root corruption, the root cause, the use of the word "horse's belly" are used to draw attention to ingenuity, or are taken to provoke a reaction, but are alien to the natural nature of the Kazakh language.

Internet discourse direction and attention to feedback, reactions, comments, "likes", etc., the tendency to strengthen relationships, the abundance of colloquial vocabulary, slang, slang, foreign language slang, as well as simplified syntactic structures, complex Phenomena such as double words, their types, abbreviations, abbreviations of words by the method of economy are entering the language.

There is also linguocreativism (language play, word formation, deliberate distortion spelling, non-observance of punctuation, writing in several alphabets (inappropriate use of the alphabet of languages in the country). Global and hybrid forms of speech are common, as can be seen in the words and phrases found in information networks. For example: I got a new account, review, like, repost my account, don't forget to leave a comment with a bell, I have a new old account (YouTube). Lack of motivation, search for motivation, platform (vkontakte). October is a time to learn new things and remember the long-forgotten ones. Aired today – D.M., VK Mini Apps team devs. It tells about the capabilities of mini-applications – October – an excellent time to get acquainted with something new or refresh in the memory of a long-time acquaintance. Today on the air was Denis Markov, who defeated the team VK Mini Apps, which tells about the great possibilities of mini-applications...

- The translation of the first sentence of the unsuccessful first sentence and the mini-application. (vkontakte). Listen to tracks, like tracks (vkontakte). Debut from ZaQ very soon! Smile Slim, a member of the famous Kazakh pop group Ninety One, who has been involved in a number of KZ Sound projects, will soon make his solo debut with the current Zaq. This artist, whose head is full of ideas, will definitely release a bomb album. We look forward to it! (vkontakte).

All the time we spend arguing, Are we laughing?

I, my soul, will find a way, You, my soul, please, be happy ... (vkontakte)

"I took out a romantic mafon, wearing a hat on my head" (vkontakte). Music career (vkontakte)

Along the bird's path, in a hurry, instead of lights, stars,

An open window gives a little frost. This is our next stop on Andromeda, Andromeda, Andromeda. (lyrics of the song on vkontakte). "If you have hope in life,

Raise your hand for Shymkent CITY! (C) MaDoN (vkontakte), Are you waiting for the bombs? (vkontakte), if you like their songs, take them to the wall! (vkontakte), wait for the hit! (vkontakte) Your last like will determine who will track the track soon. (vkontakte) Type in the search, the link is in my page, this is how Aeka-Ayaulym writes her name. (instagram). Visualize the page, work with haters (instagram) to make more sales. Let's set a record, the most likes and comments (instagram). Autumn look (instagram). I will write a sweet text, a meaningful text for the order (instagram).

Subscribe section, like the post (instagram). The problem is not the quantity of friendship, but the quality of true loyalty (Instagram). Let's get acquainted with my readers! (instagram). I like it straight (instagram). I'm also addicted to rural life (instagram). What do I do now? (instagram). Thousands of thoughts of "why, come back, let's go, horror, you're crazy" are killing. (instagram). Opshym solved (instagram).

N.G. Asmus features Internet communication as follows: "...presence of a category of authorization with a dialogic, clearly defined subject, inclusion in social services, special nature of authorship, unification of author-reader categories, special understanding of the object of study, removal of time and space restrictions equality, the formation of a general picture of the world, not limited in the choice of language tools" (Asmus N.G., 2005: 43). The use of obscene words in the style of speech, violations of the rules of speech etiquette, violations of the rules of communication.

Results and discussion

Modern Kazakh language is the national language of the Kazakh people, which has developed and preserved its phonetic, lexical and grammatical laws. It is obvious that the process of changing the natural laws of the Kazakh language is taking place on various social networks on the Internet. Changes in the spelling of words on YouTube, Instagram, VK. For example, the original words whose spelling was changed incorrectly under the influence of oral words: assalou, zhaily, kagylez, appagym; The reason for this is the process of adaptation to the orthographic norms of the Kazakh language and the

influence of public opinion on the transition to Latin script. The second Kazakh language is a language rich in vowels, subject to the law of consonance. Allophone (Greek άλλος – other and Greek. – sound, phoneme) divergent, alternative, variant, is a kind of real manifestation of the phoneme. Allophone is a deviation in the pronunciation of a sound, in other words, the realization of a phoneme, a version based on the specific phonetic situation around it. Phonetic and graphic devices on social networks are often repeated when writing words with emotional meaning, signaling a person's strong emotional excitement or desire to speak and hear. They "strech" the words in the texts: *Сәлем!; крррр-ууууууто; э-э-э-э-э-эй, Мен оған қол қоймадым; ПАААШШАА!! Сіз гдеее??!!; Блииин, барлық плоохо*, they show their emotions like that.

The different shades of the allophone phoneme that occur during speech are almost a variant of the phoneme. Changes in the pronunciation of this sound are often observed in the process of writing. The Kazakh language is a language rich in vowels, which obeys the law of consonance of sounds in the Kazakh language. Now it is customary to translate these thick vowels in the Kazakh language into thin vowels. Another "skill" is the tendency to abbreviate vowel sounds. Names of new concepts whose spelling has not yet been established: brand/brand; foreign words in the style of spoken language: calm (soothing), sofa (sofa), populist (populist), shorts (shorts), general (in general), obsession (communication), slang (handsome), hype (hype); Spellings based on the pronunciation pattern of the English language, even if they are mastered through the Russian language: opposition (opposition), motivation (motivation), project (project).

The timeliness and efficiency of information transmission, "real-time mode" smooths out the time difference and thereby creates new conditions for communication. It is the Internet that allows you to erase the distances between different cross-cultural groups and quickly exchange information in real time, being at a distance of thousands of kilometers from each other. This property makes the internet a convenient and widespread means of cross-cultural communication.

To carry out successful communication with representatives of another culture, it is necessary to have a certain level of intercultural competence, approaches of communication from the point of view of cultural relativism (Olaniran, 2007: 80, Kimberly, 1999:630, Mcluhan, 1989) Thus, in modern conditions, the internet in the Kazakh language opens up new opportunities for intercultural communication. In the social networks of the Kazakh Internet, there are more and more new words about intercultural communication.

Words from a foreign language in the modern Kazakh language are a special branch of the lexical system of the language, some words retain the semantic, grammatical, phonetic, orthographic features of the language, do not change their "foreign" nature. words that are perceived as "foreign" words in linguistic consciousness. In this way, a person enters the world of networks, influences the culture of one country to the culture of another, increases the desire to learn a foreign language, and the vast majority of keywords in our language came through the emergence of computer, sports, technology terms. The words iPad, Facebook, bike show, paging, biker, rally-marathon, shootout, breaststroke, newsjoking, steeds, Instagram, What's Up, etc. are becoming more and more popular.

Foreign words, which are often used in the language of young people, are understood only by themselves on the Internet. For example, Ultrabook, Barbershop, Battle, Tracker, Hype, Rilly, Chekout, Retweet, Repost, Lol, Heather, Rilli, Repost, etc.

Words derived directly from English are often encountered. For example, live, messenger, networking, online contest, online broadcast, offline, public, Play Market, selfie, story, skype, channel, trolling, troll, tag, WhatsApp, follow, follower, fake, Facebook, Twitter, hype, chat, chat-bot, hashtag, Yahoo, Youtube, Wi-fi, etc. For example, Selfie (English "self,") – is one of the most popular photos on social networks. The task of the selfie is to attract attention and often positive feedback. So the word selfie is used with qualitative or relative adjectives: my first selfie; very good selfie; not the best selfie.

Some passwords are passed from one language to another with the same concept, but there are patterns of writing in both the alphabet of the language and the alphabet used in the country. For example: *brand – brand, development – development, device – device, content – content, Instagram – Instagram, file – file, frame – frame*, etc.

Words and phrases that are based on the pattern of foreign words and phrases, which are a copy of their structure, are called tracing paper. For example, *business process – business process, Call-center – call center, SMS-message – letter, premium – high quality*, etc.

Words with lexical and semantic types of foreign words are often used, for example: online-game – online game, online-credit – online-credit, call-center – call-center, business-structure – business structure, etc.

Mixed foreign words are used in the Kazakh language in different ways via the Internet. If one part of the word is a foreign language, the other part is a word of the Kazakh language, the words are called mixed foreign words. For example, PR-specialist = PR (English) + specialist (Kazakh) = public relations specialist, etc. Words formed by duplication of words with another language are also used. For example, hard-talk – heated discussion, brain-ring – an intellectual game, sales of imported goods – second-hand, business coach – vocational training – shopping, higher technology – high-tech, fashion – fashion, media – mass media, innovation – modernization, hidden – incognito, volunteer – volunteer, teenager – teenager, advertising – publicity, etc.

The first condition for foreign words to have the ability to form words in the host language is the cliché-like, orthographic, phonetic words that come with their idiomatic combinations in the main vocabulary of the host language. These are often observed in the language of young people. For example: non stop – without a break, without a break, happy end – a happy ending (although in our language this word is not used literally (happy ending), can be replaced by synonyms such as "end well"), weekend – weekend.

Barbarisms are foreign words used in spoken and written language, which do not correspond to the lexical and grammatical structure, extralinguistic, that is, the result of continuous ethnic, socio-historical, socio-geographical development of a foreign country. In modern social networks, slang in Russian, Kazakh and English is used in competition: cruise, thief, accident, pont, weaving, jokes, etc.

In recent years, much attention has been paid to Internet linguistics, so scientific articles are often written. Among such works is the work of Lindsay Cox. He noted in his study that slang on the Internet has a significant impact on speech communication. (Lindsay Kolowich Cox., 2020: 5p). Slang/slang words in the Kazakh language: *зың, сындыр, легалдат, цифрланушы.*

English slang, slang: *wine, hype, trend, trolling, hit, background, Experience, Skill, Gow, High, flash mob, teenager, image, okay, know-how, winer, etc*. International jargons are often used, for example: *okay, life hack, logo, hi, highlife, etc*. Some barbarisms are used in conjunction with Kazakh suffixes, even if they are words in other languages, for example: *charge, subscriber, individualist*. These barbarisms are active not only on the Internet, but also in everyday life and communication.

Another group of foreign words, exotic words related to the national and everyday values of a certain people, are often used in Internet discourses in the Kazakh language. For example: DJ, break dance, dollar, euro, currency, yuan, lavash, kimono, sushi, etc.

In communicative speech, that is, depending on the situation the foreign languages used are often used. For example, there was an election in case of primaries, electorate, rating, impeachment, etc.

All complex words are subject to change. New abbreviations: civil service, state exam, state language, potential (social network), road, CITY, NSDP, new double words: call-center, meeting-message, investment-production, processor-memory, reality show, second-hand, seminar-training, online store, master class, online diary, internet traffic, business coach, follower, targeting.

In today's Internet, the use of foreign words in everyday life has become "fashionable". For example: dress code (dress code), Moldavian (Moldovan film industry), trend, facelifting (pulling the skin to avoid wrinkles), digital (video advertising), digitization / digitization; World brand names: Ranger, Ducati, Messenger, Reuters, Real.

Different groups of people take part in the Internet, they continue their opinions, as well as develop their ideas, argue with each other, engage in various dialogues. Satirical, humorous, and humorous, sarcastic conversations are given on the Internet only with emotionally expressive vocabulary. Therefore, in Internet discourses there are often names related to national culture, national consciousness, music, Aridash-au (repetitions in the chorus of Kazakh poems), Bipyl (repetitions in the chorus of Kazakh poems), Alaulai (repetitions in the chorus of Kazakh poems), dislike in linguistics, There are many onamastic names that mean discrimination, contempt, harassment, ridicule, humiliation. Peyorotive names (bad names) are especially often used. Many of them are associated with human behavior, misbehavior, and various habits. For example, it is used in the negative sense of Gulenist (supporters of Fethullah Gulen), Arabic (in the sense of blindly imitating Arabs), zombie (addicted to the Internet), (shouting "Trump", "Trump"), Putinist (doing as Putin says). On the Internet communication platform, names are often used to describe a person's behavior, mood, and personality. In the past, these names were typical of the genre of satire – humor, but now they are very often used on social networks. For example, the names *Zhylpyldaktar* (pleasant), *Solkyldak* (without feet), *Aldu, Dildu* (erke), as well as zoophoric names

are often used: *Kokek, Bytpyldak* (quail), *Koki, Kodi Sodi* (small), etc.

There are a lot of negative words in the sense of mockery: toysymak, anshisymak, baisymak, in the sense of curly (short), curly (girls), in the sense of curly (boys), etc., as well as the process of connecting Kazakh suffixes There is a method of Kazakhization in addition to words in other languages: super, superle, likela, digitlan, digitalization, superstitiousness, superstitiousness, superstitiousness, superstitiousness, superstitiousness, superstitiousness digitizer etc.

New intermediate uses are also emerging, giving priority to active use. Well-known, unknown occasional words are often used: offline (going to the office), memastau (state harassment), trampling (shouting "Trump", "Trump"), Putinism (doing as Putin says). And if we look at the current global reality, it is clear that the dominance of the state language or highly competitive languages, rather than native languages, is clearly a concern.

Conclusion

In short, the advent of the Internet and the rapid development of electronic messaging have led to the emergence of a new type of language. Today, electronic communication is an important linguistic tool. If we look at the statistics on the Kazakh language on the Internet, we can see that the norms of the national literary language of the Kazakh language have changed.

The transformation of the text is a special phenomenon of the twenty-first century. You can see that the types of oral and written styles have changed. It is widely used among today's Internet users among the younger generation. There is concern that this practice may reduce literacy. Some have speculated that it may harm the language as a whole. An analysis of the language of the Kazakh social network has shown that the language used 30 or more years ago is different from the modern language. It is obvious that there are changes in the phonetics, vocabulary, lexical and grammatical laws of the rich national language of the Kazakh language. Many words, foreign words, double words, abbreviations are being added to the lexical fund, some words have long lost their relevance and become passive words. In the age of electronic information, the amount of language in the text is constantly increasing, as the arrival of new countries and new subcultures, the growth of the number of consumers, and, accordingly, the content of information stored on the network becomes more complex. It should be noted that new phenomena in language use (phonetic, lexical, grammatical) in all forms of Internet communication can not be viable. It is known that these changes will not be able to enter the language system without a long and difficult process of genre and stylistic testing and refinement. Therefore, researchers in this field have suggested that these changes and anomalies are "temporary." It is expected that with the advent of large computer Internet communication systems, people will continue to be pressured to change the use of languages in accordance with the new criteria of language, as people adapt to meet new technologically complex requirements.

As the number of Internet users grows rapidly around the world, cultural traditions, language habits and language differences among users are growing. Text messages that do not comply with the norms of the Kazakh national literary language There are different trends in the use of language in Kazakh-language social networks. Among them, of course, there are linguistic practices that violate the natural laws of the Kazakh national literary language, which are useful for the modernization of our language today. Because the use of global communications in the virtual space is growing day by day

If it is necessary to sort, codify and standardize the units that enrich the lexical and semantic base of our language on the Internet, on the other hand, it is necessary to regulate and monitor non-literary usage. The most important change in modern society is the change in the type of relationship. It is known that as a result of the processes of democratic development in society, the rapid development of the economy, a new and active form of communication – dialogue has emerged. In order to convey any information or to prove a scientific opinion, the factors that provoke discussion through dialogue are more active than in simple monologues, as in the past. The main focus should be on the preservation of the Kazakh national literary language in the field of Internet communication, the emerging new meaning, the ongoing linguistic processes.

References

Иванов Л. Ю. Язык в электронных средствах коммуникации / Л. Ю. Иванов // Культура русской речи. – М.: Флинта – Наука, 2003. – С. 131–147.

Горошко Е. И. Лингвистика Интернета: формирование дисциплинарной парадигмы / Е. И. Горошко // Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе. – Орел: Картуш, 2007. – Вып. 5. – С. 223-237.

Компанцева Л. Ф. Дискурс-анализ украинского политического Интернета (гендерный аспект) Материал опубликован: Сборник научных трудов "Актуальные проблемы теории коммуникации". – СПб.: Изд-во СПбГПУ, 2004. – С. 112-134.

Компанцева Л.Ф. Интернет-лингвистика: когнитивно-прагматический и лингвокультурологический подходы: монография. – Луганск: Знание, 2008. – 528 с.

Ахренова Н.А. Теоретические основы интернет-лингвистики // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2013. № 10 (28). – С. 22–26

Дмитриева, Г.П. Переводческий комментарий как вид перевод-ческого дискурса [Текст] / Г.П. Дмитриева // Иностранные языки в Байкальском регионе: опыт и перспективы межкультурного диалога: сборник материалов международной научно-практической конферен-ции. – Улан-Удэ : Изд-во Бурят. госуниверситета, 2010. – С. 139–140 (0,1 п. л.)].

Дондукова, Г.П. Линейное отклонение как ядро переводческого комментария [Текст] / Г.П. Дондукова // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. Сер. Филология. – Иркутск : Изд-во ИГЛУ, 2013. – С. 250–255 (0,4 п. л.), 9.

Канашина Светлана Валериевна Интернет-мем как новый вид полмиодального дисурса в интернет-коммуникации (на материале английского языка) Специальность 10.02.04 – Германские языки Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – М., 2016. – С. 244.

Асмус Н.Г. Линвистические особенности виртуального коммуникативного пространства: diss. ... канд. фил. наук: 10.02.19. – Челябинск, 2005. – 266 с.

Lindsay Kolowich Cox. – 2019. https://blog.hubspot.com/marketing/how-internet-changes-language

Сыздық . Р Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі- Алматы. Арыс баспасы, 2004.-616 бет.

Стемин И.А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж: Истоки, 2001. – 58 с.

Dyck T.A. van. Discourse and Power: Representation of Dominance in Language and Communication. – M.: Book House, 2013. – 344 p.

Carnegie D. How to win friends and influence people. – M.: Progress, 1992. – 712 p.

Иванова К.Б. Концепции лингвистического исследования речевых установок // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2012. – № 5 (16). – 88-91 с.

Olaniran B.A. Culture and communication challenges in virtual workspaces //Linguistic and cultural online communication issues in the global age. –2007. – P. 79-92.

Kimberly S. Young Internet Addiction: Symptoms, Evaluation, And Treatment // Kimberly S. Young. University of Pittsburgh at Bradford, 1999. – 630 p.

Mcluhan M., Powers B. The Global Village: Transformation in World Life and Media in the 21st Century. – NY, 1989. – P. 245-252.

References

Ahrenova N.A. (2003) Teoreticheskie osnovy internetlingvistiki [Theoretical bases of Internet linguistics], no 10 (28), pp. 22-26. (In English).

Asmus N.Г. (2003) Lingvistysheskye osobennosty vyrtualnogo kommynikativnogo pronstranstva [Linguistic features of virtual communicative space]. Chelyabinsk, p. 266. (In Russian).

Carnegie D. (2003) Kak zavoevyvat druzei i vlyat na ludey [How to win friends and influence people]. Progress, p. 712. (In English).

Dmitrieva G.P. (2003) Perevodsheski kommentarii kak typ perevodsheskogo diskursa [Translation commentary as a type of translation discourse]. Buryat Publishing House, pp. 139-140. (In English).

Dondukova G.P. (2003) Lineynoe otklonenye kak osnova perevoda kommentarya [Linear deviation as the core of the translation of the commentary]. *Foresight-Russia, p.* 244. (In Russian).

Dyck T.A. Discours I vlast [Discourse and Power]. Book House, p. 344. (In English).

Goroshko E.I. (2007) Lingvistika Interneta: formirovanie disciplinarnoj paradigmy [Linguistics of the Internet: the formation of a disciplinary paradigm]. Issue, 5. pp. 223-237. (In English).

Ivanov L.Y. (2003) Yazyk elektronnyh sredstv svyazi [Language in electronic means of communication]. Flinta-Nauka*,* pp.131-147. (In Russian).

Ivanova K.B. (2003) Konsepsii lingvistiseskih issledovanii rechevih ustanovok [Concepts of linguistic research of speech attitudes]. Philological sciences, no 5 (16), pp 88-91. (In Russian).

Kanashina S.B. Internet-mime as a new type of modal discourse in Internet communication (on the materials in the English language). Cand. Sc. Thesis. Moscow. Russia. – 2016. – P. 42.

Kimberly S. Molodya internet-zavisimost: simptomy, ochenka i lezhenie [Young Internet Addiction: Symptoms, Evaluation, And Treatment]. p. 630 p. (In English).

Kompantseva L.F. (2003) Discours-analys Ukrainiskogo politisheskogo internet [Discourse-analysis of the Ukrainian political Internet]. pp. 112-134. (In Russian).

Kompantseva L.F. (2003) Internet lingvisti: kognitivno-pragmatisheskie I lingvokultyrnye podhody [Internet linguistics: cognitive-pragmatic and linguocultural approaches]. Knowledge, p. 528. (In Russian).

Lindsay Kolowich Cox. – 2019. https://blog.hubspot.com/marketing/how-internet-changes-language

Mcluhan M., Powers B. (2003) Globalnaya derevnya: transformathya mirovoi zhizni i sredstv massovoi informathii v XXI veke [The Global Village: Transformation in World Life and Media in the 21st Century]. N.Y, p. 89. (In English).

Olaniran B.A. (2003) Problem kultyti I kommynikasii v birtyalnih rabochih prostranctvah [Culture and communication challenges in virtual workspaces], pp. 79-92. (In English).

Sternin I.A. (2003) Vvedenie v vlyanie rechi [Introduction to speech impact]. Istoki, p. 58. (In Russian).

Syzdyk R. (2003) Abai i kazahski nationalnyi literatyrnyi yazyk [Abai and the Kazakh national literary language]. Almaty, p. 616. (In Kazakh).

МРНТИ 16.21.45 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph3

Е.Д. Ан

Карагандинский Технический Университет, Казахстан, г. Караганда
e-mail: yekaterina.an@gmail.com

ЯВЛЕНИЕ ТЕЛЕСКОПИИ В СОВРЕМЕННОМ ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Возросший интерес к проблеме телескопии свидетельствует о том, что сущность данного явления продолжает вызывать споры. Нет единства в терминологии, используемой для обозначения исследуемых типов слов. Исследователи, затрагивающие проблему телескопии, расходятся в определении природы и места телескопных единиц в системе словообразования. В существующих работах авторы изучают преимущественно особенности формальной структуры исследуемых слов. В эту категорию включаются лексические единицы, создающиеся в результате объединения фрагментов усекаемых слов. Во внимание принимается характер усечения и/или характер соединения составляющих слово компонентов. При таком подходе отграничение телескопных слов от других типов лексических единиц представляет определенные сложности, так как границы между внешне сходными с телескопными, например, аффиксальными и сложносокращенными словами трудно установить. Тенденция рассматривать телескопные слова, в основном, на морфологическом уровне не позволяет раскрыть сущность телескопных слов. В настоящей работе телескопные слова рассматриваются как слова синтаксической природы – лексические единицы межуровневого морфолого-синтаксического способа словообразования, широко используемого в терминообразовании. Анализ структурно-функциональных особенностей телескопных слов позволил выявить их специфические признаки, позволяющие отграничить эти слова от внешне сходных с ними лексических единиц.

Ключевые слова: телескопия, аффиксальные слова, сложносокращенные слова, синтаксический уровень, продуктивность.

Y.D. An

Karaganda Technical University, Kazakhstan, Karaganda
e-mail: yekaterina.an@gmail.com

The phenomena of Telescopy in Modern French

The increased interest toward the issue of telescopy shows that the nature of the phenomenon remains controversial. There is no unity in the terminology used to identify the types of words being studied. Researchers that touch on the subject of telescopy vary in their opinion of how the nature and place of telescopic units should identify within the word formation system. In existing works, authors predominantly study the special features of the formal structure of the words being studied. This category includes lexical units created as the result of combining fragments of truncated words. The nature of truncation and/or the nature of combination of word components is taken into account. With this approach, distinguishing telescopic words from other types of lexical units presents certain difficulties, as the boundaries between the externally similar to telescopic words, for example, the affix words or the words with complex abbreviations, are difficult to establish. The tendency to view the telescopic words mainly on a morphological level does not allow to reveal the essence of these telescopic words. In the present paper, telescopic words are considered as words of synctactic nature – lexical units of inter-level morphological-syntactic method of word formation, which is commonly used in the terms' formation. The analysis of the structural and functional features of telescopic words has allowed to reveal their specific features, which make it possible to distinguish these words from their otherwise externally similar lexical units.

Key words: telescopy, affix words, complex abbreviations, syntax level, productivity.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Е.Д. Ан
Қарағанды Техникалық Университеті, Қазақстан, Қарағанды қ.
e-mail: yekaterina.an@gmail.com

Қазіргі француздық телескопия феномендері

Телескопия мәселесіне деген қызығушылықтың артуы құбылыстың табиғаты даулы болып қалатынын көрсетеді. Зерттелетін сөздердің түрлерін анықтау үшін қолданылатын терминологияда бірлік жоқ. Телескопия тақырыбын қозғайтын зерттеушілердің сөзжасам жүйесінде телескопиялық қондырғылардың табиғаты мен орнын қалай анықтауы керек деген пікірлері әр түрлі. Қолданыстағы еңбектерде авторлар негізінен зерттелетін сөздердің формальды құрылымының ерекше белгілерін зерттейді. Бұл категорияға қысқартылған сөздердің үзінділерін біріктіру нәтижесінде жасалған лексикалық бірліктер жатады. Қысқартудың сипаты және / немесе сөз компоненттерінің тіркесу сипаты ескеріледі. Мұндай тәсілмен телескопиялық сөздерді лексикалық бірліктердің басқа түрлерінен ажырату белгілі бір қиындықтарды туғызады, өйткені сыртқы жағынан телескопиялық сөздерге ұқсас шекаралар, мысалы, аффикс сөздері немесе күрделі аббревиатуралары бар сөздер қиын болады. Телескопиялық сөздерді негізінен морфологиялық деңгейде қарау тенденциясы бұл телескопиялық сөздердің мәнін ашуға мүмкіндік бермейді. Осы жұмыста телескопиялық сөздер синтаксистік сипаттағы сөздер ретінде қарастырылады – сөзжасамның деңгейаралық морфологиялық-синтаксистік әдісінің лексикалық бірліктері, бұл терминдер жасауда жиі қолданылады. Телескопиялық сөздердің құрылымдық-функционалдық ерекшеліктерін талдау олардың өзіндік ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді, бұл осы сөздерді олардың сыртқы жағынан ұқсас лексикалық бірліктерінен ажыратуға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: телескопия, аффикс сөздер, күрделі аббревиатуралар, синтаксистік деңгей, өнімділік.

Введение

Функционирование того или иного языка постоянно связано с появлением многочисленных новых слов. Слова не только заимствуются из других языков, но языковая система развивается также, благодаря процессам, происходящим внутри самого языка. Как известно, язык, который не может иметь столько слов, сколько объектов, подлежащих обозначению, и идей, подлежащих выражению, восполняет этот недостаток, например, употребляя одно и то же слово в различных значениях. Новые лексические единицы появляются путем преобразования семантики: например, путем переноса значений слов, а также за счет изменения значений в контекстуальном окружении, например, широкозначные слова. Кроме того, благодаря лексическим процессам, позволяющим выразить сложные мысли в одной лексеме, как, например, в так называемых «словах-чемоданах» или «лексических амальгамах» (Bonhomme Marc .2009:99-120), происходит пополнение лексических систем современных языков. В их числе и такое уникальное явление как *телескопия.*

Об актуальности изучения явления телескопии в современном французском языке свидетельствует тот факт, что продолжают оставаться спорными вопросы о природе телескопных слов и их месте в системе словообразования.

Материал и методы исследования

В существующих работах, посвященных явлению *телескопии* выбор термина для обозначения изучаемых типов слов связывается авторами, с одной стороны, с характером их образования: *слова-слитки* /словослияние / (Воронин С.В.с/82-85), *mot-centaures* /словосложение с усечением /(Rigaud A.1969: 52-58), *слова-вставки* /вдвижение двух слов друг в друга /(Берман И.М.1959: 104-107); с другой стороны, учитывается такая черта исследуемых образований. как *наслоение* /*нагромождение*/ одних элементов на другие: mot-valise mot-portmanteau/ (Guiraud P. 1976: 66). А слова типа hebdomigrant /m/ – hebdomadaire + migrant; technétronique /f/ – technologie + électronique отдельные авторы называют *акронимами* («acronyme” – греч. acros “крайний”) – термином, который широко используется для обозначения аббревиатур инициального и/или слогового типа (Борисов В.В.1969).

Объектом настоящего исследования являются лексические единицы, образуемые в результате объединения двух слов с усечением одного или обоих слов, которые, мы определяем как *телескопные слова* (наиболее распространенный термин для обозначения такого рода слов :Dubois M.-M. 1966:156-160; Лейчик В.М. 1966:14-21):

gélule /f/ – «*Capsule qui est en matière gélatineuse*» – gélatine + capsule;

avisurface /f/ – «*Surface qui est pour avions*»- avion + surface;

carburéactaur /m/ – «*Carburant qui est pour le réacteur*» – carburant + réacteur.

Анализ лингвистических работ, как общетеоретического характера, так и специальных исследований, посвященных проблеме телескопии, показал расхождения ученых, занимающихся поиском специфических признаков телескопных слов, в основном, в понимании лингвистической сущности *телескопии* как способа словообразования. Используемый в работах морфологический /формально-описательный/ метод исследования телескопных единиц, затрудняет решение этой проблемы. Частичное сходство формальной структуры телескопных слов со структурой сложносокращенных образований, аффиксальных производных, а также лексических единиц, образованных на базе греко-латинских элементов, не позволяет четко отграничить их от этих типов слов.

Существующие различные точки зрения ученых о сущности телескопии продиктовали необходимость поиска причин и закономерностей смыслового развития телескопных слов.

Поскольку изучение телескопных слов на морфологическом уровне не позволяет раскрыть их природу в настоящей работе эти лексические единицы рассматриваются на *синтаксическом* уровне (Benveniste E. 1968:15-31), как лексические единицы *межуровнего* (*морфолого- синтаксического*) способа словообразования. Изучение структурно-функциональных особенностей телескопных слов позволило выявить их специфические признаки и отграничить телескопные слова от, внешне сходных с ними, аффиксальных слов, сложносокращенных слов, а также лексических единиц, образованных на базе греко-латинских элементов.

Данные толковых, энциклопедических и терминологических словарей различных отраслей науки и техники, словарей новых слов, содержащих телескопные слова, а также изучение материалов научной и художественной литературы, позволили расширить представление о природе телескопных слов.

Результаты исследования

Сложность выявления сущности слов, состоящих из двух усеченных слов или одного усеченного слова + целое слово, способствовала тому, что за последние годы появилось большое количество специальных работ, посвященных телескопии, в которых авторы стремятся систематизировать исследуемые типы образований, точнее раскрыть лингвистическую природу телескопии, как самостоятельного способа словообразования.

Существует мнение о том, что телескопные слова чаще всего образуются тогда, когда у говорящего возникает потребность усилить семантику бытующих в языке слов, а также точка зрения, согласно которой телескопные слова создаются в результате *семантической конденсации* словосочетания путем «междусловного наложения» (слияния двух-трех /реже четырех/ слов) и, образованное таким образом сложное слово, включает в себя семантику объединившихся слов (Бельская, Ржанникова 1978: 53-54).

К телескопным относят, например, слова, образованные в результате *контаминации*, понимаемой как «процесс скрещения двух и более словоформ или лексических единиц» (Райлян С.В.1980:116), что позволяет рассматривать телескопию, как *семантико-стилистический прием* создания эмоционально-окрашенных окказиональных слов и стилистических неологизмов, представляющих результат авторского художественного словотворчества (Bonhomme Marc .2009:99-120; Громова Г.А. 1983:21): foultitude – foule + multitude, sièstival – sièste + festival, Sorbonnagre – Sorbonne + onagre, colorature – coloré + créature, ambrassade – embrasser + ambassade.; coussinture – coussin+ceinture, tigrenouille – tigre+grenouille (Dictionnaire des mots-valises. 2015.).

Также механизм телескопии исследуется отдельными авторами одновременно с нескольких точек зрения. Помимо традиционного изучения телескопного слова не только, как формы *игры слов* и как способа *словосложения,* телескопия также изучается как механизм *паронимического словообразования,* как паронимический игровой прием, основывающийся на формальном сближении лексических единиц и сложном механизме взаимного наложения: mondicule = mond(e) ‘мир’ + (mont)icule ‘холмик’. Телескопным считается слово, составленное из сегментов двух исходных слов или из двух полных слов с обязательным наложением общего звукового сочетания. При этом *наложение общего звукового сочетания* признается основным отличительным признаком телескопии, а отграничить телескопные слова от сложных и сложносокращенных слов можно, по мнению ученых, учитывая на-

личие или отсутствие усечения опорных компонентов, а также виды усечения (Эрстлинг.Л. В. 2010:132-142):

progiciel ‘програмный пакет’ = *pro(duit)* ‘продукт’ + *(lo)giciel* ‘программа;

ludiciel ‘игровая программа’ = *ludi(que)* ‘игровой’ + *(logi)ciel*;

chloroforme *‘*хлороформ’ = chlor(e) *‘хлор’* + *form(yle)* ‘формил’*;*

rurbain ‘относящийся к деревням, превращающимся в пригороды’ = *r(ural) ‘сельский’* +

urbain ‘городской’; navion ‘экраноплан’ = *navire* ‘корабль’ + *avion* ‘самолет. А для телескопных слов-терминов, создающихся с помощью усечения одного из опорных компонентов, наличие общего звукового сочетания, по мнению данного автора, является не столь существенным, достаточно лишь понятийного сближения, а формальное сближение исходных компонентов позволяет автору считать телескопию механизмом паронимического словообразования, где участвуют опорное слово и пароним, образованный на его основе, например ma matrie по аналогии с ma patrie «моя родина, отчизна»: tapuscrit ‘машинопись’ = tap(er) ‘печатать’ + (man)uscrit ‘рукопись’.

Однако, на наш взгляд, акцент обращаемого лингвистами внимания лишь на факт наличия существующей понятийной и формальной связи слова с исходными компонентами является аргументом недостаточным для того, чтобы раскрыть лингвистическую сущность телескопии, так как при таком подходе представляется затруднительным распознать по внешним признакам, являются ли *телескопными* образования типа: anavaccin (m) – *anatoxique+vaccin;* restauroute (m)- *restaurant+route* или это сложносокращенные слова.

Так, например, учитывая внешние характеристики, Л. В. Эрстлинг. относит слово surdi-mutité ‘глухонемота’к разряду сложносокращенных на том основании, что производящая основа усекается по границе морфемного членения, и, как правило, остается корневая морфема, содержащая в себе лексическое значение: surdi-té, где té – суффикс существительного, хотя существует мнение, что слова такого типа следует включать в категорию сложных слов с сочинительной связью морфем – основы и слова.(Zwanenbourg W. 1970:128-141). А для образования телескопного слова достаточно, по мнению Л. В. Эрстлинг, любого отрезка основы, который напоминал бы говорящему исходное слово: caméscope ‘видеокамера’ = camé(ra) ‘камера’ + (magnéto)scope ‘видеомагнитофон’(Эрстлинг.Л. В. 2010:132-142). Однако, на наш взгляд, такая позиция не представляется достаточно убедительной для определения границ между телескопными и сложносокращенными словами.

Что касается лексических единиц anavaccin (m) и restauroute (m), то анализ данных слов на синтаксическом уровне показывает, что их сходство со сложносокращенными словами типа Argenie – *Arrondissement du génie,* состоящих из начальной части одного слова и полной формы другого слова, является чисто формальным. Мы считаем неправомерным включение слов типа anavaccin (m) и restauroute (m) в категорию сложносокращенных слов в силу различной функциональной природы этих классов слов. Функция телескопных слов состоит в одномоментном выражении сложного содержания путем преобразования синтаксической единицы в лексическую и, при этом, процесс *слияния* (сжатия) исходных компонентов телескопного слова при номинации является приоритетным по отношению к *сокращению* компонентов (Ан Е.Д.2020:190-194), в отличие от различных типов сокращений: distripress – *Fédération internationale des distributeurs de press*, pantacourt – *pantalon* + *court.* Аббревиатуры представляют собой результат намеренного процесса сокращения сложного наименования и объединение компонентов при образовании этих единиц выступает, как акт вторичный по отношению к сокращению. Для сложносокращенных слов и аббревиатур характерным является формирование их сокращенной структуры на основе произвольного выбора компонентов и произвольного характера усечения компонентов (начальная, срединная, конечная части, одна буква) и, главным образом, последовательное соединение двух, трех, четырех и более усеченных компонентов исходной синтаксической единицы:

comex – *Commerce extérieur ;* résopol – *Résine polyestor ;* Mosfilm;

H-bombe – *Bombe hydrogénique;* warcor (ang.) – war correspondent

Телескопное слово является не вариантом существующего в языке номинативного комплекса, а единственным наименованием нового понятия с возможным одновременным существованием в языке и предикативной единицы:

benzamide (m) -*»Amide benzoique dont la déshydratation donne du benzonitrile»;*

toxithérapie (f).- «*Traitement qui utilise certaines toxines*»

Телескопия – это синтаксико-морфологический способ, на основе которого, с появлением нового понятия о предмете, явлении, процессе, происходит создание новых лексических единиц. Связи и отношения, существующие между объектами реальной действительности, отражаются в морфологической структуре путем свертывания синтаксической единицы в лексическую*:* plasturgie /f/-*»Technique d'usinage des plastiques mettant en profit la placidité des matières, elle est destinée à la mise en forme de plaques, et au travail des poudres"*- plastique + métallurgie

Так, например, с точки зрения морфемного состава, образование hydrobase /f можно отнести к числу префиксальных единиц, так как, внешне, по своей формальной структуре, это слово совпадает с префиксальными производными, в которых четко вычленяются *производящая основа* и *префиксальный элемент* греко-латинского происхождения. Однако обращение к содержательной стороне лексических единиц показывает неправомерность рассмотрения слова hydracide (m) как префиксальной единицы. В отличие от слова hydrodynamique /f/ – "Partie de la mécanique des fluides qui traite des liquids"*,* в котором элемент hydro(греч.) – вносит значение "*вода*", слово hydrobase /f/ образуется на синтаксической основе, на базе двух синтаксически связанных знаменательных слов: hydrobase /f/ -»*Base pour hydravions»*- hydravion + base, где элемент hydr(o) представляет собой начальную / усеченную/ часть самостоятельно функционирующего в современном французском языке слова: hydravion (m). Различие семантических характеристик данных типов слов проявляется также на словообразовательном уровне. Иными словами, компоненты структуры телескопного образования связаны отношениями синтаксического характера, а не морфологического, свойственного структуре аффиксального производного, то есть выражение не морфологических отношений: «производящая основа + словообразовательная морфема», а синтаксических отношений двух знаменательных слов – компонентов синтаксического целого.

Такие же отношения мы наблюдаем в структуре слова synderme /m/, выражающем, на базе двух связанных определительным отношением компонентов, сложное понятие о предмете /явлении/ и его отличительном признаке. Компоненты synthétique + derme, как элементы синтаксической «производящей единицы»: «Derme qui est synthétique», в одинаковой мере участвуют в создании лексического значения слова synderme /m/. Что касается грамматического оформления, то, если при суффиксальном словопроизводстве оно осуществляется за счет *присоединения* к основе словообразовательной морфемы, то для телескопного слова характерно то, что именно второй компонент, представляющий конечную часть знаменательного слова, передает понятие о предмете /явлении/ и одновременно придает формальную целостность новой единице. Здесь имеет место двусторонняя /семантическая и формальная/ связь телескопного слова и исходной синтаксической единицы. Например, в слове gélule /f/ *-ule* не является уменьшительным суффиксом, а составляет конечную часть слова *capsule /f/*: gél(atine)+(caps)ule, в отличие от слова *pilule /f/,* где *-ule* несет это значение уменьшительности.

Анализ структурно-функциональных характеристик слов, образованных путем *соединения* двух слов с одновременным *сокращением* этих слов или сокращением одного из них, позволил выявить специфические закономерности формирования их словообразовательной структуры и определить их сущность, как лексических единиц синтаксической природы. При этом, следует отметить неоднородность синтаксических связей, существующих внутри словообразовательной структуры таких образований. В одном случае, компоненты слов соотносятся как «*определяющее* /*определяемое*", в другом – как «*определяемое*/*определяющее*» или объединены *сочинительной связью*. Объектом исследования настоящей работы явились структурные /формальные/ и семантические закономерности образования телескопных слов, компоненты которых связаны синтаксическим отношением: «*определяющее*/*определяемое*". Морфологически цельные единицы, образуемые на базе двух, связанных смысловыми отношениями, компонентов, не отвечающие указанным признакам, выделяются в разряд «псевдотелескопных» («слова-слитки», mot-valises), и не рассматриваются в данной работе в категории телескопных слов: futurible = *futur + (poss)ible;* franglais=*français+anglais*

Как было отмечено выше, полное или частичное слияние синтаксически связанных компонентов телескопных слов происходит при параллельном сокращении одного или обоих компонентов: *определяющее / определение:*

plastobrique /f/ – *«Brique en plastique servant de matériau de construction»*- «brique qui est en plastique» – plastique+brique; mobilette /f/ – *«Bicyclette qui est mobile*» – mobile + bicyclette. Одновременное сокращение двух компонентов

способствует тому, что эти слова имеют вид не только структурно неразложимых слов – простых /корневых/ слов, но и аффиксальных единиц, а также лексических единиц, созданных на базе греко-латинских элементов: autogramme /т/ – *«Télégramme envoyé à des automobilistes en déplacement et affiché près de certains postes d'essence»* – automobiliste + télégramme.

Так, например, в современном французском языке существуют слова типа mobilette /f/ , которые только внешне напоминают суффиксальную единицу. В действительности это слово таковым не является, так как образовано на основе двух знаменательных слов: *mobile и bicyclette* – «*Bicyclette qui est mobile*». Здесь -ette представляет конечную часть полнозначного слова bicyclette /f/, участвующего в равной мере с первым компонентом mobile в формировании лексического значения слова, а не словообразовательную морфему – уменьшительный суффикс -ette.

Слово cybernation /f/ – *cybernétique* + *automation* также не подчиняется закономерностям, характерным морфологическому словообразованию. Оно лишь внешне сходно с суффиксальными словами на -ation. Слово cybernation /f/ обладает совершенно иной словообразовательной структурой. Оно не является производным суффиксального типа, так как не членится на производящую глагольную основу /нет соответствующего глагола/ и словообразовательный суффикс -ation. Слово cybernation /f/ образовано на базе двух, объединенных смысловыми отношениями, компонентов: cybernétique и automation для выражения сложного понятия: «*Le couplage des ordinateurs et des processus automatisés».*

Сходный внешне с суффиксом элемент -ation в слове cybernation /f/, является носителем не словообразовательного значения – обобщенное значение *действия* или его *результата*, а носителем конкретного лексического значения «automation» – *cybernétique* + *automation* = cybernation /f/.

Словообразовательный анализ слова rotacteur /m/ – *rotatif* + *contacteur* показывает, что выделяемый в его морфологической структуре элемент -eur не является словообразовательным суффиксом, так как он никакой словообразовательной функции не выполняет. Это слово на уровне морфологического словообразования является нечленимым, так как нет в синхронии соотносимой с ним производящей основы. Элемент -eur является усеченной частью полнозначного слова contacteur, участвующего в одинаковой мере с первым компонентом в формировании лексического значения слова rotacteur /m/-

«Contacteur destiné à la communication de circuits à très haute fréquence, utilisé plus spécialement dans les récepteurs de télévision?» или «contacteur qui est rotatif»- rotatif + contacteur = rotacteur /m/.

Изучение семантики телескопных слов приводит к выводу о продуктивности данного способа словообразования. Свойство телескопных единиц выражать сложное понятие о признаках (качестве, свойстве, состоянии и др.) обозначаемого предмета или явления, создает благоприятную почву для появления новых слов, выражающих систему родственных понятий той или иной отрасли науки и техники:

nitrobenzaldéhyde/m/ – *nitrobenzoique + aldéhyde;*

naphtaldéhyde /m/ – *naphtolique+aldéhyde;*

gallaldéhyde /m/ – *gallique+aldéhyde*;

valéraldéhyde /m/ – *valériane+aldehyde*.

Таким образом, анализ лексических единиц на синтаксическом уровне позволил установить существование прямой зависимости формирования словообразовательной структуры телескопных слов от мотивирующих их предикативных единиц. Важно отметить, что, несмотря на существующее различие в характере усечения компонентов в процессе образования телескопных слов, специфическим для этих слов является особый порядок следования, составляющих их структуру, компонентов – обратный порядку следования компонентов синтаксических единиц современного французского языка. По словам А. Дармстетера, инверсия, то есть порядок следования компонентов, обратный логическому или аналитическому порядку следования компонентов в синтаксических структурах современного французского языка, является качеством синтетических форм (Darmesteter A. 1875:18-19).

Процесс преобразования синтаксической единицы в лексическую сопровождается изменениями внутри этой единицы, вызванными превращением более сложной единицы в более простую, и, как следствие – перестановкой мест синтаксически связанных компонентов в лексической структуре – *определяемого* и *определяющего*. Эта закономерность наблюдается в процессе создания грамматически оформленных телескопных слов, принадлежащих к лексико-грамматическому разряду имен существительных. Занимая конечную позицию в структуре слова, определяемое /обозначаемый предмет/, придает ему структурную целост-

ность, включая в класс имен существительных, выражающих предметность:

mandélonitrile /m/ – *«Nitrile qui est de l'acide mandélique»* – mandélique + nitrile;

élastomère /m/ – *«Polymère /m/ qui présente one haute élasticité»* – élasticité + polymère ;

hélisurface /f/ – «*Emplacement utilisé à titre temporaire par des hélicoptères*» – hélicoptère + surface;

pétrochimie /f/ – *«Science technique et Industrie des produits chimiques dérivés du pétrole* - pétrole + chimie;

électrovanne /f/ – «*Vanne qui est commandée par électro-aimant»* électroaimant + vanne

pédiplanation /f/ – *«Planation qui est par le développement de pédiments»*- pédiment + planation;

électrovalve /f/ – «*Valve ou soupape commandée par un dlectro-aimant»* – électroaimant + valve;

nitrobactérie /f/ – «*Bactérie aérobie du sol, qui oxyde les nitrites en nitrates»*-nitrate + bactérie;

avisurface /f/ – «*Surface qui est pour avions»* – avions+ surface;

agrofrein /m/ – «*Frein qui est aérodynamique*» – aérodynamique + frein;

styloscope /m/ – «*Microscope d'origine japonaise qui a l'apparence d'un stylomine*» – stylomine + microscope

Синтетический способ сложения, свойственный древним языкам, вновь получает свое развитие в первой половине XIX века в связи с бурным развитием науки и техники. Возросшая потребность использовать не только лексический материал древних языков, но и словообразовательные модели, свойственные этим языкам, связывается с тем, что синтетический способ основосложения позволяет передать в одном слове совокупность мыслей, объединить необходимость описания /анализа/ с лаконичностью /краткостью/ слова (Guilbert L.1975:239).

Выводы

Телескопия является удобным средством передачи сложного понятия в синтетической форме на базе лексического материала современного французского языка в разных сферах жизнедеятельности.

Объектом исследования явились структурные и семантические закономерности образования телескопных слов, компоненты которых связаны синтаксическим отношением: «*определяющее*/*определяемое*".

Анализ телескопных слов со стороны их структурных /формальных/особенностей, когда во внимание принимаются только внешние характеристики (состав, характер усечения или соединения составляющих компонентов) и/или учитывается семантическая характеристика этих слов, показал, что сходство это лишь общего плана, который не позволяет выявить их наиболее существенные признаки. Только изучение телескопных слов на синтаксическом уровне позволило выявить специфические особенности словообразовательной структуры этих лексических единиц, позволяющие отграничить от внешне сходных аффиксальных, сложных и сложносокращенных слов, раскрыть природу и подтвердить их особый статус в системе словообразования современного французского языка.

Специфические структурные и семантические закономерности образования телескопных слов обусловлены их функциональной природой. Изучаемые в работе телескопные слова рассматриваются как результат межуровневого процесса – синтаксико-морфологического способа словообразования, а именно: структурного преобразования синтаксической единицы путем сжатия до двух семантически стержневых компонентов и одновременного усечения начала и/или конца компонентов синтаксической конструкции по устойчивой модели: *определяющее/определяемое* в цельнооформленную единицу, принадлежащую к лексико-грамматическому разряду имен существительных. Оба компонента в одинаковой мере участвуют в выражении лексического значения слова. Благодаря закономерному распределению компонентов в монолитной структуре осуществляется связь обозначаемого телескопного слова с классом предметов или явлений /обозначаемое включается в класс или выделяется из класса/, что дает возможность для распространения модели. Этот способ особенно продуктивен в сфере научно-технического терминообразования. Значительное число телескопных единиц фигурирует в различных терминосистемах в силу присущего им свойства конкретизировать общее /специальное/ научное понятие, выражать родо-видовое отношение, точно передавать научное понятие, занимающее в системе понятий науки или техники строго определенное место.

Телескопия, представляющая собой уникальный процесс словообразования, основанного на качественном изменении семантической структуры предложения при преобразовании его в лексическую единицу, играет большую роль в

развитии лексической системы современного французского языка. Ее высокая продуктивность объясняется стремлением языка к компактности и компрессии в выражении мысли и, безусловно, свидетельствует об общей тенденции языка к экономии языковых средств.

Литература

Ан Е.Д. Словообразовательная природа телескопных слов и аббревиатур в современном французском языке. Научный альманах. 2020, № 12-2(74). – С. 190-194.

Бельская М.А., Ржанникова А.К. О путях образования сложносокращенных и телескопических слов в английском языке. На материале электротехнической лексики В кн.: Словообразование и его место в курсе обучения иностранному языку. – Вып. 6, Владивосток, 1978. – С. 53-54.

Берман И.М. О «вставочном" типе словообразования. // Вопросы языкознания, 1959, №2. – С. 104-107

Борисов В.В. Структурно-семантические особенности акронимов в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1969

Воронин С.В. Пограничные явления словообразования и фонетики (образование гаплологических слов-слитков и композитов) // Филологические науки, 1968, № I. – С. 82-85

Громова Г.А. Структурно-семантические особенности сложных лексических единиц в современном французском арго и просторечии: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1983. – С. 21.

Лейчик В.М. Об одном малоизученном способе словообразования «Телескопные слова» современного французского языка // Филологические науки, 1966, № 3. – С. 14- 21

Райлян С.В. Телескопия как способ образования глаголов и выражения стилистического значения. Гл. 1У. – В кн.: Некоторые проблемы стилистического словообразования. Кишинев, 1980. – С. 116

Эрстлинг.Л. В. Телескопные слова во французском языке // Вестник ПСТГУ III: Филология 2010. Вып. 4 (22). – С. 132–142

Benveniste E. (1968) Fondements syntaxiques de la composition nominale. In: Bulletin de la société de linguistique de Paris, 1, 15-31.

Bonhomme Marc . (2009) Mot-valise et remodelage des frontières lexicales. Portmanteau Words and the Remodelling of the Lexical Borders, 99-120

Darmesteter A. (1875) Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparée aux autres langues romanes et au latin. Paris: Franck, 331 p.

Dictionnaire des mots-valises (2015)

Dubois M.M. (1966) Télescopages linguistiques. In: Vie et langage, t. 168, 156-160

Guiraud P.(1976) Les jeux de mots. Paris, 66.

Rigaud A. (1969) Mots du terroir. In: Vie et langage, N 166, p. 52-58

Zwanenbourg W. (1970) La classification des mots composés en français moderne. Lingua, 2 (25), 128-141.

References

An E.D. (2020) Slovoobrazovatel'naja priroda teleskopnyh slov i abbreviatur v sovremennom francuzskom jazyke.[The word-formation nature of telescopic words and abbreviations in modern French]. Nauchnyj al'manah. No 12-2(74).S.190-194 (In Russian).

Bel'skaja M.A., Rzhannikova A.K. (1978). O putjah obrazovanija slozhno-sokrashhennyh i teleskopicheskih slov v anglijskom jazyke na materiale jelektrotehnicheskoj leksiki. [Ways of forming complex abbreviations and telescopic words in English]. V kn.: Slovoobrazova¬nie i ego mesto v kurse obuchenija (In Russian)

Berman I.M. (1959) 0 "vstavochnom" tipe slovoobrazovanija.["Insert" type of Word Formation]. Voprosy jazykoznanija, No 2. S. 104-107 (In Russian).

Borisov V.V. (1969) Strukturno-semanticheskie osobennosti akronimov v sovremennom anglijskom jazyke [Structural semantic features of acronyms in modern English]: Avtoref. dis. ... kand. filolo. nauk. M., (In Russian).

Voronin S.V. (1968) Pogranichnye javlenija slovoobrazovanija i fonetiki (obrazovanie gaplologicheskih slov-slitkov i kompozitov). [Borderline phenomena of Word Formation and phonetics (formation of haplological words-ingots and composites)]. Filologicheskie nauki, ,No I. S. 82-85 (In Russian).

Gromova G.A. (1983) Strukturno-semanticheskie osobennosti slozhnyh leksicheskih edinic v sovremennom francuzskom argo i prostorechii [Structural and semantic features of complex lexical units in modern French argo and common language]: Avtoref. dis... kand. filol. nauk. M. S. 21 (In Russian).

Lejchik B.M. (1966) Ob odnom maloizuchennom sposobe slovoobrazovanija "Teleskopnye slova" sovremennogo francuzskogo jazyka. [About one little-studied way of Word Formation:"Telescopic Words" of modern French]. Filologicheskie nauki, No 3. S. 14- 21 (In Russian).

Rajljan S.V. (1980) Teleskopija kak sposob obrazovanija glagolov i vyra¬zhenija stilisticheskogo znachenija. [Telescopy as a way to create verbs and express stylistic meaning]. Gl. 1U. – V kn.: Nekotorye pro¬blemy stilisticheskogo slovoobrazovanija. Kishinev, S. 116 (In Russian).

Jerstling.L. (2010) V. Teleskopnye slova vo francuzskom jazyke. [Telescopic Words in French]. Vestnik PSTGU III: Filologija, Vyp. 4 (22). S. 132–142 . In Russian)

Benveniste E. (1968) Fondements syntaxiques de la composition nominale. In: Bulletin de la société de linguistique de Paris, 1, 15-31.

Bonhomme Marc . (2009) Mot-valise et remodelage des frontières lexicales. Portmanteau Words and the Remodelling of the Lexical Borders, 99-120

Darmesteter A. (1875) Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparée aux autres langues romanes et au latin. Paris: Franck, 331 p.

Dictionnaire des mots-valises (2015)

Dubois M.M. (1966) Télescopages linguistiques. In: Vie et langage, t. 168, 156-160

Guiraud P.(1976) Les jeux de mots. Paris, 66.

Rigaud A. (1969) Mots du terroir. In: Vie et langage, N 166, p. 52-58

Zwanenbourg W. (1970) La classification des mots composés en français moderne. Lingua, 2 (25), 128-141.

IRSTI 1751-81 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph4

A.M. Dossanova , I.A. Abdikadyr*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail:indira.kaznu@gmail.com

ADAPTATION OF REPATRIATE-KAZAKH CHILDREN

The article describes the process of adaptation of repatriate-Kazakh pupils returning to the country in society, in particular at school. Due to the emotional, psychological, linguistic barriers of repatriate-Kazakh pupils, their inability to quickly adapt to the social environment, the situation of integration into society and school is not always easy. The issue of adaptation of repatriate-Kazakh children is multifaceted and relevant for modern society. If we turn to the social adaptation of repatriate-Kazakh children, then the purpose of adaptation is not always complete assimilation. The object of the study was the analysis of individual questions and answers of repatriate-Kazakh pupils of middle school in the Republic of Kazakhstan. Repatriate-Kazakh children are sensitive, adaptable to the situation, actions and changes in society, within the school, able to express themselves freely. In order to determine the language adaptation of repatriate Kazakh students, a method of targeted interviews was conducted. Analysis of the data received from the respondents was performed and described. As a result of the study, the stages of life processes of repatriate-Kazakh pupils, including social, cultural, psychological, as well as language communication with the local population, were identified in the field of education. In Kazakhstan, the difficulty of rapid language adaptation of repatriate children is based on several factors. Barriers to language adaptation of repatriate-Kazakh pupils are formulated.

Key words: repatriate-Kazakh, repatriate, oralman, migrant, adaptation.

А.М. Досанова , И.Ә. Әбдіқадыр*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: indira.kaznu@gmail.com

Репатриант-қазақ балаларының бейімделуі

Мақалада елімізге оралып жатқан репатриант-қазақ оқушылардың қоғамдағы, атап айтқанда, мектеп қабырғасындағы бейімделуі үдерісі сипатталады. Репатриант-қазақ оқушылардың эмоционалдық, психологиялық, тілдік кедергілерінен, әлеуметтік ортаға жылдам бейімделе алмағандықтан, қоғамға, мектепке интеграциялану жағдайы үнемі жеңіл, ұтымды бола бермейді. Репатриант-қазақ балалардың бейімделу мәселесі көпқырлы және қазіргі қоғам үшін өзекті болып табылады. Мектеп жасы – этникалық қазақ оқушылары үшін этникалық сәйкестілік пен әлеуметтену процесінің маңызды кезеңі. Репатриант-қазақ балалардың әлеуметтік бейімделуіне жүгінетін болсақ, онда бейімделудің мақсаты әрқашан толық ассимиляция бола бермейді. Зерттеу нысанына Қазақстан Республикасындағы орта сынып репатриант-қазақ оқушылардың өзіндік сұрақ жауаптары талданды. Репатриант-қазақ балалары сезімтал, қоғамдағы, мектеп қабырғасында болып жатқан жағдайға, іс-әрекеттер мен өзгерістерге бейімделгіш, өз ойларын еркін жеткізе алатын тұлғалар. Репатриант-қазақ оқушылардың тілдік бейімделуін анықтау мақсатында нысаналы сұхбат әдісі жүргізілді. Респонденттерден алынған мәліметтер сипатталды, талдау жасалынды. Зерттеу нәтижесінде репатриант-қазақ оқушылардың өмірлік үдеріс кезеңі, оның ішінде әлеуметтік, мәдени, психологиялық, сондай-ақ жергілікті халықпен тіл арқылы қарым-қатынас жасауы, білім беру саласында да өз көрінісі анықталды. Қазақстанда репатриант балалардың жылдам тілдік бейімделуінің қиындығы бірнеше факторларға негізделгенін көрсетеді. Репатриант-қазақ оқушылардың тілдік бейімделудегі кедергілері тұжырымдалды.

Түйін сөздер: репатриант-қазақ, репатриант, оралман, мигрант, бейімделу.

А.М. Досанова, И.А. Абдикадыр*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail:indira.kaznu@gmail.com

Адаптация детей репатриантов-казахов

В статье описан процесс адаптации школьников-репатриантов, возвратившихся с семьями в Казахстан, а также особенности интеграции таких социальных групп в казахстанское общество, в частности, в школьную среду. Необходимо отметить, что вследствие эмоциональных,

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

психологических, языковых барьеров казахов-репатриантов, их неспособности быстро адаптироваться к социальной среде, процесс интеграции не всегда бывает легким. Проблема адаптации репатриантов-казахов детского возраста многогранна и актуальна для современного общества. Школьный возраст – важный этап в процессе этнической идентичности и социализации для этнических казахов-школьников. Если обратиться к социальной адаптации детей-репатриантов, то целью адаптации не всегда является полная ассимиляция. Объект исследования – анализ индивидуальных вопросов и ответов школьников-репатриантов. Дети репатриантов-казахов чувствительно адаптируются к ситуации, действиям и изменениям в обществе, внутри школы. Для определения языковой адаптации учащихся репатриантов-казахов была выбрана и использована методика целевого интервью. В исследовании проведен анализ данных, полученных от респондентов. В результате исследования были выявлены этапы жизненных процессов учащихся репатриантов-казахов, включая социальное, культурное, психологическое, а также языковое общение с местным населением в сфере образования. В статье описаны факторы и причины, осложняющие быструю языковую адаптацию детей-репатриантов, а также возможные барьеры, сопутствующие описываемому процессу.

Ключевые слова: репатриант-казах, репатриант, оралман, мигрант, адаптация.

Introduction

The independence of the Republic of Kazakhstan was the beginning of the mass return of repatriate Kazakhs to their historical homeland. This process began to increase, especially after the adoption of the Law "On Migration" on June 26, 1992. (Law, 2011).

Along with repatriates, Kazakh language, ancestral traditions, international life, information and experience are migrating. We also need the cultural values that ethnic Kazakhs have accumulated and mastered abroad. What people learned from the Kazakh-Chinese people in China, the Kazakh-Mongols in Mongolia, and the Kazakh-Iranians in Iran is wealth, resources and treasures.

Repatriation was of interest to our state the whole range of reasons:

- Firstly, repatriation will help to equalize the demographic situation, to compensate for the loss of past years;
- Secondly, repatriates have a great experience of adaptation and survival in conditions of alien environment and market relations can have an impact on the transformation of the economic mentality of Kazakhstanis;
- Thirdly, Kazakh foreigners are carriers of knowledge original Kazakh culture and language, which is a real thing contribution to the spiritual heritage of the nation. And, finally, repatriation partly presented as an integral part of the national idea (Abildina, 2017: 5).

Oka N. notes Kazakhstan has been promoting repatriation of ethnic Kazakhs under the slogan that it is the obligation of the state to grant its co-ethnics the right to return to their historical homeland. Yet at the same time, by failing to provide enough support for immigrants and making them feel abandoned by their homeland, the Kazakh government in fact continues to create people who are not necessarily loyal but rather disappointed with and critical of the government (Oka, 2013: 9).

One of the most important elements of the Soviet legacy is the widespread belief among Kazakhs that they and their culture, including their language, bear a natural link to their particular territory, which today extends as far as Kazakhstan's borders. A corollary of this view is a belief that, in independent Kazakhstan, members of the titular nationality have a right or even obligation to promote their language as an element of groupness, especially among their co-ethnics (Fierman, 2005: 400).

Language is the basis of communication, so special attention is paid to language integration. Repatriate Kazakhs' knowledge of the language of the country of immigration is a key indicator of their integration into labor, social and cultural life. All host countries pay special attention to language adaptation in integration programs, but each country determines the amount of language assistance. The reason why repatriate-Kazakh families moved to their homeland is that their children are educated in their historical homeland, develop their abilities and further create favorable social conditions. It also involves graduating from university, developing professional skills and getting a job.

Cerny A. states that the demand for the repatriate-Kazakh programme raises new issues. It creates new problems for Kazakhstan as new arrivals struggle to gain a foothold economically and socially, increasing competition for work and schooling, but it illustrates the disconnection between the legal infrastructure and the grand vision of the newly-formed state under former President Nursultan Nazarbayev for Kazakhstan as a nation (Cerny, 2010: 7).

First of all, it is important to ensure that repatriate-Kazakh children adapt quickly and successfully upon their return. Repatriate Kazakh students have to overcome the first successful language, cultural and psychological adaptation in order to adapt easily to society and school.

Shepansky Y. divides the process of adaptation of a person in the new social environment into four stages:

The first stage is the stage of awareness: at this stage a person understands the need to behave differently in the new social environment, he does not accept the value system of the new social environment, but only the rules and laws of behavior.

The second stage is the stage of tolerance: at this stage the tolerant relationship between the person and the new social environment is formed, other value systems and behavioral relationships are recognized.

The third stage is characterized by the stage of individual recognition of the values of the new social environment and perception of the environment.

The fourth stage – assimilation, the formation of a complete unity of the social environment and value systems of the subject. An individual renounces old values by acquiring new ones. The result of this adaptation is assimilation; the individual fully accepts the system of values formed in the new social environment (Shepansky, 1969: 9).

If we turn to the social adaptation of repatriate Kazakh children, and then the purpose of adaptation is not always complete assimilation. Adaptation is a stage of life process for repatriate Kazakhs, including social, cultural, economic, psychological, as well as language communication with the local population. It is also reflected in the field of education.

According to Zimnyaya I.Y., the process of adaptation of a person is due to the conscious perception of the objective environment, secondly, human activity is always important in the adaptive environment, and thirdly, a person not only passively perceives the process of adaptation to his lifestyle, but also purposefully can change (Zimnyaya, 1997: 55).

Bekmakhanova K. E. states that adaptation is a process and result of a certain relationship between the individual and the social environment (Bekmakhanova, 1983: 4).

The concept of "adaptation" is interpreted as a social process, in particular, the individual is recognized as an adaptive, adaptive system of the social environment and actively interacts in the process of social adaptation.

The process of adaptation of repatriate-Kazakh students returning to the country is complicated. The situation of their integration into society and school is not always easy. Repatriate-Kazakh pupils' emotional, psychological, language barriers affect their rapid adaptation to the social environment. The issue of adaptation of repatriate-Kazakh children is multifaceted and relevant for modern society.

Repatriate migration is one of the problems that subject of the study for many scientists in Kazakhstan. Amangul Sh. (2010) argues that Kazakh immigrants returning to their historic homeland are faced with a large set of problems, such as "socio-cultural adaptation" as well as issues of "civil-legal environment." Although the Kazakhstan government aims to provide different benefits and values for returners, these benefits are not enough for starting and adapting to new and higher priced life conditions. One of the big problems faced by ethnic migrants is language skills. Until now Kazakhstan has had two official languages Russian and Kazakh language. Lack of Russian language skills is one of the common barriers for ethnic Kazakhs hunting for jobs without Russian language knowledge, but with ambition, aspiration, and education.

However, Bokaev B. (2015) discusses more on the integration and adaptation of Kazakh returnees in Kazakhstan is constrained by negative factors. These include a lack of knowledge of the Russian language, lack of job skills, lack of education, ignorance of the law, and the psychology, mentality and culture of the local population.

There are language barriers for various reasons. Kazakhstan, Russia and some CIS countries use the Cyrillic alphabet, Turkey and Western Europe use the Latin alphabet, and China, Iran and Pakistan use the ancient Kazakh alphabet (based on the Arabic alphabet). Kazakh repatriate children from Turkey, China, Iran and Pakistan, who know the Kazakh language, cannot read or write because they do not know the Cyrillic alphabet (The situation of repatriates in Kazakhstan, Review, 2006: 33).

Kalshabayeva B. K. and Seisenbayeva A. S. (2013) declare that the adaptation process is the language issue. Language is the foundation of the relationship, so its importance can not be overestimate in society integration process. Knowledge of the state language by compatriots is the key indicator of integration into the labor market, social and cultural life of the country. All states pay particular attention to immigrants concerning their language skills in context of their adaptation. But each country has its own way to determine the amount of aid to study of language.

Krumm H. and Plutzar V. analyze as far as second language acquisition research in migration contexts has taken place we can say that the language identity of migrants is very complex for several reasons: the language shift they experience due to their migration and their language biographies are influenced by the linguistic situation and language policy in the countries of origin (Krumm & Plutzar, 2010: 2).

Pogrebitskaya E. M. in the work "Adaptation of migrant children in the context of education" is based on three levels of work in the development of the program of adaptation of migrant children:

teaching – provides extracurricular extra-curricular activities in languages or another subject for differentiated groups;

communication – conversation with classmates about the history of the country of origin of repatriate children in the educational hour;

cultural enrichment is based on the purposeful organization of leisure time, the study of culture through intercultural activities.

Repatriate-Kazakh children are in particularly difficult conditions: the child differs from the environment of his new location with their culture; he is, in most cases, is socially unprotected, does not know or badly know the language of the school system, as well as the psychology on which the language is based. The integration of repatriate-Kazakh children into society is an essential issue due to locals, repatriates are alienable. They are treated differently as outsiders by locals.

Materials and method

The repatriate-Kazakh children as being central phenomenon they need integration and adaptation analysis and understanding. With the help of special interview questions consequently, relevant information about their adaptation life experience obtained. During the interview repatriate-Kazakh pupils were able to tell their stories and repatriate-Kazakh pupils' feelings, expressions and emotions have taken into account. Conducting interview questions, a micro-analytic picture of repatriate-Kazakh pupils' problems was successfully obtained and helps to understand the main phenomenon of this study. By homogeneous sampling method repatriate-Kazakh pupils from China were chosen and the chosen respondents study at Kazakhstani school. In general, four repatriate-Kazakh high school pupils were participated in an interview. The given names are pseudonyms in our analysis chosen by respondents.

This practical research analyzes the adaptation process of repatriate-Kazakh pupils at schools and followed by research questions: What problems do the repatriate-Kazakh pupils face at school in Kazakhstan? How do they cope with these challenges?

This research holds an attention for educators and government to develop special seminars or programs for teachers and parents on the integration of repatriate-Kazakh children into schools.

This study based on pupils who recently arrived to Kazakhstan (Aisana, Dana, Ali and Sultan) and at this time consciously experiencing the school life. Aisana started going to school from 6th grade and now she is in her 7th grade. Dana started going to school from 9th grade and she is in the 10th grade. Ali and Sultan also started going to school a year ago, at the moment they are in the 9th grade.

Aisana's story. She had never lived in Kazakhstan before as being a third generation Kazakh who came from China. She states that upon arrival to her hometown, she noticed that her classmates mixed two Kazakh and Russian languages. Dominating language was Russian. It was difficult to socialize with her peers, so she kept being silent. Nevertheless, she states that local Kazakh language is different from they use in China and it was very embarrassing for her not knowing the Kazakh language. She declares that they use archaic Kazakh in China.

Aisana explains that she was good at Maths, that's due to education system in China. They put a lot of focus on education and the pupils study hard every day. Therefore, her ability showed their peers' interest in her and the country she came from. Soon, she was able to have a relationship with her classmates. However, the teachers had a negative attitude towards her. She states that a Russian teacher once shouted at her very loud for not understanding the lesson. The Russian teacher did not like her and teacher thinks that everyone should master Russian, but she did not want to understand Aisana came from China. At last, she ignored studying Russian. Aisana believes that all her difficulties about the languages. She noted that the adaptation of repatriate-Kazakh children to school and class depend on the teachers. She also needed time to be able to write in Cyrillic and read. Later, Aisana states that her classmates helped her with Russian while she helped them in science. The history teacher noticed her efforts and eagerness on studying Kazakh history and teacher as being strict liked Aisana. History teacher gave extra additional history books to get knowledge well.

Dana's story. She moved to Kazakhstan in 2019 with her family. They live in Almaty region

now. Dana notes that she is very happy being in Kazakhstan, due to her grandfather who used to tell not only about their home country, but also its Kazakh tradition, culture, customs. Her uncle taught her to write and read in Kazakh language by Cyrillic alphabet while being in China. As being at Kazakhstani School she anyway had a language barrier, Dana couldn't understand her classmates' Kazakh, it was differ from her Kazakh. She also couldn't understand them because they use too many Russian words in their speech. She often isolated from her peers owing to her lack of language competence. She declares that once her classmates couldn't solve the math task on the board, so she approached to them and solved it. Therefore, her ability made her classmates gave a positive picture. Dana notes: 'her math teacher asked the way how she solved the task, however the teacher couldn't understand well her way of solving the task'. As the relationship with teachers, she states that not all the teachers accept her. Some teachers didn't show a positive attitude towards Dana. She got used to adapt more quickly as her uncle taught Cyrillic. She still has a language problem with Russian. She had problems with the teachers and the education system. Teachers didn't understand her as she came from other country.

Ali's story. Ali noted that in the early days he did not understand some Kazakh words, not only Russian. He said that he felt bad and ashamed because he did not know the Kazakh language well. Her family speaks Kazakh and Chinese, so Russian was a very different language for him. When his classmates asked him a question in Russian, he didn't understand. He asks them to speak only in Kazakh. Several of her classmates discriminated against him because he did not speak Russian well. There were days when he felt uncomfortable because Ali himself could not speak Russian well. It is still very difficult to learn Russian. He sits like a dumb, of course he tries his best, but he feels seeming his classmates are laughing at him. He doesn't like his Russian teacher, so he doesn't want to learn Russian. His parents can't speak Russian and they can't teach him. They have their own work and do not have time to do school homework with him. In his spare time he likes to play the dombra. Now at school meetings the class teacher makes him to sing and play the dombra on the stage of the school. His ability made a mutual understanding between his classmates. He started having a good relationship with them after all. He thinks that everyone in Kazakhstan should speak the Kazakh language first and his desire to use the Latin alphabet in Kazakhstan.

Sultan's story. Sultan is in his 9th grade now. He points out that one of the difficulty he faced was still a language. First of all, he could not write in Cyrillic, and the lessons were difficult, especially in Kazakh, literature and Russian language. There are a lot of language classes in China. He pointed that he knew English well. He also noted that he would like to learn a lot of Russian classes at school. He is very happy to be back in her homeland. He thinks that he has to help his younger siblings and he needs to master the Russian language to find a good job in the future. His classmates help him a lot in Russian language. If the Sultan helps his classmates in English, they will help Sultan to read correctly in Kazakh, to clarify the rules and translations in Russian language. In general, he speaks more Kazakh with his friends on the street, where he lives. Sultan showed his friends that he was an interesting boy and that he would share his knowledge of school law in China. He taught them some Chinese words. However, Sultan was very happy to move to Kazakhstan, however he states that he had a difficult time getting used to school.

Results and Discussion

These practical findings have highlighted: 1) challenges repatriate-Kazakh pupils facing in Kazakhstani school and 2) how they deal with them. This work revealed that repatriates experience language barrier in Kazakh and Russian languages.

The results of four repatriate-Kazakh pupils' relationships with their classmates are very good. In the process of support, the child's parents, teachers, the environment, the owner of each specific optimal situation (Slusareva, 2014: 29). According to respondents claim, a good relationship happened due to their skills, ability, international status and knowledge. Also, the knowledge and skills of four repatriate-Kazakh pupils in mathematics helped them to communicate with their classmates. In this regard, the confidence of repatriate-Kazakh pupils has increased. They also got along well with teachers they are good at. The second reason is that repatriate-Kazakh pupils come from a developed, large country, and local Kazakh children are interested in the culture and language of China. These reasons helped the repatriate-Kazakh pupils to communicate with their classmates. In addition, the participation and activity of repatriate-Kazakh children in school activities showed their openness and activism. However, the language difficulties of repatriates were evident from the first day of school

in Kazakhstan. They had difficulty in speaking and writing in Kazakh.

Repatriate-Kazakh pupils know Kazakh language better, but they do not understand the local people's dialect in Kazakh, which is different from their Kazakh. The Cyrillic was a big problem for them to face for the first time. We notice repatriate-Kazakh pupils spend a lot of time and effort to learn the Cyrillic alphabet, they could not learn it immediately. In fact, their inability to speak or write Russian is still a major language barrier for them. Ali's initial incompetence in Russian showed that he was initially discriminated against and ashamed of his classmates. In general, all repatriate-Kazakh pupils did not know Russian, did not accept it immediately, did not show fast and good results in Russian, and were exposed to teachers' anger and negative attitude from teachers. Aisana noted the teachers had a negative attitude towards her. She states that a Russian teacher once shouted at her very loud for not understanding the lesson. The Russian teacher did not like her and teacher thinks that everyone should master Russian, but she did not want to understand Aisana came from China. At last, she ignored studying Russian. Aisana believes that all her difficulties about the languages. We see that repatriate-Kazakh pupils need time to adapt to the new environment, society and education system. These repatriate-Kazakh pupils trust themselves and their classmates more rather than their parents. According to Sultan, his classmates helped him translate from Russian, explain the rules and learn Russian language.

Conclusion

This interview study enabled us to understand the main phenomenon of repatriate-Kazakh pupils face today. The analysis results show repatriate-Kazakh pupils' adaptation at Kazakhstani school and overcoming the language barrier. School age is an important stage in the process ethnic identity and socialization. These results also show that teachers in Kazakhstan do not take into account the culture of the country, the education system, the alphabet used by Kazakh children from abroad. Repatriate-Kazakh children expect support and trust from their classmates. The task of parents is not only to acquaint the child with the traditions and family structure, but also with the culture of the place they live and with the peculiarities of people' with whom their children will interact. Measures of social and pedagogical support should create conditions for successful adaptation of repatriate-Kazakh children.

The teacher-student relationship is central in any school and any system of education. Low teachers' expectations towards migrant students generally have a negative effect on their performance. Teachers have to take into consideration the repatriate-Kazakh pupils' language competence and support them. Repatriate-Kazakh children's inability to adapt psychologically / emotionally also leads to difficulties in interaction. The study found that repatriate-Kazakh children at school are more likely to speak Russian in society, which contributes to language barriers. The main challenge is to learn Russian. Widespread use of Russian along with Kazakh makes it relevant. Repatriate-Kazakh children, who are ethnic Kazakhs, are educated in Kazakhstani schools. As mentioned above, the first language barrier is the lack of knowledge of the Kazakh. It is also necessary to increase the language competence of children, the development of the Kazakh language as an interlingual communication. The main difficulty for repatriate Kazakh children is learning Russian. The Russian language is of interest not only in theory but also in practice.

References

Абильдина Г. С. Социокультурная и языковая адаптация детей репатриантов в условиях современного Казахстана // Матер. Междунар. науч.-практ. конф. – Астана, 2017. – 220 с.

Amangul Sh. Ethnic Immigration Policy Implementation (1992-2009) // The Mongolian Journal of International Affairs. – 2013. – 250 p.

Bokayev B. "Invisible problems of ethnic migrant in Kazakhstan: Legal regulations and issues of human rights // Cornell University. – 2015. – 203 p.

Бекмаханова К. Е. Проблема психологической адаптации студентов. – Алма-Ата: Знание, 1983. – 340 с.

Cerny A. China Kazaks and the Oralman immigration policy in Kazakhstan // Practical Action Publishing, Pastoralism. – 2010. – 130 p.

Fierman W. Kazakh Language and Prospects for its Role in Kazakh "Groupness" // Ab Imperio. – 2005. – 431 p.

Heckmann F. Education and the Integration of Migrants // European forum for migration studies. Bamberg: 2008. – 73 p.

Kalshabayeva B.K. and Seisenbayeva A.S. World Academy of Science // Engineering and Technology // International Journal of Humanities and Social Sciences. – 2013. – № 6 (7). – 1629 p.

Krumm H. & Plutzar V. Tailoring language provision and requirements to the needs and capacities of adult migrants // University of Vienna. – 2010. – № 5. 14 p.

«Халықтың көші-қон туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы http://www.adilet.zan.kz.

Oka N. (2013) A note on ethnic return migration policy in Kazakhstan: changing priorities and a growing dilemma. 223 p.

Погребицкая Е. М. Адаптация детей-мигрантов в условиях образовательной организации // Пермский педагогический журнал. – 2015. – № 7. – 111 с.

Overview. The situation of repatriates in Kazakhstan. – Almaty, 2016. – P. 32. (in English).

Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии. – М.: Прогресс, 1969. – 239 с.

Слюсарева Е. С. Комплексное сопровождение субъектов инклюзивного образовательного процесса: из опыта экспериментальной работы // Журнал Вестник Университета (ГУУ). – М., 2014. – №6. – 295 с.

Зимняя И. А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 1997. – 384 с.

References

Abildina G. S. Sotsiokulturnaya i yazykovaya adaptatsiya detey repatriantov v usloviyakh sovremennogo Kazakhstana [Sociocultural and linguistic adaptation of children of repatriates in the conditions of modern Kazakhstan] // Mater. Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., Astana: 2017. – 220 p. (in Russian).

Amangul Sh. Ethnic Immigration Policy Implementation (1992- 2009). The Mongolian Journal of International Affairs. . – 2013. – 250 p. (in English).

Bokayev B. "Invisible problems of ethnic migrant in Kazakhstan: Legal regulations and issues of human rights // Cornell University. – 2015. – 203 p. (in English).

Bekmakhanova K. E. Problema psikhologicheskoy adaptatsii studentov. [The problem of psychological adaptation of students] – Alma-Ata; Znanynya, 1983 – 340 p. (in Russian).

Cerny A. China Kazaks and the Oralman immigration policy in Kazakhstan. Practical Action Publishing, Pastoralism. – 2010. – 130 p. (in English).

Fierman W. Kazakh Language and Prospects for its Role in Kazakh "Groupness" // Ab Imperio. – 2005. – 431 p. (in English).

Heckmann F. Education and the Integration of Migrants. European forum for migration studies. // European forum for migration studies. Bamberg: 2008. – 73 p. (in English).

Kalshabayeva B. K. and Seisenbayeva A. S. World Academy of Science // Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences. – 2013. – № 6 (7). – 1629 p. (in English).

Krumm H. & Plutzar V. (2010) Tailoring language provision and requirements to the needs and capacities of adult migrants // University of Vienna. – 2010. – № 5. 14 p. (in English).

«Khalıqtın koshi-qon turaly» Qazaqstan Respublikasının 2011 jılgı 22 shildedegi № 477-IV Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 22, 2011 № 477-IV On migration] http://www.adilet.zan.kz. (in Kazakh).

Oka N. (2013) A note on ethnic return migration policy in Kazakhstan: changing priorities and a growing dilemma. 223 p. (in English).

Pogrebitskaya E. M. Adaptatsiya detey-migrantov v usloviyakh obrazovatel'noy organizatsii [Adaptation of migrant children in the context of an educational organization] // Permskiy pedagogicheskiy zhurnal. – 2015. – № 7. – 111 p. (in Russian).

Overview. The situation of repatriates in Kazakhstan. – Almaty. – 2016. – 32 p. (in English).

Shepansky Y. Elementarnye ponyatiya sotsiologii. [Elementary concepts of sociology] – Moskva: Progress, 1969. – 239 p. (in Russian).

Slyusareva E. S. Kompleksnoye soprovozhdeniye sub"yektov inklyuzivnogo obrazovatel'nogo protsessa: iz opyta eksperimental'noy raboty [Comprehensive support for subjects of an inclusive educational process: from the experience of experimental work] // Zhurnal Vestnik Universiteta (GUU). – Moskva, 2014. – №6. – 295 p. (in Russian).

Zimnyaya I. A. Pedagogicheskaya psikhologiya. [Pedagogical psychology] – Moskva: Logos, 1997. – 384 p. (in Russian).

МРНТИ 16.21.27 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph5

К.Б. Коптлеуова

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе
e-mail: koptleuovak@mail.ru

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ И СФЕРЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ

Цель данного исследования – изучение и анализ полилингвистической языковой ситуации в сфере нефтяной промышленности Казахстана и определение сфер использования казахско-русско-английского трехъязычия в данной отрасли.

Исследование показало, что расширение сфер применения языка находится в прямой зависимости от уровня социального и культурного развития народа, а в известной степени также от его государственного устройства и численности. Развитие различных сфер общения находит соответствующее отражение во внутренней структуре языка. Каждая сфера общения обладает присущими только ей специфическими особенностями.

На современном этапе нефтяную промышленность Казахстана обслуживают три языка, и нефтяную промышленность Казахстана с полным правом можно назвать трехъязычной. Функционирование трехъязычия осуществляется в следующих сферах общения: нефтяное производство, нефтяное делопроизводство и деловое общение, нефтяное законодательство, нефтяное образование, нефтяные науки, нефтяная периодика. В зависимости от количества сфер общения в нефтяной промышленности, в языках, обслуживающих данную отрасль, появляется соответствующее количество общественных функций.

При изучении сфер общения и описания сложившейся языковой ситуации в нефтяной промышленности использованы разнообразные методы: теоретико-лингвистический, включающий анализ филологической, лингвистической, психолингвистической, методической и др. литературы, с последующим анализом, обобщением и описанием полученных результатов и выводов; контрастивный анализ, методика наблюдения и описания.

Выводы и материалы работы могут быть использованы при изучении характерных особенностей процесса взаимодействия казахского, русского, английского языков и его влияния на обогащение каждого из них, а также в процессе ведения научных исследований по полилингвизму с участием и других языков.

Ключевые слова: языковая ситуация, сфера общения, многоязычие, трехъязычие, казахско-русско-английское трехъязычие.

K.B. Koptleuova

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe
e-mail: koptleuovak@mail.ru

Language situation and domains of functioning of trilingualism

The research purpose is to study and analyze the multilingual language situation in the oil industry in Kazakhstan and determine the areas of use of the Kazakh-Russian-English trilingualism in this industry.

The study showed that the expansion of the spheres of language use directly depends on the level of social and cultural development of the people, and to a certain extent also on its state structure and number. The development of various communication domains is reflected in the internal structure of the language. Each domain has its own specific characteristics.

At present, the oil industry of Kazakhstan is served by three languages, and the oil industry of Kazakhstan can be called trilingual. Trilingualism is active in the following domains: oil production, oil record keeping and business communication, oil legislation, oil education, oil sciences, oil periodicals. Depending on the number of communication domains in the oil industry, a corresponding number of social functions appear in the languages that serve this industry.

When studying the domains of communication and describing the current linguistic situation in the oil industry, various methods were used: theoretical and linguistic, including the analysis of linguistic, psycholinguistic, methodological literature, followed by analysis, generalization and description of the results and conclusions.

The results and materials of the research can be used in the study of the characteristic features of the process of interaction of the Kazakh, Russian, English languages and its influence on the enrichment

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

of each of them, as well as in the process of conducting scientific research on polylingualism with the participation of other languages.

Key words: linguistic situation, domain of communication, multilingualism, trilingualism, Kazakh-Russian-English trilingualism.

К.Б. Коптлеуова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.
e-mail: koptleuovak@mail.ru

Тілдік жағдаят және үштілділіктің қолдану салалары

Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстанның мұнай саласындағы көптілді лингвистикалық жағдайды зерттеу және осы салада қазақ-орыс-ағылшын үштілдігінің қолдану салаларын анықтау.

Зерттеуде көрсеткендей, тілдің қолдану аясының кеңеюі халықтың әлеуметтік және мәдени даму деңгейіне, белгілі бір дәрежеде оның мемлекеттік құрылымы мен көлеміне де тікелей байланысты. Қарым-қатынастың әр түрлі салаларының дамуы тілдің ішкі құрылымынан көрінеді. Қарым-қатынастың әр саласының өзіне тән ерекшеліктері бар.

Қазіргі кезеңде Қазақстанның мұнай өнеркәсібіне үш тіл қызмет етеді, ал Қазақстанның мұнай өнеркәсібін үштілді деп атауға болады. Үштілділік коммуникацияның келесі салаларында қолданылады: мұнай өндіру, мұнай іс жүргізу және іскери коммуникация, мұнай заңнамасы, мұнай білімі, мұнай ғылымдары, мерзімді басылымдар. Мұнай саласындағы байланыс салаларының санына байланысты осы салаға қызмет ететін тілдерде әлеуметтік функциялардың сәйкес саны пайда болады.

Қарым-қатынас салаларын зерттегенде және мұнай саласындағы қазіргі лингвистикалық жағдайды сипаттаған кезде әр түрлі әдістер қолданылды: теориялық және лингвистикалық, оның ішінде филологиялық, лингвистикалық, психолингвистикалық, әдістемелік және басқа әдебиеттерді талдау, содан кейін талдау, жинақтау және сипаттау нәтижелер мен қорытындылар; контрастты талдау, бақылау және сипаттау техникасы.

Жұмыстың тұжырымдары мен материалдары қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің өзара әрекеттесу процесінің сипаттамалық ерекшеліктерін зерттеуде және олардың әрқайсысының байытуына әсерін, сондай-ақ басқа тілдердің қатысуымен полилингвизм бойынша ғылыми зерттеулер жүргізуде қолдануға болады.

Түйін сөздер: тілдік жағдаят, қатынас саласы, көптілділік, үштілділік, қазақ-орыс-ағылшын үштілділігі.

Введение

Проблемы языка вызывают особый интерес в связи изучением функционирования языков в различных сферах общения. Этому вопросу уделяли и уделяют большое внимание такие известные социолингвисты, как Ю.Д. Дешериев, В.А. Аврорин, Л.Б. Никольский, Б.Х. Хасанов, В.В. Виноградов, А. Д. Швейцер.

Существует множество определений сферы общения, определяя сущность функций языка, форм существования, среды и сферы употребления языка (Fishman, 1999).

Сфера использования языка — это область внеязыковой действительности, которая характеризуется относительной однородностью коммуникативных потребностей. Для их удовлетворения говорящие осуществляют определенный отбор языковых средств и правил их сочетания друг с другом (Беликов, 2001: 59).

В.А. Аврорин писал: «функция – это цель, форма существования – это вид орудия, среда – это условие, а сфера – это область применения этого орудия» (Аврорин, 1975). Каждый из лингвистов предлагает свой перечень сфер общения. Удивляет различие между количеством сфер общения. Л.Б. Никольский 1986 исследует 6 областей-сфер (Никольский, 1986), Ю.Д. Дешериев – 22 сферы (Дешериев, 1977), В.А. Аврорин – 12 сфер общения (Аврорин, 1975), М.М. Копыленко – 8 сфер применения языка (Копыленко, 2010). Б.Х. Хасанов вычленяет 15 сфер и 57 подсфер для казахского языка, 18 сфер и 67 подсфер использования русского языка (Хасанов, 1990: 17). В.А.Аврорин выделяет следующие 12 сфер общения:. 1) сфера хозяйственной деятельности; 2) сфера общественно-политической деятельности; 3) сферу быта; 4) сферу организованного обучения; 5) сферу художественной литературы; 6) сферу массовой информации; 7) сферу эстетического воздействия; 8) сферу устного народного творчества; 9) сферу науки; 10) сферу всех видов производства; 11) сферу личной переписки; 12) сферу религиозного культа.

Как мы видим из этой классификации, В.А. Аврорин соотносит сферы общения с родом общественной деятельности. С этим не согласен Л.Б. Никольский, который исследовал 6 областей-сфер: 1) общегосударственную; 2) региональную (если страна состоит из регионов со сложившимися и тесными хозяйственными связями или с этнически однородным населением); 3) местную (общественная жизнь в пределах сельской общины или района, включающего несколько взаимосвязанных общин, общественная жизнь в городе или поселке городского типа, на промышленном предприятии); 4) производственную (сельскохозяйственное или промышленное производство); 5) семейно-бытовую; 6) ритуальную (отправление религиозного культа). При сравнении совершенно очевидно, что эти две классификации построены на совершенно разных основаниях. Принцип классификации, предложенный В.А. Аврориным, основан на критериях, учитывающих род деятельности и вид общения. Недостатком классификации В.А. Аврорина Л.Б. Никольский считает избыток сфер общения и предлагает сократить количество сфер общения, объединив их по признаку использования специфических языковых образований, в частности, единой формы существования языка для одной сферы. Впредь для разработки более точной классификации необходимо уточнение набора дифференциальных признаков. Сферы общения по существу представляют собой совокупности тем, составляющих содержание коммуникации в соответствующих областях социального взаимодействия (Сулейменова, 1997). В.А. Аврорин, соглашаясь с этим мнением, в то же время подчеркивает, что «понятие «сферы общения» тематикой не исчерпывается, хотя тема и играет в нем немаловажную роль». Время и место общения, область общественной деятельности говорящих служат дополнительными признак ами данной сферы общения, которая в сочетании с определенной средой создает конкретную картину акта коммуникации (Oakes L., 2006).

Ю.Д. Дешериев предлагает свою классификацию из 22 основных сфер «общественно-политической, производственной, социальной, культурной и научной жизни, понимая под сферой общения «область организованной деятельности людей в процессе производства и потребления духовных и материальных ценностей, языковые характеристики которой определяются ролью языка в достижении цели» (Дешериев, 1977).

Б.Х. Хасанов, как уже было отмечено, выделил 15 сфер и 57 подсфер применения казахского языка: қоғамдық саяси өмір (мемлекеттік өкіметтің басқару жүйесі т.б.); кәсіподақ; халық ағарту (бала бақша, мектеп т.б.); ғылым (қоғамдық ғылымдар); көркем мәдениет (көркем әдебиет, сахна өнері т.б.); бұқаралық қатынас (радио, телевизия, кино т.б.); ауылшаруашылығы мен өнеркәсіп өндірісі (кейбір салалары); құрылыс; көлік; байланыс; тұтыну мен қызмет көрсету; дін; ақпарат (жарнама, хабарландыру т.б.); тұрмыс пен жанұя [Хасанов, 1990: 17]. При разработке такой классификации, Б.Х. Хасанов исходил из принципа учета общественных функций, реализуемых казахским языком в большой или меньшей степени в различных сферах человеческой деятельности.

Выделяя сферы общения, каждый социолингвист не исключает расширения или сокращения сфер применения языка. Расширение сфер применения языка находится в прямой зависимости от уровня социального и культурного развития народа, а в известной степени также от его государственного устройства и численности (Klecha A., 2013). Могут иметь место классификации частные, имеющие характер рабочей гипотезы при описании материала (Bhatia Tej K., 2013).

Любая человеческая деятельность невозможна вне общения. Это положение относится и к профессиональной, трудовой деятельности, в процессе которой обмен информацией, совместное обсуждение и решение разнообразных задач являются необходимым условием ее успешности. Общение здесь служит удовлетворению потребностей производства (Cenoz J., 2020).

Языковая ситуация в сфере нефтяной промышллености Казахстана характеризуется многоязычным общением. Развитию многоязычия способствуют, прежде всего, социально-экономические условия. Динамичное развитие нефтегазовой отрасли Казахстана создало благоприятную почву для возникновения и распространения казахско-русско-английского трехъязычия.

В сфере нефтяной промышленности Казахстана основным типом трехъязычия является трехъязычие с участием казахского языка – в функции национального языка, русского языка – в функции языка межнационального общения, английского языка в качестве средства международного общения.

В зависимости от количества сфер общения в нефтяной промышленности, в языках, обслу-

живающих данную отрасль, появляется соответствующее количество общественных функций. Развитие различных сфер общения находит соответствующее отражение во внутренней структуре языка (Дырхеева, 2014; Закирьянов, 2011). Каждая сфера общения обладает присущими только ей специфическими особенностями.

Материал и методы

В нашей работе мы имеем в виду трехъязычие, функционирующее в нефтяной сфере, с участием казахского, русского и английского языков. Носителями подобного трехъязычия в нефтяной сфере Казахстана являются представители различных национальностей. Среди них есть казахи, русские, татары, корейцы, молдаване и др. Следует отметить, что 90 % специалистов, работающих в нефтяной отрасли, являются представителями коренной национальности, т.е. казахи. Именно поэтому в нашей работе исследуется трехъязычие казахов, работающих в сфере нефтяной промышленности.

При изучении сфер общения и описания сложившейся языковой ситуации в нефтяной промышленности использованы разнообразные методы: теоретико-лингвистический, включающий анализ филологической, лингвистической, психолингвистической, методической и др. литературы, с последующим анализом, обобщением и описанием полученных результатов и выводов; контрастивный анализ, методика наблюдения и описания.

Это позволило дать лингвистическую и социолингвистическую характеристику казахско-русского-английского трехъязычия, показать современное состояние и тенденции его развития.

Результаты и обсуждение

Изучение языковой ситуации в сфере нефтяной промышленности показывает, что трехъязычие, состоящее из трех компонентов – казахский язык + русский язык + английский язык – является наиболее теоретически и практически приемлемой функциональной моделью в сфере нефтяной промышленности Казахстана.

Создание и формирование трехъязычия с участием казахского, русского и английского языков – это новый тип многоязычия в Казахстане, который все больше получает широкое массовое распространение.

Трехъязычие – это есть процесс синхронного (параллельного или смешанного) употребления трех языков в различных сферах как интегрирующее средство общения. Что касается употребления казахами казахского, русского и английского языков в профессиональной деятельности, то это называется казахско-русско-английским трехъязычием.

Первым компонентом рассматриваемого трехъязычия – казахским языком владеют 100 % анкетированных нефтяников. Прежде всего, казахский язык, как родной язык исследуемых нами нефтяников, является средством внутринационального общения. Казахский язык все активнее используется в профессиональном общении нефтяников. В последне время в таких нефтяных компаниях как “СНПС-Актобемунайгаз”, “Тенгизшевройл”, “Аджип КСО” активно проводится языковая политика по использованию и развитию государственного языка.

Знание второго компонента трехъязычия – русского языка – дает возможность специалистам нефтяной отрасли общаться не только с представителями русского народа, носителями русского языка, но и с представителями всех нерусских народов, работающих в данной сфере.

В настоящее время значительная часть нефтяников казахской национальности владеют русским языком свободно. И лишь небольшой процент владеют им пассивно, т.е. понимают русскую речь, но не могут говорить или говорят с затруднением. Он выполняет функцию межнационального общения.

Работая в многонациональном иноязычном окружении, где приходится вступать в языковое общение с представителями огромного количества наций и народностей, следует знать и английский язык, потому что в этих условиях возрастает удельный вес и значение его как языка международного общения. Для того, чтобы свободно общаться с представителями любой национальности, не нужно знать все языки, достаточно знать наряду со своим родным русский и английский языки, тогда языковое общение между ними не будет затруднено.

Таким образом, свободное владение родным, русским и английским языками является социальной потребностью нефтяной промышленности. Казахстана.

Трехъязычие получило развитие, прежде всего в сфере нефтяного производства. Здесь сформировались и функционируют различные типы двуязычия и многоязычия. Необходимо отметить, многонациональный состав производственной сферы во многом способствует развитию различных типов контактного дву- и

многоязычия, в том числе и казахско-русско-английского трехъязычия среди представителей казахской национальности. Среди представителей казахской национальности наибольшее распространение получило казахско-русское двуязычие и казахско-русско-английское трехъязычие.

Казахско-русско-английское трехъязычие распространено среди представителей различных социально-профессиональных групп нефтяной отрасли: бурильщиков, помощников бурильщика, инженеров, мастеров, супервайзеров и т.д., которые владеют своим родным казахским языком и русским языком в совершенстве, а также умеют объясняться на английском языке.

Выбор языка на производстве определяется ситуацией общения. По нашим наблюдениям, городские казахи, приехавшие на месторождение для работы вахтовым методом, в большинстве своем трехъязычны в отличие от сельских, говорящих преимущественно на родном и русском языках. Рабочие-казахи в общении между собой, зная хорошо казахский и русский языки, в зависимости от ситуации могут переходить с одного языка на другой. В силу специфики своей работы, рабочие меньше всего вступают в контакт с англоязычными представителями, вследствие чего потребность в использовании английского языка здесь невелика. Поэтому рабочие являются наиболее активными носителями казахско-русского двуязычия**.** В устной беседе многие утверждали, что между собой специалисты общаются на родном языке, а в разговорах на производственные темы используют русский язык. Для большинства казахов характерно не активное, а пассивное владение английским языком, т.е. они его понимают, но не пользуются им активно.

Предпочтение тому или иному виду многоязычия определяется и языковой ситуацией в том или ином регионе. В беседах со специалистами компаний и в процессе просмотра документации выяснилось, например, что, в Кызылординской и Мангистауской областях**,** в регионах с преобладанием казахского населения, в компании «Аджип ККО» сводки даются на казахском и английском языках, тогда как в Актюбинской области предпочтение отдают русскому и английскому языкам.

Нефтяное делопроизводство и деловое общение представляют собой основные сферы общения в условиях трехъязычия. Деятельность людей на предприятиях, учреждениях и организациях, охватывающая вопросы документирования и организации работы с документами принято называть делопроизводством (Хасанұлы, 1992).

Нефтедобывающая промышленность объединяет специалистов разных стран, работающих над одной проблемой, поэтому в нефтяном делопроизводстве и деловом общении можно обнаружить виды дву- и трехъязычия в следующих случаях: 1) при составлении организационных документов; 2) при составлении информационно-справочной документации: письма (служебные, сопроводительные, извещения, рекламные, приглашения, информационные, гарантийные, коммерческие и т.д.); факсы, телефонограммы, акты; 3) при составлении отчетов по добыче нефти; 4) при составлении технической документации и информации относительно проведения нефтяных операций; 5) при составлении контрактов с иностранными фирмами; 6) при проведении общих собраний, заседаний; 7) при выпуске печатной продукции; 8) вывески, таблички, рекламные щиты, визуальная информация.

Делопроизводство и официальная переписка на месторождениях ведутся на русском языке, казахском и английском языках, в качестве языка технической документации чаще выступают русский и английский языки. Например, 12,4 % специалистов компании «Тенгизшевройл» могут вести документацию на казахском языке, 35, 2 % ведут делопроизводство только на русском языке, 33,6 % используют при ведении делопроизводства параллельно казахский и русский языки, 18,8 % используют казахско-русско-английское трехъязычие.

Производственные и профсоюзные собрания, совещания, планерки и другие мероприятия проводятся параллельно на русском, казахском и английском языках, в зависимости от присутствующей аудитории. Языки устного общения между сотрудниками коллектива в основном русский и казахский языки.

Роль нефти возрастает с каждым годом не только в Казахстане, но и во всем мире. Кризисы на нефтяном мировом рынке порождают и кризисы в политике страны. Нефть является не только средством активного международного сотрудничества и взаимовыгодной торговли, но и причиной международных экономических конфликтов. Поэтому каждое государство нуждается в законодательном обеспечении охраны интересов своей страны. В данной сфере общения наиболее ярко проявляются функции русского и английского языков.

Учитывая интенсивное развитие нефтяной промышленности в Казахстане, большую роль приобретает качественная подготовка все большего количества специалистов данного профиля.

Языками обучения в учебных заведениях являются казахский и русский языки. А обучение английскому языку как иностранному приобретает особо важное значение, связанное с возросшим интересом студентов к его изучению, отражающее специфические черты их будущей специальности. Лекции и практические занятия по предметам проводятся на казахском и русском языках в зависимости от национального состава аудитории. В казахских группах, которые состоят в основном из выпускников казахских школ, обучение ведется на родном языке. В русских группах, куда входят не только русские, но и представители других национальностей, в том числе активно двуязычные казахи, языком преподавания является русский язык. Студенты русского отделения изучают казахский язык как учебную дисциплину.

Вплоть до недавнего времени в изучении дисциплин технического профиля преобладало применение русского языка. Это, в частности, было связано с такими обстоятельствами, как недостаточность, а по отдельным специальностям даже отсутствие необходимой учебной лиетратуры на казахском языке, слабая разработанность специальной терминологии по нефтяной отрасли, нехватка преподавательских кадров, свободно владеющих казахским языком.

К настоящему времени в подготовке и создании учебно-педагогической литературы на казахском языке проделан огромный скачок. Создание вузовских учебников на казахском языке непосредственно связано с функционированием этого языка в одном ряду с признанными в роли языков науки русским и английскими языками. С каждым годом растет издание научной литературы технического содержания на казахском языке. Если раньше в научных трудах применялся в основном русский язык, в настоящее время в области технических наук результаты исследований излагаются на трех языках. В связи с этим знание казахского, русского и английского языков становится настоятельной, объективной необходимостью, так как перевод результатов научной информации с английского или второго языка на родной, может занять много времени, в течение которого актуальность информации значительно снижается. Современный этап развития нефтяного сектора Казахстана, требует быстрейшего внедрения в производство достижений науки и техники. С этой точки зрения функционирование в нефтяной отрасли трех языков как языков нефтяных наук на данном этапе отвечает интересам научно-технической базы нефтяного отрасли. Технической литературе принадлежит первостепенная роль в подготовке научных работников, инженеров, техников и квалифицированных рабочих. Эти издания способствуют расширению политехнического кругозора и повышению профессиональных знаний.

Функционирование трехъязычия с участием казахского, русского и английского языков расширяется и в сфере нефтяной периодики**.** Специфика нефтяной периодической печати заключается в том, что она адресована не широким массам, а узкому кругу специалистов.

Из имеющихся казахстанских изданий наиболее популярным являются журналы «Нефть и газ Казахстана», который издается на русском и казахском языках, и «Petroleum» – аналитический журнал, издающийся 1 раз в два месяца на русском и английском языках, а в последнее время и на казахском языке, газета «Қазақстан мұнайы» на трех языках, «Oil and Gas of Kazakhstan» – аналитический журнал, издается 1 раз в два месяца на русском и английском языках. Важнейшим источником, обеспечивающим потребности в объективной и достоверной информации деловые круги нефтяной промышленности республики, выступает журнал под названием «Ассоциация Казахстан Петролеум» на казахском, русском и английском языках.

Значительное место в нефтяном мире Казахстана по-прежнему занимают российские периодические газеты и журналы, дающие широкую панораму событий, как в России, так и в мире.

Распространению трехъязычия способствуют рекламно-справочные издания. Так, в Атырауской области компания «Тенгизшевройл» издает газету «ТШО жаңалықтары» на трех языках, в которой описывается опыт работы компании. Определенная часть периодики выходит в областных издательствах. Так, в Мангистауской области с 1921 года издается газета «Мұнайшы».

Отдельную группу составляют специализированные издания, предназначенные для публикации информации с целью совершенствования профессиональных знаний, навыков или знаний в сфере законодательных и организационных основ определенной профессии.

В настоящее время ни рабочий, ни инженер без постоянного повышения своих знаний не может производительно и качественно работать. В связи с этим многие специалисты постоянно об-

ращаются к производственно-технической литературе, т.е. изданиям по конкретным вопросам техники и производства, имеющим сугубо прикладной характер и предназначенным для повышения квалификации и распространения передового опыта. Главная задача такой литературы – способствовать улучшению эффективности производства и повышению производительности труда. Она оказывает неоценимую помощь в освоении новой техники, модернизации оборудования, механизации и автоматизации производственных процессов. Основные их виды – практические пособия и руководства на трех языках параллельно или отдельно на каждом из трех языков. Массовая производственно-техническая литература представлена большим количеством практических руководств и пособий. Практические пособия и руководства для рабочих в доступной форме излагают теоретические основы техники и технологии производственных операций и трудовых приемов.

Важное значение для функционирования такого типа многоязычия как трехъязычие, а в особенности для развития казахского языка в нефтяной сфере, имеет художественная литература по нефтяной тематике. Среди них: Ильяс Есенберлин. *Черное золото (Мангистауский фронт).* Алматы: ИД «Кочевники», 2002 – 326 с.; Рахмет Утесинов**:** 1) «Айтылмаған ән». *Повесть*. «Жалын» баспасы. 1978 г.; 2) «Алыптың ашылуы». *Повесть.* «Жалын» баспасы. 1982 г.; 3) «Алыстағы алау». *Повесть.* «Жалын» баспасы. 1982 г.; 4) «Кең Жылой». *Повесть*. «Жалын» баспасы. 1982 г.; 5) «Мұнарлы күндер». *Жинақ. Повестер, әңгімелер.* «Өлке» баспасы. 1996 г.; 6) «Маңғыстаудың мың жолы». *Радиопьеса.* «Қазрадио». 1987г.; 7) «Су түбінде жатқан тас». *Өлеңдер.* «Өлке» баспасы. 2001 г.; 8) «Жолдар және Жолдастар». «Өлке» баспасы. 2002 г.; 9) «Қазына. Рахмет». *Жинақ. 23-том.* «Арыс» баспасы. 2005 г.; 10) «Соңғы аялдама». *Естелік. Эссе.* «Өлке» баспасы. 2006.; Балгимбаев М.Б. Книга «Нефтяная Эмба. Летопись вековой истории». Алматы: 2001 г.; поэма Гульжаухар Сейтжан *«Мұнайшы»,* посвященная Р. Утесинову.

В 2006 году вышла в свет серия «Жизнь замечательных людей», рассказывающая о таких легендарных нефтяниках как Рахмет Утесинов, Куаныш Кудабаев, Сафи Утебайулы, Саламат Мукашев, Нарен Имашев, Балгимбаев Макаш, Халел Узбеккалиев.

Заключение

Результаты, изложенные выше позволяют сделать вывод, что на современном этапе нефтяную промышленность Казахстана обслуживают три языка, и нефтяную промышленность Казахстана с полным правом можно назвать трехъязычной.

Попеременное и смешанное употребление казахами в сфере своей профессиональной деятельности казахского, русского и английского языков, следует понимать как казахско-русско-английское трехъязычие.

Казахско-русско-английское трехъязычие распространено в таких сферах общения нефтяной промышленности как: нефтяное производство, нефтяное образование, нефтяное делопроизводство и деловое общение, нефтяное законодательство, нефтяные науки и нефтяная периодика.

В зависимости от количества сфер общения в нефтяной промышленности, в языках, обслуживающих данную отрасль, появляется соответствующее количество общественных функций. Общественные функции языков не бывают одинаковыми. Для определения объема выполнения языком общественных функций, следует исследовать функционирование каждого языка в конкретной сфере общения. Так, например, общественные функции английского языка в разных сферах могут быть различны, общественные функции русского языка также не одинаковы. Казахский язык является первым компонентом казахско-русско-английского трехъязычия в сфере нефтяной промышленности Казахстана. Признавая, что казахский язык в нефтяной промышленности Казахстана является наименее активным из трех компонентов данного типа многоязычия, вместе с тем необходимо отметить, что за последние года казахский язык заметно расширил свои функции в сфере нефтяной промышленности и в настоящее время обслуживает новые для него подсферы.

Одним из активных компонентов рассматриваемого трехъязычия является русский язык. Взаимодействие русского языка с казахским проявляется во всех подсферах общения нефтяной промышленности: в производстве, в делопроизводстве, в науке, в законодательстве, в периодике.

Обслуживание сферы нефтяной промышленности двумя основными компонентами – ка-

захским и русским – не может удовлетворить возросших потребностей людей, работающих в многонациональном иноязычном окружении. Эту социальную необходимость и восполнило знание английского языка, языка международного общения не только в сфере нефтяной промышленности.

Многие социолингвисты неоднократно отмечали, что многоязычие – явление положительное, если существует равноправие между его компонентами. Оно становится отрицательным явлением, если какой-либо из компонентов явно доминирует. Как уже отмечалось, трехъязычие – явление трехкомпонентное, и все эти три компонента необходимо развивать параллельно, не допуская вторичности или третьичности какого-либо компонента, допуская только равноправное софункционирование трех языков.

Полученные результаты данного исследования дополняют и развивают научные труды о процессах, влияющих на функционирование трехъязычия с участием казахского, русского и английского языков.

Выводы и материалы работы могут быть использованы в процессе ведения научных исследований по полилингвизму с участием и других языков, в спецкурсах по общему и сопоставительному языкознанию, а также в тюркологии, русистике и в германистике. Практическая ценность работы состоит в том, что разработанные в ней подходы к изучению трехъязычия могут быть применены при анализе и описании других видов и типов полилингвизма.

Литература

Fishman Joshua A. (ed.) Handbook of language and ethnicity. – New York: Oxford University Press, 1999.

Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М., 2001. – 234 с.

Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л.: Наука, 1975. – 276 с.

Никольский Л. Б. Язык в политике и идеологии стран зарубежного Востока. – М., 1986. – 189 с.

Oakes L. From internationalisation to globalisation: Language and the nationalist revival in Sweden. Language problems and language planning, 29(2), OECD. (2006). 151–176.

Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика. М.: Наука, 1977. 382 с.

Копыленко М. М. Избранные труды по языкознанию: в 2-х томах. – Алматы, 2010. – 444 с.

Хасанов Б.Х. Механизм внедрения и реализация Закона о языках в КазССР и пути внедрения государственного языка в различные сферы жизни. – Алма-Ата, 1990. – 29 с.

Сулейменова Э.Д. Языковая ситуация в Казахстане // Язык, культура и образование: Статус русского языка в странах мира. – М.-Вашингтон, 1997.

Klecha A. Language and task switching in Polish-English bilinguals. Psychology of Language and Communication. 2013.17-36.

Bhatia Tej K. & William C. Richie (eds.). The Handbook of Bilingualism and Multilingualism (2nd edition). Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2013.

Cenoz J. Third language acquisition. In Carol A. Chapelle (ed.), The concise encyclopaedia of applied linguistics, 1089-1093. Hoboken: Wiley Blackwell. 2020.

Дырхеева Г.А. Языковая политика и языковые конфликты в современном мире. – М., 2014. – С. 101-106

Закирьянов К.З. Активное двуязычие: сущность и функционирование. – Уфа: Китап, 2011. – 205 с.

Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы, 1992. – 272 с.

References

Avrorin V.A. (1975) Problemy izucheniya funktsional'noy storony yazyka [Problems of studying the functional side of language]. L.: Nauka, 276 p. (In Russian)

Bhatia Tej K. & William C. Richie (eds.) (2013) *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism* (2nd edition). Chichester: Blackwell Publishing Ltd. (In English)

Cenoz J. (2020) Third language acquisition. In Carol A. Chapelle (ed.), *The concise encyclopaedia of applied linguistics*, 1089-1093. Hoboken: Wiley Blackwell. (In English)

Belikov V.I., Krysin L.P. (2001) Sotsiolingvistika [Sociolinguistics]. Moskva, 234 p. (In Russian)

Desheriyev Yu. D. (1977) Sotsial'naya lingvistika [Social linguistics]. Moskva: Nauka, 382 p. (In Russian)

Dyrkheyeva G. A. (2014) Yazykovaya politika i yazykovyye konflikty v sovremennom mire [Language policy and language conflicts in the modern world]. Moskva, pp. 101-106. (In Russian)

Fishman Joshua A. (ed.) (1999) Handbook of language and ethnicity. New York: Oxford University Press. (In English)

Hasanov B.H. (1990) Mekhanizm vnedreniya i realizatsiya Zakona o yazykakh v KazSSR i puti vnedreniya gosudarstvennogo yazyka v razlichnyye sfery zhizni [The mechanism of implementation and implementation of the Law on languages in the Kazakh SSR and the ways of introducing the state language in various spheres of life]. Alma-Ata, 29 p. (In Russian)

Hasanuly B. (1992) Ana tílí – ata mura [Native language – ancestral heritage]. Almaty, 272 p. (In Kazakh)

Klecha A. (2013) Language and task switching in Polish-English bilinguals. *Psychology of Language and Communication*. 17-36. (In English)

Kopylenko M. M. (2010) Izbrannyye trudy po yazykoznaniyu: v 2-kh tomakh [Selected works on Linguistics: in 2 volumes]. Almaty, 444 p. (In Russian)

Nikol'skiy L. B. (1986) Yazyk v politike i ideologii stran zarubezhnogo Vostoka [Language in the politics and ideology of the countries of the foreign East]. Moskva, 189 p. (In Russian)

Oakes L. (2006) From internationalisation to globalisation: Language and the nationalist revival in Sweden. Language problems and language planning, 29(2), OECD. 151–176. (In English)

Suleymenova E.D. (1997) Yazykovaya situatsiya v Kazakhstane// Yazyk, kul'tura i obrazovaniye: Status russkogo yazyka v stranakh mira [The language situation in Kazakhstan // Language, culture and education: The status of the Russian language in the countries of the world]. Moskva-Vashington. (In Russian)

Zakiryanov K.Z. (2011) Aktivnoye dvuyazychiye: sushchnost' i funktsionirovaniye [Active bilingualism: Essence and functioning]. Ufa: Kitap, 205 p. (In Russian)

IRSTI 16.21.29 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph6

Y.D. Kurmanbek*, Zh.K. Ibrayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: kurmanbek.erkezhan@gmail.com

ANALYSIS OF THE SCIENTIFIC TEXT IN PSYCHOLINGUISTICS: AN OVERVIEW AND SOME PRELIMINARY FINDINGS

This article is devoted to an urgent problem for modern linguistics – the issue of understanding and perception of a scientific text in the large-scale space of information and education. The study is a review and analytical character with an attempt to consider the features of a scientific text and the related problems of perception and understanding of scientific information, and to outline possible ways to overcome the emerging communication difficulties. The article provides an overview of the psycholinguistic research of scientists-specialists in the field of semantic perception of the text, considers the specificity of the process of understanding a scientific text as a complex specific type of text. Today the writing of a scientific text, namely scientific articles, is an urgent problem in the academic communication of the republic, due primarily to the requirements for such publications. Nowadays in order to obtain a PhD degree, a young researcher must be published in international journals included in the Scopus database and Web of Science. Such requirements apply not only to doctoral students, but also to teachers of domestic universities. Kazakhstan seeks to enter the international academic space so that domestic scientists are recognizable and cited, while researchers are faced with such problems as writing a text that meets international standards and requirements for this kind of scientific publications, selection of methods, keywords, and perception and understanding of the scientific text by the reader, reviewer, etc.

Key words: text, scientific text, understanding and perception of the text, psycholinguistics.

Е.Д. Құрманбек* , Ж.Қ. Ибраева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: kurmanbek.erkezhan@gmail.com

Психолингвистикадағы ғылыми мәтінді талдау: жалпы шолу және алдын ала тұжырымдар

Мақала қазіргі тіл білімі үшін өзекті мәселе – кең ауқымды ақпарат және білім кеңістігіндегі ғылыми мәтінді түсіну және қабылдау мәселесіне арналған. Зерттеу ғылыми мәтіннің ерекшеліктерін және ғылыми ақпаратты қабылдау мен түсінуге байланысты мәселелерді қарастыруға, сондай-ақ пайда болатын коммуникативті қиындықтарды жеңудің мүмкін жолдарын анықтау мақсатында аналитикалық сипатқа ие. Мақалада мәтінді семантикалық қабылдау саласындағы маман ғалымдардың психолингвистикалық зерттеулеріне шолу жасалып, ғылыми мәтінді мәтіннің күрделі нақты бір түрі ретінде түсіну процесінің ерекшелігі қарастырылады. Бүгінгі таңда ғылыми мәтінді, атап айтқанда, ғылыми мақалаларды жазу біздің еліміздің академиялық кеңістігінде өзекті мәселе болып табылады. Ғылыми дәреже алу үшін жас зерттеуші Scopus, Web of Science мәліметтер базасының тізіміне кіретін халықаралық журналдарда міндетті түрде жариялануы тиіс. Бұл талаптар тек білім алушыларға ғана емес, сонымен қатар біздің ЖОО оқытушыларына да қатысты. Қазақстан отандық ғалымдар танымал болуы және дәйексөз алуы үшін халықаралық академиялық кеңістікке енуге ұмтылады, бұл ретте зерттеушілер осындай ғылыми жарияланымдарға қойылатын халықаралық стандарттар мен талаптарға сәйкес келетін мәтін жазу, әдістерді, негізгі сөздерді іріктеу, сондай-ақ оқырманның, рецензенттің ғылыми мәтінді қабылдауы мен түсінуі және т. б. сияқты проблемаларға тап болады.

Түйін сөздер: мәтін, ғылыми мәтін, мәтінді түсіну мен қабылдау, психолингвистика.

Е.Д. Курманбек* , Ж.К. Ибраева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: kurmanbek.erkezhan@gmail.com

Анализ научного текста в психолингвистике: обзор и некоторые предварительные выводы

Статья посвящена актуальной проблеме понимания и восприятия научного текста в глобальном информационно-образовательном пространстве. Исследование носит обзорно-аналитический характер с попыткой рассмотреть языковые особенности научного текста и

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

связанные с ними этапы и проблемы восприятия и понимания научной информации, а также наметить в перспективе возможные пути преодоления возникающих трудностей. В статье осуществлен обзор психолингвистических исследований ученых-специалистов в области смыслового восприятия текста, рассмотрена специфика процесса понимания научного текста как сложного специфического типа текста. Как показал анализ, на сегодняшний день написание научного текста, а именно научных статей является актуальной проблемой в академической коммуникации республики, обусловленной, прежде всего, требованиями, предъявляемыми к такого рода публикациям. Как известно, сегодня для получения степени доктора PhD молодой исследователь обязательно должен публиковаться в международных журналах, входящих в базу данных Scopus, Web of Science. Такие требования касаются не только докторантов, но и преподавателей отечественных вузов. Казахстан стремится войти в международное академическое пространство, чтобы отечественные ученые были узнаваемы и цитируемы, при этом исследователи сталкиваются с такими проблемами, как написание текста, соответствующего международным стандартам и требованиям, предъявляемым к такого рода научным публикациям, отбора методов, ключевых слов, а также восприятия и понимания научного текста читателем, рецензентом и др.

Ключевые слова: текст, научный текст, понимание и восприятие текста, психолингвистика.

Introduction

A text is a more complex semantic-structural system, which has its own characteristics and patterns. Since all language units are activated via text, it belongs to a particularly complex language symbol. In this regard, the analysis and recognition of text, the differentiation of its formation and structure, the definition of the function of linguistic units in text formation are becoming relevant today.

Textology researchers consider a literary text from the point of view of the skillful use of linguistic units in literary texts for the author's style purposes. These issues are only studies that related to literary text. And the studying the issues about the scientific text and its basic concepts, its characteristic features began only in the following years. In this regard, it is worth to mention the works of Kazakhstan authors like S. Koyanbekova, Aliszhanov S., Uali N., Yesinbayeva Zh., and foreign linguists as Frank Smith, Ruth A. Berman, Cook L., Mayer R. and others. The article summarizes some characteristic of a scientific text arising from the requirements of the scientific style, features of the use of language means in scientific speech (Yesinbayeva, 2009: 36-40). If we take into account the diversity and versatility of the text, then it should be remembered that a scientific text, in turn, differs not only in the absence of general laws applicable to all types of text, but also in its semantic character, as well as in the ways of presentation.

The complexity and multidimensionality of the "text" phenomenon provides a multi-perspective approach to its analysis, which determines the subject of research not only for philologists, literary scholars and linguists, but also for psychologists, sociologists, and culturologists. A deep analysis of scientific literature on text and textual activity is presented in the works of N.V. Rafikova (Mohamed) (Rafikova, 1999: 144), who is noting the focus of psycholinguistic research on the study of the interaction of the producer / recipient and the text, it means on the study of the life of the text in the individual consciousness, which is reflected in the study of the reader's projection of the text, its power and depth, which depend on the characteristics of the thesaurus of a native speaker. Various issues of psycholinguistic research of the text and the processes of its understanding by recipients are discussed in the books, where the corresponding chapters are specially highlighted. A new approach to the study of text and its projection is implemented in the works of A.A. Zalevskaya, who examines the text from the standpoint of the concepts of the internal lexicon of a person and the specifics of individual knowledge (Zalevskaya, 1988: 95). In the course of reading the text, interaction between the author and the reader takes place, therefore, according to Yu.A. Sorokin, it is important to study the triad «author – recipient – text» (Sorokin, 1988: 52). In contrast, A.A. Zalevskaya proposes to consider a system of five components: «the author – the author's projection of the text – the body of the text – the recipient – the projection of the text by the recipient». It is emphasized that only one of these components (the body of the text) is constant, since even the author, physically remaining one and the same person, can nevertheless perceive and interpret his own text in a different way. It is possible to distinguish between the specifics of the linguistic and psycholinguistic approaches to the text. Linguistics is interested in the text, which is studied as a product of the author's activity. For the psycholinguist, the text itself acts as an interaction between the "body of

the text" and the person. Psycholinguistics studies the projection of the text from the author and the reader, i.e. the mental form of the text («the image of the content of the text»), which exists only in the mind of a person. To create a text projection, all the richness of a person's individual experience is used in various forms and manifestations (including in forms described as emotional and evaluative experiences, aesthetic feelings, frames, schemes of situations, denotations, images of different modalities, pragmatic knowledge, etc.).

Material and methods

Survey design, implementation and ethics. A pilot survey of both students and researchers was designed to answer the following lines of enquiry for both students and researchers:

How frequently did participants read scientific papers?

How did participants feel about reading scientific papers?

How easy to read did participants find different sections of papers?

How important did participants think different sections of papers were?

[Students only] How much training had they had in reading papers?

[Researchers only] What advice would they give to someone reading a paper for the first time.

In the pilot experiment, it is planned to conduct this questionnaire among undergraduates and researchers of the Faculty of Philology and World Languages, since writing scientific articles is one of the main requirements for obtaining an academic degree and certification of a researcher. As a result of the survey, it is planned to draw up correct and effective strategies for understanding and processing the scientific text, and then compile and write author`s own final product.

At this stage, we have reviewed scientific articles on the "Eurasian Journal of Philology: Science and Education" website (www.philart.kaznu.kz). The articles submitted for review were selected as the material. The most frequent mistakes were: non-compliance with requirements, lack of words in the abstract, a large number of keywords, incorrect design of the list of literature, repeated submissions to the site.

Reading is considered in our work as a complex psycholinguistic process, in this regard. Here we stick to the concept Kenneth S. Goodman, who considers the reader as following: "the reader is viewed as a user of language who processes three kinds of information, grapho-phonic, syntactic, and semantic, as he reacts to the graphic display on the page" (Kenneth, 1969).

As the main methods of psycholinguistic analysis of scientific text we highlight general scientific methods (observation, introspection) and methods and techniques of sociolinguistics (interview, survey, and interpretation), psycholinguistic methods (laboratory experiment), eye-tracking method, gradual scaling method, sentence completion method.

Literature review

We are interested in a psycholinguistic approach to the problem of understanding the text and modeling the understanding. As psycholinguistics (hereinafter – PL) developed, researchers' views on the problem of understanding speech and text changed. The early period of the development of psycholinguistics is characterized by an emphasis on syntactic issues associated with modeling the paths of transition from a "surface structure" to a "deep structure"; in this case, the analysis on the directly components, the calculation of the "depth" of the phrase, etc., was carried out at the sentence/ statement level. The task of PL researches was seen at that time in checking the "psychological reality" of linguistic or logical constructions (Leontyev, 1974: 21). In parallel with the strengthening of the role of the cognitive direction in the development of world science and the transfer of focus from syntax to semantics, and also with the formation of text linguistics and machine modeling of the intelligence work as specific areas of study, there was a reorientation of PL experiments to the search for factors, directing the understanding of the text, the identification of strategies of the subject perceiving the text, the study of communicative difficulties and ways to overcome them, etc. There was a transition from syntactic models to strategic models, from interpretative theories to constructive theories. From the latter point of view, "the statement is more of a key to the design of the model than a drawing on which it could be built" (Zalevskaya, 2005: 248: a reference to the statement of F. Johnson-Laird). An extensive array of observations and experimental data has been accumulated, indicating that in accordance with the general laws of mental activity, the individual sees in the text primarily what he expects or wants to see, what his motives, situation, emphasis, personal guidelines and much more aim at. It has been established that a special role in understanding the text is played by the ability of a

person to rely on schemes of knowledge about the world (frames, scripts, cognitive maps, etc.), which allow you to navigate the situation, complete it, judge the plausibility or unreality of what is described in the text. It is also widely understood that the understanding of the text, like its description, should be embodied in the propositions. The mechanism of semantic perception in the interpretation of I.A. Zimneya was widely recognized (Zimneya, 1976: 5). According to this theory, on the basis of the identification of a word, a decision is made on the semantic link (synthagma, two-word combination), i.e., on the proposition, and then on the connections between semantic links, after which the "semantic formation" phase is carried out, which "consists for the listener in generalizing the result of all this perceptual thought work and translating it into one whole, undivided unit of understanding slave. In our understanding, this is an internal program of speech utterance, which at the same time can be a constant (invariant) link when translating an utterance from one language to another. Some authors emphasize that the object of perception (text), the subject of perception (recipient) and the process of perception (Kuzmenko-Naumova, 1980: 79) should be distinguished, more precisely, it is necessary to study the understanding of the text taking into account the specific features of each of them when interacting a number of factors in different conditions. The attention of researchers is also attracted by the role of precedent phenomena (situations, names, statements, texts) in understanding the text. These aspects are considered by N.D. Burvikova, D.B. Gudkov, G.F. Kovalev, V.G. Kostomarov, V.V. Krasnykh, T.V. Postnova, G.G. Slyshkin and others. Discussing the process of understanding speech or text outside the framework of any certain model, we can conclude the following: in psycholinguistics there is still no single view of the problem of understanding speech, but in general, modern research is increasingly moving into the field of extralinguistic knowledge of the individual and into the sphere of mental processes.

Frank Smith, prominent English psycholinguist, defined two sides of reading in his work "Understanding Reading: A Psycholinguistic Analysis of Reading and Learning to read": visual information and nonvisual information (Smith, 2004: 369). Reading is not an activity that can be conducted in the dark. To read you need illumination, some print in front of you, your eyes open, and possibly your spectacles on. In other words, reading depends on some information getting through the eyes to the brain. This can be called visual information. It's easy to characterize the general nature of visual information—it goes away when the lights go out. Access to visual information is a necessary part of reading, but not sufficient. You could have a wealth of visual information in a text before your open eyes and still not be able to read. For example, the text might be written in a language you don't understand. Knowledge of the relevant language is essential for reading, but you can't expect to find it on the printed page. Rather it is information that you must have already, behind the eyeballs. It can be distinguished from the visual information that comes through the eyes by being called nonvisual information or "prior knowledge". There are other kinds of nonvisual information apart from knowledge of language. Knowledge of subject matter is equally important. Give many people an article on deconstructionism, subatomic physics, or the differential calculus, and they will not be able to read – not because of some inadequacy in the text, which specialists can read perfectly well, nor because there is anything wrong with their eyes, but because they lack appropriate nonvisual information. Experience in reading is another kind of nonvisual information of evident importance in making reading possible, although it has nothing to do with the lighting, the print, or the state of one's eyes. Nonvisual information is easily distinguished from visual information – it is carried around by the reader all the time; it doesn't go away when the lights go out. The distinction between visual and nonvisual information may seem obvious; nevertheless, it is so critical in reading and learning to read that I put it into diagram form (Fig.1) (Smith, 2004: 244). The reason that the distinction between visual and nonvisual information is so important is simply stated – there is a reciprocal relationship between the two. Within certain limits, one can be traded off for the other. The more nonvisual information a reader has, the less visual information the reader needs. The less nonvisual information that is available from behind the eyes, the more visual information is required. This reciprocal relationship is represented by the curved line between the two kinds of information in Fig. 1. Reading always involves a combination of visual and nonvisual information. Informal demonstrations of the trade-off between the two sources of information are not difficult to give. Popular novels and newspaper articles tend to be easy to read – they can be read relatively quickly, in poor light, despite small type and poor quality printing. They are easy to read because of what we know already; we have a minimal need for visual information. On the other hand, technical materials or difficult novel -or even the

same material when read by someone not as familiar with the language or the conventions of the text – require more time and more effort, larger type, clearer print, and superior physical conditions. The names of familiar towns on traffic signs can be read from further away than the same size place names of unfamiliar localities. It is easier to read letters on a wall when they are arranged into meaningful words and phrases than the same size letters in the random order of an optometrist's test chart. In each case the difference has nothing to do with the quality of the visual information available in the print but with the amount of nonvisual information that the reader can bring to bear. The less nonvisual information the reader can employ, the harder it is to read.

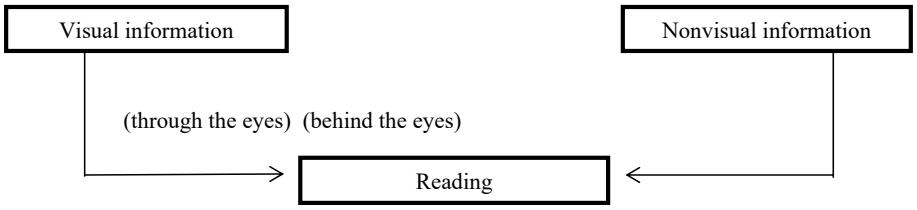

Figure 1 – Two sources of information in reading

The means of organizing scientific knowledge, the methodological basis of the scientific text are concepts (abstract names), the properties of which differ significantly from the names of the subject: the predominance in the semantics of generalization, moreover, of a rather high level, distraction from material traits ("denomination-free vocabulary'' according to B. Russell); complexity of conceptual structures reflecting the stage of knowledge of the world (isolation and identification of connections and relations between fragments of reality, comprehension of causal dependencies, etc.), which finds expression in the onomasiological structure of abstract names: propositional significance, realization in the proposition of the connection of two quantities, features; compositional complexity, secondary, derivative (Kubryakova, 2006: 6). "Abstraction and generalization of thought are distinct from abstraction and generalization of things. This is not a further movement in the same direction and not its completion, but a transition to a new and higher plan of thought " (Vygotsky, 1982: 279).

Therefore, the understanding of the scientific text is a complex cognitive activity of the subject, conceptual thinking is necessary for the effectiveness of a sufficiently high level of development of verbal-analytical thinking. The depth of understanding of a scientific text depends on the formation of a psychological mechanism for processing semantic information, including operations of analysis and synthesis, classification, generalization and abstraction, folding and deployment of the meanings of the text.

In addition to the individual psychological characteristics of the subject, there are objective factors that determine the conditions for the development of thought operations necessary for adequate perception of detailed text information. Under the influence of modern mass communication, a "new image communicative mentality" is being formed, as V. G. Kostomarov defined it, reflecting the changes that are taking place today in the mass, and therefore in the individual linguistic consciousness:... "The current world is generally becoming "less linguistic "<... >. It is becoming increasingly difficult for our generation to fully perceive information that is not supported by image, color, movement by sound. According to available data, a whole generation of young people is already incapable of real reading, considering the usual non-special <... > and even more so special book texts (which is why they lose their ability to professional training) <... > unfailingly difficult, unpleasant, boring" (Kostomarov, 2005: 213-215). These changes, no doubt, further strengthen the role of visual thinking that dominates ordinary consciousness, impeding the development of conceptual, verbal-logical consciousness. Thus, the problem of perception (interpreted as an act of cognition, experience) and understanding of the scientific text, questions regarding the prerequisites, conditions and mechanisms for the implementation of this process, do not lose their relevance (Nurullina, Usmanova, 2018: 73). Communicative difficulties encountered in working with scientific material justify the need to find strategies to overcome them.

Summarizing the above, we outline three, in our opinion, main reasons for the misunderstanding of the scientific text: the complexity of the encoded meaning, the complexity of the language code and the limited capabilities of the subject of speech. These reasons reflect the essence of the problem of perception and understanding of the scientific text – the inconsistency of the cognitive and psychological capabilities of the subject to the specifics of the object of study. One of the ways to resolve this contradiction, in our opinion, may be a strategy for adapting the method and means of transmitting information to the subject's speech system: changing the vision structure of the fragment of non-linguistic reality behind the text.

Thus, the choice of a strategy for overcoming communicative difficulties when perceiving a scientific text should be due to the cognitive-psychological capabilities of the recipient person, his speech and communicative experience. The adaptation of the sign system, information transfer code to the communication process can help motivate the learning process, update cognitive needs.

There was a need to train future specialists to write scientific texts of various levels with the entry of Kazakhstan into the world scientific and educational space, with the transition to three-level educational programs (undergraduate, master's degree, doctoral studies), an increase in the requirements for the level of publications – the publication of scientific articles in the list of Web of Science, Scopus. Some aspects of teaching scientific, academic discourse are considered in the works of G. A. Dubinina, N. V. Savchenko, O. L. Dobrynina, O. M. Demidova, A. M. Perlov (Dubinina, 2014: 42). It is necessary to consider the features and characteristics of scientific publications, works and texts, to highlight their genre, linguistic and stylistic features to better prepare students for scientific activity. The scientific style of the language functions in the field of science, technology and production. Linguistic features of the scientific style are: preliminary reflection of the statement, normalization and monological character of speech, strict selection of language means. The texts of the scientific style reflect the stages of scientific thought activity of the author, who, based on the facts, puts forward a hypothesis explaining a phenomenon, finds ways to test it, evidence, and understands the general system of scientific knowledge. The scientific text implies the author's desire to rationally submit information to the generalized addressee. The main features of scientific communication are: scientific topics, accurate definition of concepts, the desire for generalization, abstraction, the logic and evidentiary nature of presentation, the objective nature of presentation, the saturation of factual information, and the conciseness of presentation. The scientific style has a number of common features, manifested regardless of the nature of the sciences themselves (natural, exact, humanities) and the genres of the statement (monograph, scientific article, report, textbook, etc.), which allows us to talk about the specifics of the style as a whole. It is characterized by a logical sequence of presentation, an ordered system of connections between parts of the statement, the desire of the authors for accuracy, compression, unambiguity of the expression while maintaining the saturation of the content. The main function of the scientific style is not only the transmission of logical information, but also the proof of its truth, novelty and value. The secondary function of the scientific style is the activation of the logical thinking of the reader (listener). The scientific style is divided into three main varieties: scientific, scientific and educational, science popular and many varieties serving the field of science. Scientific communication is implemented mainly in written speech. About 20 genres of scientific text stand out in writing, the most popular in the learning process of which are a conception, abstract, theses, article, annotation, review. Written scientific documents include unpublished documents: dissertations, deposited manuscripts, reports on research and development, scientific translations, review and analytical materials. However, with the development of mass communication media, with the growing importance of science in modern society, an increase in the number of various types of scientific contacts, such as conferences, symposia, scientific seminars, the role of oral scientific speech increases. The oral form is secondary, since it is based on a pre-written text. In oral scientific speech, the main genres are a report, a speech in a discussion, etc.

Engaging with the scientific literature is a key skill for researchers and students on scientific degree programs; it has been estimated that scientists spend 23% of total work time reading (Hubbard, 2017). The number of papers an individual scientist reads annually increased from 188 to 280 between 1993 and 2005, while total time spent only increased marginally. Scientific writing is characterized by highly specialist vocabulary, concise and precise use of language, often accompanied by complex grammatical structures. Making sense of scientific papers can be therefore cognitively challenging, particularly for readers who may be unfamiliar with the terminology of the field. This challenge

is faced by undergraduate students and early career scientists, but may also be encountered by experienced researchers exploring the literature in another discipline. We currently have a relatively poor understanding of how skills relating to the processing of scientific text develop through academic careers, the potential barriers to engaging with technical documentation and subsequent impact on the development of disciplinary or interdisciplinary research activities.

Results and discussion

The article reveals the main problems for understanding the scientific text: the complexity of the encoded meaning, the complexity of the language code and the limited capabilities of the subject of speech. According to the researchers, the named reasons reflect the essence of the problem of perception and understanding of a scientific text: the discrepancy between the cognitive and psychological capabilities of the subject and the specificity of the object of study. In the article, we draw attention to the fact that the formation of the text content in the process of perception of the image is possible due to the actualization of personal meanings, reflecting the practical, mental and emotional experience of the subject. We come to the conclusion that the choice of a strategy for overcoming communication difficulties in the perception of a scientific text should be determined by the cognitive and psychological capabilities of the recipient person, his or her speech and communicative experience.

It is promising to appeal to the psycholinguistic analysis of the scientific text and its perception by bilingual respondents. In Kazakhstan, in the context of the transition to multilingual education, both the format of training and the requirements for undergraduates, doctoral students, young scientists have changed. It is assumed that the novice researcher speaks English at the proper level and can read, understand and interpret the scientific text. However, in reality, the problem is much more serious, since the process of perceiving a scientific text itself is a complex psycholinguistic problem associated with many linguistic, cognitive factors.

Conclusion. We are interested in the problems of understanding and perception of scientific texts by bilingual readers, undergraduates. Our goal is to define psycholinguistic processes and their interpretation during the reading of the scientific text by bilinguals in the modern academic space in Kazakhstan. After all, it is at the master`s degree that a serious process begins to write various scientific texts such as articles, theses, dissertations and reports at conferences. In the future, if the student wishes, this process continues in doctoral studies. Therefore, it is important at the initial stage, at the master's degree, to identify problems of understanding the scientific text, thereby building a universal model of perception of the scientific text. We also plan to develop a technique for quickly understanding the scientific text, thereby facilitating the process of reading and collecting material for student`s own scientific texts. We believe that this is a very urgent problem, as mentioned above, the requirements for young scientists and their publications have changed in Kazakhstan. Each novice scientist is faced with the problem of writing and further publishing his work. Therefore, it is important for us to identify the causes of these difficulties and propose our own models and techniques to solve them.

Литература

Есинбаева Ж. Ғылыми-көпшілік стиль: дискурстық, тілдік-стильдік талдау: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. – Алматы, 2009.

Рафикова Н.В. Психолингвистическое исследование процессов понимания текста: монография / Н.В. Рафикова. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 1999. – 144 с

Залевская А.А. Понимание текста: психолингвистический подход / А.А. Залевская. – Калинин: Калинин, гос. ун-т, 1988. – 95 с.

Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты изучения текста: автореф. дис. … д-ра филол. наук: 10.02.19 / Ю.А. Сорокин; Ин-т языкознания АН СССР. – М., 1988. – 52 с. – На правах рукописи

Kenneth S. Goodman. Reading Research Quarterly. Vol. 5, No. 1 (Autumn, 1969), Published By: International Literacy Association. P. 9-30.

Леонтьев А.А. Речевая деятельность / А.А. Леонтьев // Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1974. – С.21–28.

Залевская А.А. Психологические исследования. Слово. Текст: избр. тр. / А.А. Залевская. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.

Зимняя И.А. Смысловое восприятие речевого сообщения / И.А. Зимняя // Смысловое восприятие речевого сообщения. – М.: Наука, 1976. – С. 5–33.

Кузьменко-Наумова О.Д. Смысловое восприятие знаковой информации в процессе чтения: учеб. пособие / О.Д. КузьменкоНаумова. – Куйбышев: Куйбышев. гос. пед. ин-т, 1980. – 79 с.

Frank Smith. Understanding reading. A psycholinguistic analysis of reading and learning to read. Sixth edition. Mahwah, New Jersey. LEA Publishers London, 2004. – P. 369.

Кубрякова Е.С. В генезисе языка, или размышления об абстрактных именах // Вопросы когнитивной лингвистики, № 3, 2006. – С. 5-14.

Выготский Л.С. Предыстория письменной речи. Психологические основы формирования письменной речи у младших школьников. – М., 1994. – С. 115-135.

Костомаров В.Г. Наш язык в действии. Очерки современной русской стилистики. – М., 2005. – С. 287.

Нуриллина Г.М., Усманова Л.А. Психолингвистический аспект изучения текста как продукта речевой деятельности // Филология и культура, № 3 (53), 2018. – С. 72-76.

Дубинина Г. А., Савченко Н. В. Обучение письму научной направленности в магистратуре. В сборнике: Наука в современном мире: теория и практика // Материалы II Международной научно-практической конференции. – Уфа, 2014. – С. 42–49.

Hubbard KE, Dunbar SD (2017) Perceptions of scientific research literature and strategies for reading papers depend on academic career stage. PLoS ONE 12(12): e0189753. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0189753

References

Dubinina G. A., Savchenko N. V. (2014). Obucheniye pis'mu nauchnoy napravlennosti v magistrature. Nauka v sovremennom mire: teoriya i praktika II Mezhdunarodno nauchno-prakticheskoy konferentsii [Teaching scientific writing in the magistracy. Science in the modern world: theory and practice of the II International scientific and practical conference]. P. 42-49. (In Russian)

Hubbard KE, Dunbar SD (2017) Perceptions of scientific research literature and strategies for reading papers depend on academic career stage. PLoS ONE 12(12): e0189753. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0189753

Kenneth S. Goodman. Reading Research Quarterly. Vol. 5, No. 1 (Autumn, 1969), Published By: International Literacy Association. P. 9-30.

Kostomarov, V. G. (2005). Nash iazyk v deistvii: Ocherki sovremennoi russkoi stilistiki [Our Language in Action: Essays on Contemporary Russian Stylistics]. 287 p. Moscow, Gardariki. (In Russian)

Kubriakova, E. S. (2006). V genezise iazyka, ili Razmyshleniia ob abstraktnyh imenah. [In the Genesis of Language, or Reflections on Abstract Names]. Questions of cognitive linguistics. No. 3, pp. 5-14. (In Russian)

Kuz'menko-Naumova O.D. (1980) Smyslovoye vospriyatiye znakovoy informatsii v protsesse chteniya: ucheb. Posobiye [Semantic perception of sign information in the process of reading: textbook]. Kuibyshev: Kuibyshev. state ped. institute. p. 79. (In Russian)

Leont'yev A.A. (1974) Rechevaya deyatel'nost' [Speech activity]. Fundamentals of the theory of speech activity. M.: Nauka. P. 21-28. (In Russian)

Nurullina, G. M., Usmanova, L. A. (2018). Psiholingvisticheskii aspekt izucheniia teksta kak produkta rechevoi deiatel'nosti [Psycholinguistic Aspects of Studying Text as a Product of Speech Activity]. Philologiia I kultura. Philology and Culture, No. 3 (53), pp. 72-76. (In Russian)

Rafikova N.V. (1999) Psikholingvisticheskoye issledovaniye protsessov ponimaniya teksta [Psycholinguistic research of text understanding processes]. Monograph. Tver: Tver. state university. p. 144. (In Russian)

Frank Smith. Understanding reading. A psycholinguistic analysis of reading and learning to read. Sixth edition. Mahwah, New Jersey. LEA Publishers London, 2004. – p. 369.

Sorokin YU.A. (1988) Psikholingvisticheskiye aspekty izucheniya teksta [Psycholinguistic aspects of text study], philol. science doctor. ... diss. author's ref: 10.02.2019. M.: p.52. (In Russian)

Vygotskii, L. S. (1994). Predystoriia pis'mennoi rechi. Psihologicheskie osnovy formirovaniia pis'mennoi rechi u mladshih shkol'nikov. [The Prehistory of Writing. Psychological Foundations of Developing Writing Skills in Junior Students]. P. 115 – 135. Moscow, International Pedagogical Academy. (In Russian)

Yesinbayeva Zh. (2009) Gylymi-kopshilik stil`: diskurstyk, tildik-stil`dik taldau [Popular scientific style: discursive, linguistic and stylistic analysis]: philol. science candid. ... diss. author's ref. Almaty. (In Kazakh)

Zalevskaya A.A. (1988) Ponimaniye teksta: psikholingvisticheskiy podkhod [Understanding the text: a psycholinguistic approach]. Kalinin: Kalinin state university. p. 95 (In Russian)

Zalevskaya A.A. (2005) Psikhologicheskiye issledovaniya. Slovo. Tekst: izbr. tr. [Psycholinguistic researches. Word. Text]. M.: Gnozis. p. 543. (In Russian)

Zimnyaya I.A. (1976) Smyslovoye vospriyatiye rechevogo soobshcheniya [Semantic perception of a speech message]. M: Nauka. P. 5-33. (In Russian)

МРНТИ 16.21.07 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph7

С.Г. Нуралиева

Азербайджанский университет языков, Азербайджан, г. Баку
e-mail: sabina.bagiyeva.sb@gmail.com

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ОЦЕНКИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

В статье рассматривается категория оценки с точки зрения ее прагматической направленности в политическом дискурсе. Цель данного исследования – проанализировать особенности функционирования оценочной семантики в политическом дискурсе. На основе проведенного анализа оценка представляется как одна из главных деталей политического дискурса. Оценка является категорией, которая основывается не на реальных характеристиках предметов и явлений, а на основе субъективных впечатлений и эмоциональных реакций на них. Передавая субъективную форму речи, она воздействует на получателя и выражает в основном не семантический, а прагматический аспект речевой ситуации. Дискурсивность оценки показывает ее неразрывную связь с прагматической функцией языка. Следовательно, оценка должна влиять на адресата, выражая в основном не семантический, а прагматический аспект ситуации общения. Прагматическая направленность оценки позволяет политическим деятелям выражать свое отношение к окружающей действительности, выделять определенные части текста, а также привлекать и манипулировать публикой. Политический дискурс субъективно отражает мир, так как адресант производит речь в силу ее оценочного свойства. В связи с этим субъект политического дискурса, отражающий некоторые интересы и имеющий определенные цели и задачи, передает действительность в тексте, что способствует манипулированию информацией в желаемом для получателя направлении. Политическая речь является ритуальной формой представления обществу политических целей в соответствии с основной целью политики – получение и сохранение власти. В политическом дискурсе характер оценки – биполярный (правильный – неправильный), соотносится с системой идентификации: «мы / своя группа – положительно» – «они / чужая группа – отрицательно». Основание же оценки преследуют одну цель – борьба за власть: ее получение, хранение, осуществление, стабилизация и перераспределение. Борьба за власть имеет два аспекта: борьбу политиков, находящихся во власти, при сохранении своего положения и борьба политиков, которые идут к власти. Оценка выражает сущность политического дискурса, его форму, выбор языковых средств, эффективность, действенность и отношения между говорящим и реципиентом.

Ключевые слова: политическая коммуникация, оценочная лексика, прагматический аспект, речевая ситуация, антропоцентрическая категория, оппонент.

S.G. Nuraliyeva

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
e-mail: sabina.bagiyeva.sb@gmail.com

The pragmatic orientation of the evaluation in political discourse

The article deals with the pragmatic orientation of the evaluation in political discourse. The aim of the research is to analyze the features of the functioning of evaluative semantics in political discourse. This analysis presents evaluation as one of the main details of political discourse. Evaluation is a category that is based not on the real characteristics of objects and phenomena, but on the basis of subjective impressions and emotional reactions to them. Transferring the subjective form of speech, it influences the addressee and expresses mainly not the semantic, but the pragmatic aspect of the communicative situation. The discursiveness of evaluation shows its inextricable connection with the pragmatic function of language. Therefore, the evaluation should influence the addressee, expressing mainly not the semantic, but the pragmatic aspect of the communicative situation. The pragmatic orientation of the evaluation allows politicians to express their attitude to the surrounding reality, highlight certain parts of the text, and also attract and manipulate the public. Political discourse subjectively reflects the world, since the addressee makes speech due to its evaluative properties. In this regard, the subject of political discourse, reflecting certain interests and having certain goals and objectives, conveys reality in the text, which contributes to the manipulation of information in the direction desired by the recipient. Political speech is a ritual form of presenting political goals to society in accordance with the main goal of poli-

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

tics, i.e obtaining and maintaining power. In political discourse, the nature of the evaluation is bipolar (correct – incorrect), correlates with the identification system: "we / our group – positively" – "they / alien group – negatively". The basis of the evaluation pursues one goal, i.e. power struggle: its receipt, storage, implementation, stabilization and redistribution. The struggle for power has two aspects: the struggle of politicians in power, while maintaining their position, and the struggle of politicians who go to power. Evaluation determines the content of political discourse, its form, choice of linguistic means, efficiency, effectiveness and the relationship between speaker and recipient.

Key words: political speech, pragmatic aspect, communicative situation, evaluative vocabulary, anthropocentric category, opponent.

С.Г. Нуралиева

Әзірбайжан тілдер университеті, Әзірбайжан, Баку қ.
e-mail: sabina.bagiyeva.sb@gmail.com

Бағалаудың саяси дискурстағы прагматикалық бағыты

Мақалада бағалау категориясы саяси дискурстағы прагматикалық бағыты тұрғысынан қаралады. Саяси дискурстағы бағалау семантикасының жұмсалу ерекшеліктерін талдау – мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. Осы талдау негізінде бағалау саяси дискурстың негізгі тетіктерінің бірі ретінде беріледі. Бағалау – заттар мен құбылыстардың шынайы сипатына емес, оларға деген субъективті әсер мен эмоционалды реакцияларға негізделетін санат. Сөйлеудің субъективті формасын беру арқылы қабылдаушыға ықпал ете отырып, негізінен сөйлеу жағдаятының семантикалық емес прагматикасын білдіруге қызмет етеді. Бағалаудың дикурсивтігі оның тілдің прагматикалық қызметімен тығыз байланысының айғағы. Яғни бағалау сөйлесу жағдаятының семантикалық мәні емес прагматикалық мәнін білдіре отырып адресатқа ықпал етуі. Бағалаудың прагматикалық бағыты саяси тұлғалардың айналасына өзінің көзқарасын білдіруге, мәтіннің белгілі бөліктерін айрықшалауға, сонымен қатар шаршы топты үндеуге және басқаруға септігін тигізеді. Саяси дискурс субъективті түрде әлемнің бейнесі тәріздес, себебі адресанттың сөз саптауы оның бағалау қасиетінің әлеуетіне байланысты болып келеді. Осыған орай белгілі бір мақсат пен міндетті көздеуші саяси дикурс субъектісі мәтінде ақиқатты беруге тырысады, ал ол ақпаратты өз қажетіне жаратуға ықпал етеді. Саяси сөз саясаттың негізгі мақсатына – билікке қол жеткізу мен оны сақтап қалуға – сәйкес субъектінің қоғамға саяси мақсатын білдірудің рәсімі болып табылады. Сонымен қатар аталған дискурс түрінде бағалау сипаты биполярлы (дұрыс – бұрыс) («біз/өз тобымыз – жағымды» – «олар/ өзге топ – жағымсыз») топтастыру жүйесіне сәйкес. Бағалау негізі бір ғана мүддені көздейді, ол мүдде – билікке талас: оған қол жеткізу, оны сақтап қалу, жүзеге асыру, тұрақтандыру және бөлу. Билікке талас биліктегі саясаткерлердің өз орнын сақтап қалудағы күресін және билікке таласушы саясаткерлердің күресін қамтитын екі аспектіден тұрады. Бағалау саяси дискурстың мәнін, оның формасын, тіл құралдарын таңдауын, тиімділігін, сөйлеуші мен реципиенттің арасындағы қатынас пен іс-әрекетті білдіреді.

Түйін сөздер: саяси қатысым, бағалау лексикасы, прагматикалық аспект, сөйлеу жағдаяты, антропоөзекті санат, оппонент.

Введение

В последние годы политический дискурс изучается с разных точек зрения и с использованием разных методов анализа. Междисциплинарная лингвокультурологическая методология исследования позволяет рассматривать политический дискурс как интерсубъективную и интерактивную вербальную коммуникацию, осуществляемую посредством текста, коммуникативная цель которой – борьба за политическую власть путем манипулирования или контроля общественного мнения. В теории дискурсивного анализа термин интерактивность подразумевает соучастие и сотрудничество коммуникантов в вербальном дискурсе, в то время как интерсубъективность понимается как их единство, переживаемое психологически и феноменологически. Соответственно, ученые сосредотачиваются на изучении прагматической стороны политического дискурса, поскольку прагматика имеет дело с конкретными ситуациями, в которых участвуют конкретные коммуниканты со своими конкретными намерениями и психоэмоциональными диспозициями.

Работа актуальна тем, что в ней изучены способы выражения прагматической направленности оценки в специфических характеристиках политического дискурса, что до настоящего времени не было предметом специальных исследований.

Обзор литературы

Потребность политического дискурса в оценочном словаре является неизменно высокой, хотя бы потому, что высказывания политиков очень часто характеризуются остротой суждений относительно их политических оппонентов. Оценка может быть определена как объективное или субъективное отношение говорящего к определенному объекту, который может быть явно или неявно выражен языковыми средствами. В истории лингвистических исследований существует множество определений оценки. Из них мы рассмотрим лишь некоторые.

В «Словаре лингвистических терминов» понятие «оценка» описывается как взгляд сообщающего, его взаимосвязь – согласие либо несогласие, желание, поощрение и т.д. – как одна из главных частей стилистического смысла (Ахманова, 1969: 305).

М.Р. Желтухина определяет оценку как «*акт человеческого сознания*, *заключающегося в сравнении предметов*, *сопоставлении их свойств*, *определении роли в жизни субъекта и его последствий*, *которые сохраняются в сознании и языке в положительной, отрицательной и нейтральной формах*» (Желтухина, 2003: 223).

Оценка, наблюдаемая во всех сферах жизни человека, носит универсальный лингвистический характер. Она считается семантической и прагматической категорией и может быть одним из самых мощных средств воздействия на аудиторию. Это позволяет изучать оценку как комплекс ее языковых и коммуникативных особенностей, как семантическую и прагматическую категорию. Значение языкового знака и в семантике, и в прагматике трактуется по-разному. Если семантика отвечает на вопрос «Что означает?», то прагматика ставит вопрос «Что вы хотите сказать, употребив данное слово?» (Leech, 1983: 5-6).

Оценка – это категория, предопределенная субъективной сегментацией мира, основанной не на реальных характеристиках предметов и явлений, но только на основе субъективных впечатлений и эмоциональных реакций на них (Арутюнова, 1988: 43). Согласно Л.Ю. Иванову, оценка передает субъективную форму речи (Иванов, 2003: 312). Таким образом, оценка призвана оказать влияние на адресата, выражая в основном не семантическую, а прагматическую сторону коммуникации.

Н.Е. Кузнецова и Е.В. Шевченко акцентируют свое внимание на прагматической направленности оценки: «*оценка – процесс и итог определения субъектом меры значимости объекта с учетом возможности последнего удовлетворять конкретные нужды и интересы субъекта*, *другими словами определения прагматической важности объекта*» (Кузнецова, 2004: 71).

Согласно определению Томпсона и Ханстона оценка – это широкий термин для выражения отношения или позиции говорящего или писателя, точки зрения или чувств по поводу сущностей или предложений, о которых он или она говорит. Такое отношение может относиться к определенности, обязательству, желательности или любому из ряда других наборов ценностей (Thompson and Hunston, 2000: 5).

Основными элементами структуры оценки выступают ее субъект и объект. Согласно Е.М. Вольф структура оценки придерживается определенной формулы «А г В», где «А» исполняет субъект оценки, «В» – ее объект, а «г» – оценочное отношение, которое имеет значения «хорошо / плохо». Оценочный предикат «г» характеризуется рядом признаков, выражающих своеобразие оценочной связи между субъектом и объектом. Этими признаками являются эмотивность, оценочность (отношение по признаку «хорошо / плохо»), эмоциональность / рациональность и эффективность (Вольф, 2002: 12).

В политическом дискурсе основными элементами структуры оценки являются политические деятели. Это – политик, президент, лидер политической силы, государственный деятель и т.д. (адресант) и социум (адресат). Однако традиционная модель коммуникации «говорящий – слухач» (адресант – адресат) в политическом дискурсе превращается в более глубокую, двухмерную: политик – оппонент – общество. Политик имеет дело с этими двумя адресатами; к тому же общество в этой иерархии имеет первое место и положительную оценку. В этом случае оппонент является «принужденным» адресатом; расположение к нему даже если не негативное, то хотя бы критическое, ибо оппонент является соперником политика-говорящего в борьбе за главного адресата – общество.

Результаты и обсуждение

Политический дискурс рассматривается как вид политического поведения и часть политического процесса в политике (Van Dijk, 1997: 14). Во время избирательных кампаний в этот процесс вовлекаются все члены общества, и это приводит к их идеологической поляризации. В этом

случае категория оценки требует особого внимания и дальнейшего анализа. С помощью оценки можно выделить определенные части текста, и таким образом, привлечь внимание аудитории и манипулировать ею. Это также помогает речи ораторов звучать более убедительно, уверенно и мощно.

Оценку можно назвать онтологической свойством языковой личности. Оценочное представление об окружающем мире трактуется как такое, что ставит в центр концептуальной картины мира субъективное расположение говорящего к реальности. Субъективное ценностное отношение говорящего опирается на объективные свойства оцениваемого и выражается объективными языковыми средствами. Лексическая сфера, взаимодействуя с синтаксической, отражает различные цели оценивания в коммуникативных тактах: одобрение – похвала – захват / неодобрения – осуждение – возмущение; области оценки (предметную, личную, событийную, фактическую и т.д.), объекты оценки, формы оценивания.

Хотя в нынешнее время имеется большое количество конкурирующих взглядов на субъективность, в широком смысле, она определяется как связанная с самовыражением, то есть выражением установок, убеждений, чувств, эмоций, суждений, воли, личности говорящего и т. д. (Lyons, 1982: 110). Исследования субъективности обычно касаются трех аспектов языка: 1) точка зрения говорящего как формирующая языковое выражение; 2) выражение аффекта говорящего по отношению к предложениям, содержащимся в высказываниях; 3) выражение говорящим модальности или эпистемического статуса предложений, содержащихся в высказываниях (Finegan, 1995: 4). Итак, сфера реализации политического дискурса – это диалог между политиками / управленцами и избирателями по поводу получения и удержания политической власти, который имеет преимущественно опосредованный и театрализованный характер. Основными концептами дискурса выступают политик и власть.

Мы определяем оценку либо как положительную, либо как отрицательную. Согласно оценочности, противопоставление слов «хорошо – плохо» имеет различные значения в сознании репрезентантов конкретных общественных групп.

В рамках оценочности градация включает в себя множество средств интенсификации, которые можно разделить на созданные силой или фокусом. Общий пример оцениваемого суждения таков: достаточно хорошо – неплохо – очень хорошо – чрезвычайно хорошо (Martin & White, 2005: 136). Принимая во внимание результаты психолингвистических исследований, Вольф выделяет в шкале следующие элементы: очень хорошо – хорошо – достаточно хорошо – удовлетворительно – достаточно плохо – плохо – очень плохо (Вольф, 2002: 52). Очевидно, что оценочные элементы, используемые для описания политика и его / ее партии, будут иметь тенденцию к увеличению, в то время как отрицательные оценочные элементы с уменьшением масштаба обычно выбираются для оппонентов.

Оценка тоже по своей природе антропоцентрична. Это означает, что содержание оценки отражает человеческую природу и зависит от ценностей и аксиологических норм человека. Поскольку оценка – антропоцентрическая категория, она зависит от системы общих ценностей определенного языка сообщества и во многом предопределена национальной спецификой восприятия мира участниками данного сообщества. Оценка – это категория, касающаяся человека и всего, того что так или иначе связано с ним / ней, и это влияет на физическую, ментальную и социальную сущность человека. Оценка представляет человека как цель, к которой обращен весь мир. Политический дискурс – явление антропоцентрическое, он субъективно отражает мир, так как адресант «назначает» речь в силу ее оценочного свойства. В связи с этим предмет политического дискурса определяет реальность в самом тексте, при этом отражая некоторые интересы и имея определенные намерения и назначения. Данный тип дискурса различается субъективностью, что облегчает манипулирование сообщением в желаемом для адресата направлении.

К системообразующим характеристикам оценочности политического дискурса можно отнести: 1) наличие массовой аудитории; 2) господство явления эмоциональности и большой ценности неинформационного общения; 3) значимая неопределенность, которая связанна с воображаемостью ряда денотатов и иррациональностью; 4) применение приемных действий, во главе с эвфемизацией, осознанным отступлением, намеками и сносками на слухи; 5) опосредованность политического общения явлением массмедии; 6) публичность, важность «работать на зрителей», притягивая их своим имиджем; 7) энергичность стиля политического языка, которая обусловленна остротой передаваемой действительности и непостоянностью политического состояния.

Оценка показывает «контекстно-зависимую многозначную функциональность», и, следовательно, в ее анализ должен быть включен более широкий контекст. Оценка – очень сложное текстовое явление, как отмечают многие исследователи: когда мы рассматриваем значения расширенных, связанных текстов, которые не заключены в отдельные предложения, мы часто сталкиваемся с языковыми явлениями, которые открывают новые семантические ресурсы на уровне текста. Это особенно верно в отношении семантики оценки из-за ее тенденции к «просодическим» реализациям, то есть реализациям, которые имеют тенденцию распределяться через предложение и через границы предложений.

Это говорит о том, что феномен оценки можно правильно понять, интерпретировать и проанализировать только в его контексте. С одной стороны, языковые средства выражения оценки сильно зависят от контекста; с другой стороны, анализ дискурсивной семантики оценки показывает, как оценка распространяется как волна по тексту и придает ему особую «оценочную просодию» (Hunston, 1994: 200). Мартин решительно заявляет об этом: «мы никогда не поймем функцию оценки в культуре, если наши исследования будут основаны, пусть и в количественном отношении, на анализе «декотекстуализированных» примеров» (Martin, 2005: 177). Таким образом, оценочная сила лингвистических выражений может быть незаметна при автоматическом корпусном исследовании (Stotesbury, 2003: 331). Более того, такой анализ выявит не только примеры оценки говорящего, но и случаи, когда оценка просто цитируется.

В политическом дискурсе категория оценки выступает в двух формах: рационально и эмоционально. В свою очередь эти типы категории оценки могут выражаться как эксплицитно (адресант выражает свою точку зрения прямо) и имплицитно (адресант выражает свою точку зрения косвенно). Вопрос о том, какой фактор в оценке первичен – эмоциональный или рациональный, является одним из наиболее спорных в аксиологии, и в большинстве случаев является решающим для оппозиций субъектного и объектного в концепции оценки. Эмоциональная оценка – прямой ответ на объект (явление, предмет), выраженная возгласом, аффективными словами, словами образами. Эмоциональная оценка бывает выразительной. В то время как рациональная оценка подразумевает оценочный взгляд и методы выражения, которые принимают во внимание этот тип оценки. Экспрессивность не свойственна для рациональной оценки. Рациональность оценки усиливается с помощью аффективных прилагательных.

Эмоциональность (либо экспрессивность) образуется за счет многочисленных сочетаний синтаксических компонентов, добавляющих речи не только целостность и последовательность, но и дополнительное выражение. Эмоциональное отношение (состояние) может стать предметом отражения в языке и, следовательно, быть осознаваемым членами языкового коллектива.

По мнению австрийского ученого Рут Водак, политический язык, кажется, существует между двумя полюсами. С одной стороны, он представляет собой особый, функционально определенный язык, тогда как, с другой стороны, его можно рассматривать как политический жаргон идеологически сплоченных групп людей (Wodak, 1989: 138).

Задача при построении политического общения состоит не в том, чтобы объективно описать реальность, а в том, чтобы подчеркнуть определенные особенности этого феномена, убедив получателя, побудив его к определенным действиям, желательным для создателя дискурса в определенных обстоятельствах. Данный процесс формируется в определенном обществе до политического события. Для этого в политическом дискурсе говорящий может использовать аксиологический (оценочный) словарь, являющийся неким центром тяжести, который привлекает внимание и влияет на сознание читателя.

Оценка будучи одной из форм модальностей, накладывается на описательную сущность языкового выражения (Вольф, 2002: 164). Свойства модальности тесно связаны с прагматическими аспектами – системой правил, определяющих, как язык используется и трактуется в контексте. Согласно точке зрения, принятой в зарубежной лингвистике, прагматика – это отношение языкового элемента к его создателям, потребителям и реципиентам, вовлеченным в коммуникативную ситуацию. К выполняемым функциям в контексте этого отношения относятся: функция сообщения, которая подразумевает информирование получателей с помощью текстов; функция подсказки, подразумевающая апелляции к оценке или определенному поведению; функция оценки, подразумевающая оценку отправителя; справочная функция. Лингвистическая модальность возникает как производная от всех них. Важно соотнести модальности, присущие политическим языкам, с принципами логики модально-

сти, то есть анализом суждений, которые имеют отношение к конкретному определению связей, с их оценкой. Такие модальные операторы, как «необходимо», «возможно», «условно», «знает», «предполагает», «было», «будет», «незаменимый» и др. можно разделить на абсолютные (применимые к отдельным объектам и их свойствам) и относительные (относятся к парам объектов и отношениям между ними).

Политический дискурс определяется полилогическим типом коммуникации, т.е. особенным многогранным опосредованным типом речевой коммуникации, конструктивно-композиционным обращением к нескольким собеседникам и полифонией разных авторов.

Прагматическая направленность оценки также выражается в следующих особенных чертах политического дискурса: 1) агрессивность; 2) агонистическая способность; 3) полемичность; 4) идеологический характер.

1) Агрессивность. Агрессия – это главный элемент политической речи. Агрессия в политической коммуникации близко взаимосвязана с понятиями власти и иерархии. Слово «иерархия» происходит от греческих слов и означает отношения подчинения, цепочка команд, цепочка команд от низших к высшим, а «власть» восходит к латинскому *dominantis*, выражающий *«преобладание, рвение к руководству, распространенности и лидерству»* (Кузнецов, 2000: 376).

Существуют конкретные речевые акты представляющие вербальную агрессию. Данные акты являются проявлением политической силы и сконцентрированы на убавление положения адресата. Выделяются следующие речевые акты изгнания, требования и заявления, осуждения и угрозы.

Функция агрессивных высказываний в политическом дискурсе заключается *«в устремленности на опровержение противника, снижение его политического состояния»* (Шейгал, 2004: 121).

2) Агонистическое умение, т.е. конкурентоспособность. При рассмотрении политического дискурса как борьбы за господство приводит выделению следующего параметра – агональности. Как отмечает Н.В.Кондратенко, что агональность указывает на наличие в политическом контексте «элементов соперничества, понимание политики как разновидности соревнования: кто первый? Агональность предполагает не просто участие в игре, а обязательную победу» (Кондратенко, 2007: 49), т.е. в этом случае важен не процесс игры, а результат, как в спортивных играх. Непрерывное состязание между властной партией и оппозицией образует фундамент политического дискурса.

3) Полемичность и театральность. Полемичность и театральность направлены на манипулирование общественным мнением двумя основными целями: либо завоевать поддержку людей, либо спровоцировать их негативное отношение и эмоции против политических противников. Этим объясняется ситуация, когда речь политика ценится его / ее сторонниками и получает отрицательную оценку со стороны своих оппонентов. Данная категория соединяет политический дискурс со сценическими и маркетинговыми дискурсами. Полемичность политических общений связана с тем, что народ, являясь одной из сторон коммуникации, выполняет функцию не безусловного адресата, а адресата-зрителя, который принимает нынешние политические действия как конкретную игру, сыгранную для них с занимающим сюжетом и непредвиденным заключением.

4) Идеологический характер. Идеологический характер основан на коллективных ценностях, нормах и интересах. Это свойство позволяет сравнивать политический и военный дискурсы. Война представляет собой продолжение политики иными средствами. Война и политика взаимодействуют в тех областях, которые обеспечивают убеждения и ход войны с точки борющихся сторон.

На основе проведенного исследования мы приходим к следующим результатам: 1) анализ особенностей функционирования оценочной семантики в политическом дискурсе предоставляет возможность обнаружить универсальное и национальное своеобразие границ семантического пространства индивида; 2) используя оценку, говорящий высказывает свое личное отношение к конкретному виду информации; 3) оценка тесно связана с прагматической стороной языка; 4) оценка задает содержательную настроенность политического дискурса, его форму, подбор языковых средств, результативность, эффективность и отношения между говорящим и получателем.

Выводы

Таким образом, оценка как главная деталь политического дискурса помогает политическим деятелям вербально высказать свое отношение к находящейся вокруг реальности, мониторингам на будущее и перспективам конфигурации обста-

новки во всем мире на основании своей иерархии и системы ценностей. Оценка являет собой философскую, логическую, психологическую, лингвистическую категорию, уникальность которой не только отражает суть ценности объекта для субъекта, но также в некотором роде влияет на реципиента, который меняет свое ментальное пространство, формируя мировоззрение.

Литература

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 607 с.

Желтухина М.Р. Тропологическая суггестивность масс-медиального дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ: монография. – М./Волгоград: ВФ МУПК, 2003. – 656 с.

Leech G.N. Principles of Pragmatics. – N.Y.: Longman, 1983. – 250 p.

Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.

Иванов Л.Ю. Текст научной дискуссии: Дейксис и оценка. – М.: НИП «2Р», 2003. – 208 с.

Кузнецова Н.Е. К вопросу о некоторых способах выражения оценки. – Курган: Язык. Текст. Стиль: сб. науч. тр. – 2004. – С. 71-79.

Thompson G., Hunston S. Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 240 p.

Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.

Van Dijk T.A. What is Political Discourse Analysis? – Amsterdam: Belgian Journal of Linguistics. – 1997. – 11(1). – P. 11-52.

Lyons J. Deixis and subjectivity: loquor, ergo sum? – Chichester, NY: Wiley: Speech, Place, and Action. Studies in Deixis and Related Topics, 1982. – P. 101-124.

Finegan E. Subjectivity and subjectivisation: an introduction. – Cambridge: Open Journal of Modern Linguistics. – 1995. – Vol. 4. – №3. – P. 1-15.

Martin J. R., White P.R. The Language of Evaluation. Appraisal in English. – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 278 p.

Hunston S. Evaluation and Organization in a Sample of Written Academic Discourse. – London: Routledge: Advances in Written Text Analysis. – 1994. – №4. – P. 191-218.

Stotesbury H. Evaluation in research article abstracts in the narrative and hard sciences. – Amsterdam: Journal of English for Academic Purposes. – 2003. – №2. – P. 327-341.

Wodak R. Language, Power and Ideology: Studies in Political Discourse. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1989. – 299 p.

Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. – СПб.: «Норинт», 2000. – 1536 с.

Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – Москва: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.

Кондратенко Н.В. Український політичний дискурс: текстуалізація реальності: [монографія]. – Одеса: Чорномор'я, 2007. – 156 с.

References

Akhmanova O.S. (1969). Slovar' lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms]. M. : Sov. Entsiklopediya, 607 p. [In Russian]

Arutjunova N.D. (1988). Tipy jazykovykh znachenij: otsenka, sobytije, fakt [Types of language values: evaluation, event, fact]. Moskva: Nauka, 341 p. [In Russian]

Finegan E. (1995). Subjectivity and subjectivisation: an introduction. Cambridge: Open Journal of Modern Linguistics, Vol.4, №3, p. 1-15. [In English]

Hunston S. (1994). Evaluation and Organization in a Sample of Written Academic Discourse. London: Routledge: Advances in Written Text Analysis, №4, p. 191-218. [In English]

Ivanov L.Yu. (2003). Tekst nauchnoj diskussii: Dejksis i otsenka [Text of the Scientific Discussion: Deixis and Evaluation]. M.: NIP «2R», 208 p. [In Russian]

Kondratenko N.V. (2007). Ukraĭns'kiy polítichniy diskurs: tekstualízatsíya real'ností [Ukrainian political discourse: textualization of reality]: monograph. Odesa: Chornomor'ya, 156 p. [In Russian]

Kuznetsova N.Ye. (2004). K voprosu o nekotorykh sposobakh vyrazheniya otsenki [On the question of some ways of expressing evaluation]. Kurgan: Yazyk. Tekst. Stil': sb. nauch. tr., pp. 71-79. [In Russian]

Kuznetsov S.A. (2000). Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Great Dictionary of Russian language]. SPb.: «Norint», 1536 p.

Leech G.N. (1983). Principles of Pragmatics. N.Y.: Longman, 250 p. [In English]

Lyons J. (1982). Deixis and subjectivity: loquor, ergo sum? Chichester, NY: Wiley: Speech, Place, and Action. Studies in Deixis and Related Topics, p. 101-124. [In English]

Martin J. R., White P.R. (2005). The Language of Evaluation. Appraisal in English. New York: Palgrave Macmillan, 278 p. [In English]

Shejgal Ye.I. (2004). Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics of Political Discourse]. Moskva: ITDGK «Gnozis», 326 p. [In Russian]

Stotesbury H. (2003). Evaluation in research article abstracts in the narrative and hard sciences. Amsterdam: Journal of English for Academic Purposes, №2, p. 327-341. [In English]

Thompson G., Hunston S. (2000). Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse. Oxford: Oxford University Press, 240 p. [In English]

Van Dijk T.A. (1997). What is Political Discourse Analysis? Amsterdam: Belgian Journal of Linguistics, 11(1), p. 11-52. [In English]

Vol'f Ye.M. (2002). Funktsional'naja semantika otsenki [Functional semantics of evaluation]. Moskva: Editorial URSS, 280 p. [In Russian]

Wodak R. (1989). Language, Power and Ideology: Studies in Political Discourse. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 299 p. [In English]

Zheltukhina M.R. (2003). Tropologicheskaja suggestivnost' mass-medial'nogo diskursa: o probleme rechevogo vozdejstvija tropov v jazyke [Tropological suggestiveness of mass-media discourse: on the problem of speech influence of tropes in language]. SMI: monograph. Moskva/Volgograd: VF MUPK, 656 p. [In Russian]

IRSTI 16.21.33 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph8

G.N. Smagulova, T.B. Ramazanov*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: ramazanov.talgat@kaznu.kz

FEATURES OF SPOKEN LANGUAGE DIALOGUE IN THE LANGUAGE OF YOUTH

The article says that spoken language is not only spoken in real life, but also has its own generalized structural state. In the artistic structure, spoken language changes differently. The pronunciation of spoken language and its use in written language are not the same. Thought in written language is characterized by style, it is systematized with the necessary words and expressed one-sided, in a spoken language, it is suitable for listeners, deviates from the written language model, the difference of speech from written language is explained by examples in the article. It is argued that literary works are directed to the spoken language through dialogues. Although they have their own specific differences, some artistic languages take their place in the stylistic sequence of everyday spoken speech through their dialogues. Despite its specific differences, some works of art occupy a stylistic range of everyday spoken language through dialogues. The relevance of the research work is related to the recognition of the features of the Kazakh dialogue, its communicative aspect. On this basis, dialogues of young people in artistic works and colloquial speech are taken, communicative and pragmatic features are analyzed.In addition, the article also identifies the features and purpose of oral dialogue in the language of youth. The pragmatics and stylistic features of dialogues in the spoken language of youth aged 16-30, the phenomenon of saving language units used in dialogue are also substantiated and explained by examples from the language of youth.

Key words: spoken language, artistic work, dialogue, youth language.

Г.Н. Смағұлова, Т.Б. Рамазанов*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: ramazanov.talgat@kaznu.kz

Жастар тіліндегі ауызекі сөйлеу диалогының ерекшеліктері

Мақалада ауызекі тіл өмірде айтылып қана қоймай, сонымен қатар, өзінің жинақталған құрылымдық қалпы болатындығы айтылады. Көркем құрылымда ауызекі сөйлеу тілі басқаша болып өзгереді. Ауызекі сөйлеу тілінің айтылуы мен жазба тілде қолданылуы бірдей емес. Жазба тілде ой стильдің өзіне тән, оған қажетті сөздерімен жүйеленіп, бір жақты баяндалып отырса, сөйлеу тілінде тыңдаушыларға лайықтанып, жазба тілдік үлгіден ауытқып отырады, сөйлеу тілінің жазба тілден өзгешелігі сөйлеу тілінің ауызша формада жүзеге асып отыратындығы мақалада мысалдар арқылы нақтыланады. Әдеби көркем шығармалар ауызекі сөйлеу тіліне диалогтар арқылы бағытталатыны дәйектеледі. Өзінің спецификалық айырмашылықтары бола тұрса да, кейбір көркем шығарма тілдері диалогтары арқылы күнделікті ауызекі сөйлеу тілінің стилистикалық қатарынан орын алады. Сонымен қатар мақалада, жастар тіліндегі ауызекі сөйлеу диалогының ерекшеліктері мен қолданыс мақсаты айқындалады. Зерттеу жұмысының өзектілігі қазақ диалогының ерекшеліктерін танумен, оның коммуникативтік қырын аңғартумен байланысты. Осы негізде жастардың көркем шығарма мен ауызекі сөйлеу тіліндегі диалогтары алынып, коммуникативтік және прагматикалық ерекшеліктері талданады. Жастардың ауызекі сөйлеу тіліндегі диалогтардың прагматикасы мен стилистикалық ерекшеліктері, диалогта қолданылатын тілдік бірліктерді үнемдеу құбылысы да жастар тілінен алынған мысалдар арқылы дәйектеліп, түсіндіріледі. Жалпы тіл біліміндегі диалогтың зерттелімі мен құрылымдық типтеріне, мағыналық жіктелісі мен коммуникативтік ерекшеліктеріне назар аудара отырып, диалог теориясының лингвистикалық қыры сараланады. 16-30 жас аралығындағы жастар диалогының келешегіне қатысты ғылыми пайымдаулар жасалады.

Түйін сөздер: ауызекі сөйлеу тілі, көркем шығарма, диалог, жастар тілі.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Г.Н. Смагулова, Т.Б. Рамазанов*
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: ramazanov.talgat@kaznu.kz

Особенности речевого диалога на языке молодежи

В статье представлено описание разговорного языка, используемого не только в реальной жизни, но и имеющего собственное «накопленное структурное состояние». В художественной структуре разговорный язык меняется, имеет другую окраску. Произношение и использование разговорной речи в письменном языке – не одно и то же. Мысли в письменной речи свойственны стилю, систематизированы и односторонни, но в устной речи они адаптированы к слушателю и отклоняются от модели письменной речи. Эти особенности в статье поясняются примерами. В статье утверждается, что литературно-художественные произведения ориентируются на разговорный язык посредством диалогов. Несмотря на свои специфические различия, некоторые художественные произведения расширяют стилистический диапазон повседневной разговорной речи через диалоги. В процессе работы определены и выявлены особенности и цели устного диалога на материале языка молодежи. Вместе с тем в статье прагматика и стилистические особенности диалогов в разговорной речи молодежи, феномен экономии языковых единиц, используемых в диалоге, также подкрепляются и объясняются примерами из молодежного языка; анализируются лингвистические аспекты теории диалога, при этом особое внимание уделяется изучению структурных типов диалога, семантической классификации и коммуникативных особенностей в общем языкознании. В статье представлены научные положения относительно перспективы изучения молодежного диалога.

Ключевые слова: разговорный язык, художественное произведение, диалог, язык молодежи.

Introduction

In linguistics, extralinguistic features and linguistic manifestations of dialogue are studied from different angles. Features of dialogue in the written text, oral dialogue, dialogue in the literary genre, dialogue in the journalistic and scientific genres have been studied extensively.

Dialogue is considered a very complex category in its linguistic and extralinguistic terms. In principle, only in dialogue do the semantic meanings of language units come together, forming a special pragmatic structure. In the process of organizing a dialogue, a communicative and pragmatic principle, a communication strategy and language tactics formed by speakers, in short, a communicative environment that combines all external factors, except language is created.

The communicative and pragmatic features of the theory of dialogue have been scientifically analyzed and systematized in general linguistics, including in the works of English scientists. The theoretical model of types of dialogue (Walton and Krabbe, 1995: 42) has been developed in argumentation theory as an instrument for analyzing patterns of ideal and possibly real dialogues. Types of dialogue are abstract representations of the possible conventionalized, purposive joint activities between two speech partners (Walton, 1998: 54) defined based on the joint goals of the interlocutors (Walton and Macagno, 2007:113). On this view, the individual goals of the interlocutors (such as obtaining information or performing a specific action) are subordinated to a joint one (sharing information, making a joint decision). The types of dialogue are normative frameworks that capture the shared dialogical intentions. However, when such a model is used to analyze and predict the interlocutors' behavior in real communicative practices, several problems arise. Real dialogues are characterized by a 'dynamic process of meaning construction in which nothing is static' (Kecskes, 2013a: 102): interlocutors advance, interpret, negotiate the goal and sub-goals of the dialogue. In this sense, dialogues consist of turn-taking dialogical sequences, namely utterances having specific dialogical goals. The speaker expresses dialogical purposes (Kecskes, 2013b: 141) that the interlocutor can take up, modify, ignore, or subordinate to a different one. In this fashion, dialogues are co-constructed through utterances whose dialogical goals are relevant to the given situational context dialogue (analyzed in Van Eemeren, 2011: 148). If we want to address the problem of analyzing how the specific dialogical sequences and the individual dialogical goals expressed by them are related to a global communicative goal, we need to start from a different viewpoint, namely from the units contributing to and constituting such a joint communicative purpose. In this sense, we need to understand the 'dialogical game' the interlocutors are playing, and the role that utterances play within such a game (Levinson, 1992: 87).

The Polish researcher Fabrizio Macagno in his article «Analyzing the pragmatic structure of dialogues» describes the concept of dialogue movement, intended as the minimum unit for the analysis of dialogues. He proposes an approach to the analysis of discourse based on the pragmatic idea that joint dialogical intentions are also jointly constructed through individual moves and a higher order. The communicative intentions pursued by the interlocutors. From this point of view, he sets the goal – to identify pragmatic structure of dialogue as a complex network of dialogical goals (such as persuasion, discussion, exchange of information, etc.), which represent the communication goals that the interlocutors intend to achieve through their statements. Dialogue movements are shown to indicate the necessary an interpretive relationship between a general description of a dialogic context or type and a syntactic analysis of sentences expressed by individual statements. In the final part of this article, the researcher shows how this method can be used and developed to analyze various types of real dialogues describing possible applications and directions of empirical research based on them (Macagno, 2017: 150).

The theory of dialogue in Russian linguistics was considered by such a group of scientists as L.V.Shcherba, L.P.Yakubinsky, E.D.Polivanov, V.V.Vinogradov, M.M.Bakhtin. The direction of the anthropogenic paradigm in the study of language communication is currently the main channel for considering the problems of linguistics. Dialogue is a natural form of speech. That is, one of the forms of speech emergence into the light. Text, dialogue, discourse, and monologue are also forms of language communication. However, in the theories of Language Communication, Speech Act, forms of discourse and dialogue are of great interest. In turn, M. M. Bakhtin emphasized that «the reality of language is not a solitary, isolated monologue speech, but an interaction of two conversations, that is, a dialogue» (Bahtın M.M., 1972: 472). As a result, this idea of Bakhtin has become a key position, a relevant concept in the study of dialogue.

The advantages of the study of dialogue are shown by two signs: 1) in the dialogue, each conversation has an author and a specific listener; 2) the dialogue takes place in a certain place, within a certain time frame, in contact with the context. This allows the conversation to be perceived and understood correctly. Although dialogue is a form of text, these features distinguish it from other types of text.

In linguistics, the study of dialogue is one of the most difficult problems. Its complexity depends on the following conditions:

- ✓ people rely on language competence when communicating. Language competence is the knowledge and reasonable use of communicative and language conditions necessary for harmonious communication.
- ✓ one of the most difficult aspects of the study of dialogue is its connection with social meanings. For example, the youth and adult environment, the gender space.
- ✓ Also, the third difficulty that arises is related to the distinction between linguistic and non-linguistic factors in the dialogue.

Material and methods

One of the scientists who studied dialogue in Russian literature, V. E. Khalizev, in his work «Theory of literature», considers and defines the basis of Schlegel's dialogues. For a scientist, dialogue consists of two-sided relationships between different individuals (two or more). The characters participating in the dialogue always change their roles. At a certain point, the characters manifest as an active role, and sometimes manifest as a listener.

In the dialogues of A.P. Chekhov, the influence of the writer is often expressed. However, they do not coincide with the content of communication. At the same time, an objective position is raised, which seeks to maximize the coverage of reality phenomena. The artist's vigilance simultaneously monitors the external environment and the behavior of the characters during speech, as well as their movements.

For Chekhov, dialogue is a scene of communication on a large scale, in general, dominated by its own content, and most importantly, it is a scene of communication on a large scale, connected with eternal life.

M. Bakhtin noted the need to study dialogue at the intersection of philosophy, psychology, linguistics, and literary studies. He said that «the inner world of the individual is a dialogue, a monologue. The dialogical nature of consciousness is the dialogical demand of human life. Life is a dialogue by its nature. To live, that is, to participate in a dialogue with the eyes, lips, hands, soul, whole body, actions. It gives itself up to the word and enters into the dialogical tissue of human life» (Bahtın M.M., 1974:360).

For the first time, the issue of dialogue in Kazakh linguistics was raised by the founders of Kazakh linguistics A. Baitursynuly and K. Zhubanov. For the first time, A. Baitursynov wrote in his work «Literature guide»: «In whatever form the content

of the work is expressed, it is said that it is a form of production. The content of the work is expressed in four forms:1) in a simple spoken form, 2) in a negotiation form, 3) in a deficit, 4) in a mixed form» (Jubaeva O., 2017:752), – classifies the dialogue according to the content of the work and gives it the name «speech». M. Auezov called the dialogue a «conversation», and professor K. Zhumaliyev, in his work «Theory of literature» makes scientific examinations, noting that dialogue is the main tool of dramatic works, in this genre the image of a person is created through dialogues. In the theoretical research of academician Z. Kabdolov «In the art of the word» the activity of dialogue is clearly analyzed if it is connected with other artistic methods of literature. And then the works of M. Balakayev, M. Sergaliyev, B. Maitanov, B. Shalabayev reveal a number of features and functions of dialogue in a literary work. For example, the opinions of the scientist B. Maitanov, who considered the essence of the complex activity of dialogue on the basis of the works of Kazakh writers, spoke about the best examples of dialogue in the works of Russian writers, are also important. In his works «Kazakh novel and psychological analysis», «Artistic essence», analyzing the Kazakh novel in the literature of the XX century: «The ideological and artistic function of dialogue is as great as the monologue serves for the accuracy and reliability of deep psychologism. Dialogue is a special approach in a witty and rational, concise and meaningful representation of aspects of a person's character, feelings and states at certain moments», emphasizes the function of dialogue in revealing the psychology of characters (Maıtanov B., 1987:232).

In the research of M. Sergaliyev, the character-forming function of dialogue is analyzed on the basis of the works of Kazakh writers. The scientist named the components that increase the artistic power of the work: «It has long been known that the main support of any work is a person. Therefore, human intuition, behavior, speech, and compatibility between them are probably the leaders among these components» (Serǵalıev M., 1995:172), which emphasizes this function of dialogue.

The famous scientist H. Adibayev, in his work «Talent. Taste. Fate», focuses on dialogue. Professor T. Rakhimzhanov, in his research paper «The artistic world of the novel», published in 1997, gave examples of dialogues and monologues in S. Mukanov's novel «School of life» and made valuable comments about their role in revealing the image of characters, psychology, and characterization.

In addition, various dissertations related to the problem of dialogue in Russian linguistics were defended both in literary studies and in linguistics: «Dialogue in the text of a spoken and artistic work: lexical, syntactic and stylistic description» (A.K. Aitbenbetova, 2007), «Typology of dialogue» (on the material of Kazakh and Russian languages. – G.S. Imangalieva, 1999), «Features of the use of dialogues in the novels of S. Mukanov» (R.B. Sultangalieva, 2010), «Pragmatic foundations of syntactic units of the Kazakh speech language» (Z.N. Yernazarova, 2001), «Typology of replica of Kazakh and Russian dialogues» (D.B. Abdykarimova, 1999), «The function of response replication within the framework of a communicative act» (Zh.S. Kanlybayeva, 2006), «Model of the use of dialogues in the novels of Zh.Aimautov» (Sh. Abisheva, 2005), etc.

In Kazakh linguistics, the researcher of dialogue G. Imangalieva, in her work «Typology of dialogues», is guided by the following 4 indicators of dialogue recognition:

❖ Dialogue status:
– time (infinite, finite)
– character (formal, neutral, literary)
– situation of discussion (presence or absence of an obstacle)

❖ Characteristic features of the speaker:
– knowledge of the topic of conversation
– knowledge of the topic of the dialogue
– the importance of a dialogue topic
– evaluation of the topic of the dialogue.

❖ Characteristic features of the listener:
– awareness of the topic of conversation
– evaluation of the dialogue topic
– the importance of a conversation topic

❖ Communication between speakers
– familiar, unfamiliar
– social status
– attitude to his listener (Иманғалиева Г., 1999:128).

A lively and active aspect of the nature of dialogue is spoken language. No matter what goal the speaker sets for himself in the course of oral speech, he always waits for the reaction of the listener. The speaker speaks not for himself, but for others. It is here that the nature of dialogue is widely revealed, which contributes to the emergence of active communication between the speaker and the listener.

The pronunciation of spoken language and its use in written language are not the same. In a written language, thought is characterized by style, systematized with the necessary words and expressed unilaterally, in a spoken language, it is suitable for listeners, deviates from the written language model,

and the difference between a written language and a written language is that the speech is implemented in an oral form.

A. Aitbenbetova, a scientist who studied the indicators of dialogical communication, determined the lexical, syntactic, and stylistic nature of dialogues in spoken language and fiction, said: «In spoken speech, the participatory function of the language is clearly expressed. The use of a spoken word in the form of a dialogue affects its lexical composition and syntactic construction. In colloquial speech, there are forms of speech-signals – speech that are formed to realize the purpose of the speaker. Although they do not convey any message, they create a trusting relationship between speakers and help the listener actively participate in the conversation, thereby giving the speaker a motivating day. Supportive conversations can convey the listener's approval, interest, refinement, take the turn of speech, and give an assessment. In an artistic dialogue sentence, an inter-stylistic syntactic structure is used. However, the interstylistic structure undergoes a transformation in artistic dialogue, which arises from the interaction of oral and written forms of dialect. The influence of oral dialogue leads to the presence of incoherent words, pauses, and special intonations in the activity of the tarnformative structure» (Aıtbenbetova A.Q., 2007:130) – clarifies the features of oral dialogue and artistic dialogue. In addition, the research paper used examples from the works of R. Seysenbayev «Shaıtannyń taǵy», Z. Kabolov «Sónbeıtin ot», materials written in a tone related to the manifestation of youth dialogue in spoken language. The research paper analyzes the dialogue of youth aged 16-30 years.

Results and discussions

The description of the use of the language of everyday communication directly depends on the age characteristics of the person. The most natural and lively aspect of spoken dialogue is in the language of youth. Young people are representatives of a group that has a certain social status in society, has socio-psychological characteristics, has a socio-historical character, adheres to the cultural and social principles of this society, is actively undergoing socialization processes. Although youth dialogue does not have special linguistic features, youth language is more expressive and emotional. Young people are characterized by leadership qualities, and their speech is dominated by personal thinking and individualistic attitude. Modern young people do not hide their emotions in any way, express their thoughts clearly, clearly express their values and views.

It is often said in society that such qualities as youth maximalism, the desire for leadership, and self-confidence are the main features of young people. The desire of young people to lead is considered a phenomenon that is reflected both in their speech and in their linguistic communication. In modern times, the concept of being a leader is used to describe a successful person who can set and achieve a goal. Modern young people are also energetic and ambitious in order to fill their career path, the path of goals with maximum achievements and successful moments. Similarly, in everyday life, young people try to show their leadership qualities as much as possible during speeches. Therefore, it also uses aggressive language communication patterns to distinguish itself from the environment around it.

If we compare the speech of young people twenty years ago and the speech of modern youth, we can see that modern young people strive for individuality, their own opinions and views, and try to express their personal point of view to others. Even in Soviet times, since society itself was built not on individualism, but on collective relations, the youth of that time had to take into account the opinion of society, take the language of the elders and obey the orders of the leader. Today's young people are dominated by creativity and personal thinking, do not accept other people's opinions, positions and views, public common principles and rules. And these young people, even when talking to each other, do not attach importance to the principle of cooperation, talk in the form of mutual agreements and agreements, and make decisions. Special efforts are made to show individual character and abilities, to show their superiority in language communication. At the same time, the speech of young people clearly shows the character of modern times and eras.

Young people build relationships freely in the process of building a dialogue between themselves. The dialogue of young people, whose social status, official position and official status have not yet increased, is largely at the informal, domestic level. Since adults are a highly developed social group in terms of socialization, their status has been formed, their official position and social role have been determined, and their official status has increased, communication between such individuals is not as free as in the conversational activities of young people. However, seriousness and calmness, serious, concise speech behavior prevail. Nonverbal relationships are also very restrained.

The role of an adult in society is higher than that of young people, and the main task of an adult among young members of society is to discipline, advise them. This social group is a group that undertakes the socialization of young people.

For example, from the dialogue-conflict between Aidar, described as a bold, businesslike, humble, sociable character and the manipulative Syrym, in the work of R. Seysenbayev «Shaıtannyń taǵy», we can clearly see their behavior and the motive of their speech:

- You're not talented, Syrym. You are a man of the middle hand, who is chasing between subtle knowledge and great workmanship.

- Come on, go home.

- No, not yet, Syrym... I refused the news. It is owned by Gabbas and you. If Gabbas Nurkenovich is alive, I know that he will put some money.

- I'm not chasing money.

- You're not chasing money, you're chasing fame, career. Money can only buy the immoral. From whom did the fame and career remain? Who didn't dig a hole? I hate you by the time... Syrym, I hate you…

In this response, given in the form of a dialogue-conflict, Syrym's remark was short. This is reflected in the back of the head, the calculating character of a person who likes to speak from the outside, and not from the face. In addition, the hero Syrym feels that this argument does not lead to any pragmatic goal, but he wants to finish the dialogue as soon as possible. But the continuation of the dialogue is decided in favor of the second character – Aidar. Aidar's character in the dialogue is clearly expressed in his arrogance, ability to express sharp words and bold thoughts. After a short sentence, each person gives importance to a clear, balanced construction of his sentences in the way of expressing his original purpose, that is, a sense of hatred for him. Despite the pragmatic orientation of the conversation in a different direction, the manipulative Syrym, who wanted to quickly end the dialogue, was able to persistently achieve his communicative goal.

In the following dialogue, we can see that the dialogue between young characters of the same age and the dialogue between the young hero and the adult (professor) is much more relaxed:

Kaben. Stop right now!

Taiman (sighing). Well, okay.

Kaben. Did you come to me?

Taiman. I came to you.

Kaben. Did you come looking for it on purpose?

Taiman. I came looking for it on purpose.

Kaben. You are lying. You go about your business.

Taiman. It is true. I came from the depths of the earth just for you. As long as I can...

Kaben (warming the face). Leave the rest. (He hugs Taiman and puts him on a chair). Don't scratch, just sit there.One moment... (turns to the professor).

Taiman (to himself). It's funny ... It's like sleeping with me. There is no greetings ... Oh, is it your character, your character ...

Professor (to Kaben). Is it okay?

Kaben. Certainly.

Professor. Shall we defend?

Kaben. There is no dispute.

Professor. But don't worry! The defense must be successful.

Kaben. Certainly.

Professor. There are one or two people against me in the Academic Council. If they don't, others will.

Kaben (curiously). Who are they? Against what?

Professor. Hey, honey, what are you against? The Kazakh said «Cattle are outside, people are inside»...

Kaben. I do not understand.

Professor. Well, you don't have to understand. (Thinking a little). Someone will ... try harder to understand the relationship and harmony of people of science than science. In the end, they are not scientists, but tyrants.

Kaben. I'm sorry, I don't understand yet. Should those who oppose you oppose me?

Professor. Probably. (Calm down). That's ridiculous.

Kaben. Why? Why ridiculous? Is it ridiculous to be against you? ..

Professor (sighs). Well, let's just say ... That's your character ... You always resist anytime, anyway! .. (Z. Kabdolla. Inextinguishable fire)

We note that the dialogical relationship between two young conversationalists – Kaben and Taiman is established in an expressive, emotional, spontaneous state. In addition, the humor, which is often found in youth dialogue, is clearly expressed. The motive of free speech prevails. And the communication of a young speaker – Kaben with an adult communicant – professor turned out to be restrained, confident. In the dialogue of an adult and a young person, there is a pronounced confidence in youthful fervor, a firmness in one's own affairs. Kaben is sure that he will defend his dissertation. That is why the dialogical lines, in accordance with the nature of youth, end confidently, briefly, strongly.

Here we can see another difference in the dia-

logue between an adult and a young person: an adult approaches hidden, vague, implicit, implied speech. And in the dialogical attitude of young people, presuppositional language communication does not occupy much space. Moreover, the implicit structure between an adult and a young person does not allow intellectual understanding on the part of a young communicant. An adult who has accumulated a lot of experience and experience in life, a lot of experience, a lot of experience, a lot of work in a particular field, and a great life position can attach a great implicit value to his dialogic response. As a result, a young person who has not passed a certain degree of social maturity, who has little to see and understand in life, does not understand the essence of such implicit structures. Here we see that there is no reference value, no mental connection. When mental communication and reference content are not established, the development of dialogical communication is also delayed. The feverish nature of the young person and his interest in revealing hidden information lead to the further development of dialogue. Now the dialogue of the young hero will develop in the form of a query, in the form of an overlay of questions. An adult begins to build implanted structures again to explain this. On the one hand, it is noted that the professor did not want to explain all the circumstances to the young scientist, on the other hand, he did not want the young hero to understand everything. Young people express their attitude to what is happening in everyday society through colloquial dialogue as follows:

1. Is it better to use the NST (UBT) method or to take an exam?

– NST (UBT) is a little easier. The exam is oral, there is no time to think.

***

- I believe in the NST (UBT). But it doesn't seem right... (from the soundtrack)

2. Do police have to use force on a suspect to confess to a crime?

– Not, that is not right.

***

– They are wrong... (from the soundtrack)

3. Should a fine of 1 million tenge be imposed on those who drive under the influence of alcohol?

– I think it's wrong ...

***

It is not necessary ....

***

Need to think....

***

Not everyone can afford it....(from the soundtrack)

4. – What do you give to girls on March 8?

– We give flowers to our mother... I don't know any girls... I'll take a picture to my mother to the house, and take a perfume... (from the soundtrack)

As you can see, young people answer the question only briefly or only express their thoughts. Young people express their views on the issue and do not prove it or explain why. In most cases, deixist language units are used. For example, in everyday life, we notice that young people do not speak fully, do a lot of normal deviations. Instead of saying, «We'll have an exam tomorrow at eight o'clock», they simply responds with a short deixist form, «Tomorrow's exam» or informs communicant.

In addition, spoken language dialogue is also directly related to the psychological realities of young people. As a rule, young people communicate only in a certain limited team: intra-school, with friends, family, university, etc. Young people can open up widely only in the environment in which they are trained, in the team. Only in this environment can he behave freely. It has not yet experienced great social trends in communication with other environments. Therefore, even an outsider does not have time to immediately establish communication, including dialogic communication. This also leads to the fact that young people speak less in a particular environment and team, establish short dialogic contacts. In addition, in the colloquial dialogue of these young people, the process of saving the language is clearly and clearly expressed.

G. Smagulova noted that the communicative function of the language is most clearly expressed in the spoken language, justifying the fact that the speech language is implemented in three different conditions: «First, there is no formality between communicators. If formality is born, then the head of the institution immediately changes the style of communication, the form of attention, and the vocabulary when speaking to a subordinate or in a conversation between people.

Secondly, there should be freedom between speakers during communication. Here people speak freely, without mutual compression. At the same time, household vocabulary is most often used in accordance with the theme of speech, and the main elements of speech language are often dialect, jargon, and barbarism.

Third, in oral speech, the word continues to be pronounced as if it was not prepared before, as if it was improvised suddenly» (Smaǵulova G., 2007:150). The conditions of the communicative function of the language, which the scientist empha-

sizes, are clearly reflected in the dialogue of modern youth and allow them to show their personality.

Conclusion

Based on the collected examples, we tried to identify the features of the spoken language dialogue of the youth language:

1) The dialogue of young people is very short compared to adults. There can be many reasons for the short-lived dialogue of young people. First of all, young people can express their thoughts only when they have a vocabulary, lecturing apparatus, and lack of extensive information about a particular topic, as well as language experience, which is still in the process of formation and maturation.

Along with the abilities of the psychological and physiological nature of young people, such as speed, sharpness, and agility, the dialogue is short and fast. At the same time, each line reflects its own mood, feelings, anger, and joy. Given that this is a phenomenon inherent in the spoken language, it should be noted that it is revived only through dialogue. About it: «Spoken language is built on dialogue. The dialogue consists of a sequence of repetitions and is short and concise. Especially important will be the intonation.

2) Young people do not try to fit implicit meanings into their dialogical speech. The answer is that he speaks clearly, expresses his thoughts openly. Dialogue replicas are often semantically linked. This increases its awareness. And in the language of young people, pragmatic connotation of replicas is less common than in adults. At the same time, in the oral dialogue of young people, the use of conversions and conjunctions, especially various reinforcement, inhibition, and interrogative meaningful support, which is used in several ways, is often reflected.

3) Today's young people are passionate about innovation, fluent in the technical language, free from the use of figurative elements of the Kazakh language. This may be due to factors such as their knowledge of several languages, their lack of attention to fiction. Thanks to the knowledge of several languages, it is possible to clearly see the elements of a single dialogue of young people, as well as the language economy.

In summary, the spoken language dialogue of young people is short, their sentences are often not complex, and the phenomenon of saving language units is often reflected. The description of the oral dialogue of young people requires study from different sides. In other words, the analysis of dialogic communication of young people based on these language layers, focusing on lexical, morphological, syntactic, and stylistic features, will be the main core of our future scientific work. At the same time, a great contribution to the development of the language will be the determination of the practical purpose of phraseology and figurative phrases that enter our language through the speech of young people.

References

Walton D and Krabbe E (1995) Commitment in Dialogue. Albany, NY: State University of New York Press, pp. 33–85.

Walton D (1998) The New Dialectic: Conversational Contexts of Argument. Toronto, ON, Canada: University of Toronto Press, pp.48-61.

Walton D and Macagno F (2007) Types of dialogue, dialectical relevance and textual congruity. Anthropology and Philosophy. Vol 8, no (1–2), pp. 101–119.

Kecskes I (2013) Intercultural Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, pp. 98-150.

Van Eemeren F (2011) In context: Giving contextualization its rightful place in the study of argumentation.

Argumentation. Vol 25, no 2, pp.141–161.

Levinson S (1992) Activity types and language. In: Drew P and Heritage J (eds) Talk at Work: Interaction in Institutional Settings. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 66–100.

Macagno F (2017) Analyzing the pragmatic structure of dialogues. Vol 19, no 2, pp. 148–168

Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Художественная литература, 1972. – 472 с.

Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1974. – 360 с.

Жұбаева О. А.Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана: Алашорда, 2017. -752 б.

Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.

Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. – Алматы: Мектеп, 1995. -172 б.

Иманғалиева Г. Типология диалогов (на материале казахского и русского языков) фил.ғыл.канд....дисс: 10.02.02. – Алматы, 1999. – 128 с.

Айтбенбетова А.Қ. Ауызекі және көркем шығарма мәтініндегі диалог: лексикалық синтаксистік, стилистикалық қызметі. Диссер. ф.ғ.к. – Алматы, 2007 ж. – 130 бет.

Смағұлова Г. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы: Триумф, 2007. – 150 б.

References

Aitbenbetova A. (2007) Aýyzeki jáne kórkem shyǵarma mátinindegi dıalog: leksıkalyq sıntaksıstik, stılıstıkalyq qyzmeti. fılologıa ǵylymdarynyń kandıdaty dárejesin alý úshin daıyndalǵan dısertasıa [Dialogue in the text of oral and literary works: lexical, syntactic, stylistic functions]. dissertation for the degree of candidate of philological Sciences: 10.02.02. Almaty, 130 p. (in Kazakh)

Bahtın M. (1972) Problemy poetıkı Dostoevskogo. Hýdojestvennaıa lıteratýra. [Problems of Dostoevsky's poetics]. Moscow: Fiction, 472 p. (in Russian)

Bahtın M.M. (1974) Estetıka slovesnogo tvorchestva. [Aesthetics of verbal creativity]. Moscow, 360 p. (in Russian)

Imangalieva G. (1999) Tıpologıa dıalogov (na materıale kazahskogo ı rýsskogo ıazykov). dısertasıa na soıskanıe ýchenoı stepenı kandıdata fılologıcheskıh naýk. [Typology of dialogues (based on the material of the Kazakh and Russian languages]. dissertation for the degree of candidate of philological Sciences: 10.02.02. Almaty, 128 p. (in Kazakh)

Zhubayeva O. (2017) A.Baıtursynulynyń tiltanymdyq murasy. [Linguistic heritage of A. Baitursynuly]. Astana: Alashorda, 752 p. (in Kazakh)

Kecskes I (2013a) Intercultural Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, pp. 98-150. (in English)

Levinson S (1992) Activity types and language. In: Drew P and Heritage J (eds) Talk at Work: Interaction in Institutional Settings. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 66–100. (in English)

Maitanov B. (1987) Qaharmannyń rýhanı álemi.[The spiritual world of the Hero]. Almaty: Jazýshy, 232 p. (in Kazakh)

Macagno F (2017) Analyzing the pragmatic structure of dialogues. Vol 19, no 2, pp. 148–168. (in English)

Sergaliyev M. (1995) Kórkem ádebıet tili. [language of fiction]. Almaty: Mektep,172 p. (in Kazakh)

Smagulova G. (2007) Kórkem mátin lıngvıstıkasy. [Linguistics of literary texts]. Almaty: Trıýmf, 150 p. (in Kazakh)

Van Eemeren F (2011) In context: Giving contextualization its rightful place in the study of argumentation.

Argumentation. Vol 25, no 2, pp.141–161. (in English)

Walton D and Krabbe E (1995) Commitment in Dialogue. Albany, NY: State University of New York Press, pp. 33–85. (in English)

Walton D (1998) The New Dialectic: Conversational Contexts of Argument. Toronto, ON, Canada: University of Toronto Press, pp.48-61. (in English)

Walton D and Macagno F (2007) Types of dialogue, dialectical relevance and textual congruity. Anthropology and Philosophy. Vol 8, no (1–2), pp. 101–119. (in English)

ҒТАМР 16.21.27 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph9

Р.А. Төреханова*, У.Г. Анесова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: rauana0792@gmail.com

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЕР-ЖІГІТТІҢ РӨЛІ МЕН БЕЙНЕСІ (әлеуметтік-сауалнама нәтижелері негізінде)

Гендер ғылымы жыныс бойынша әйелдер мен еркектердің арасындағы ерекшеліктерді зерттейді. Бұл ғылымның дамуы әрбір елде еркек пен әйелдерге қатысты көзқарастар мен талаптардың өзгерісіне алып келді. Германия, Франция, АҚШ-тан бастау алған феминистік қозғалыстардың шығуы да осы гендер ғылымының дамуына тікелей әсер етті. Бұл өзгерістер қазақ қоғамында да көрініс тауып жатыр. Себебі бүгінде қазақ қоғамында да ер жігіттің бейнесі бұрынғы кезеңмен салыстырғанда өзгерді деген пікірлер пайда болды.

Қазақ қоғамындағы ер жігіттің бейнесі экономикалық, саяси, мәдени, әлеуметтік және инновациялық жағдайлардың әсерінен біршама өзгерістерді өз басынан өткізді деп айта аламыз. Біз осы мәселені анықтау мақсатында сауалнама жұмысын жүргізген болатынбыз. Сауалнама барысында респонденттерге андроцентризм, әйел және еркек теңдігі, нағыз ер жігіттің бойындағы қасиеттер қандай болу қажет деген сұрақтар лебі қойылды. Сондай-ақ мақалада «жігіт» сөзінің шығу тегі, онымен байланысты сөз тіркестердің мағыналары талданып, қазақ танымындағы жігіттердің рөлі мен орнына қатысты пайымдаулар келтіріледі. Шетелдік және отандық ғалымдардың гендерлік лингвистика, әйел және еркек сөйлеу тіліне қатысты ерекшеліктері жөнінде айтқан тұжырымдары талқыланады.

Бүгінгі Қазақстандағы гендерлік лингвистиканың шығу тарихы мен жай-күйіне қатысты тың ақпарат беріліп, феминистік ұйымдар мен олардың қызметі және олардың қоғамдағы орнына қатысты пікірлер талданады. Аталмыш жұмыста сауалнама нәтижелерін талдай отырып, біз қазіргі қоғамдағы қазақ жігітінің бейнесі мен рөлі қандай деген сұрақтарға жауап беретін боламыз.

Түйін сөздер: ер жігіт, гендерлік зерттеулер, андроцентризм, әйел және еркек тілі, инвективті лексика.

R.A. Torekhanova* , U.G. Anesova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: rauana0792@gmail.com

The role and image of a man in modern Kazakh society (based on the results of a sociological survey)

The gender science studies the differences between women and men by gender. The development of this science has led to a change in attitudes and requirements for men and women in each country. The emergence of feminist movements which are originating in Germany, France, and the United States also directly influenced the development of this gender science. These changes are also reflected in the Kazakh society. Because today there are opinions in society that the image of the modern man differs from the image of the last generation man.

We can say that the image of men in Kazakhstan society has undergone significant changes under the influence of economic, political, cultural, social and innovative conditions.We conducted a survey to identify this issue. During the survey, respondents answered questions about androcentrism, the equality of women and men, and what qualities should have a real man. This article analyzes the origin of the word «zhigit» and different definitions of words associated with it, and also different opinions about the role and place of men in Kazakh cognition.

There are discussed deductions of foreign and domestic scholars about gender linguistics and differences in male and female speech. There is also studied information about the origin and status of gender linguistics in Kazakhstan, and the views of feminist organizations in our country, their activities and place in society. In this paper, we are analyzing the results of the survey, we will answer the questions about the image and role of the Kazakh man in modern society.

Key words: male, gender research, androcentrism, language of men and women, invective vocabulary.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Р.А. Төреханова*, У.Г. Анесова
Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: rauana0792@gmail.com

Роль и образ мужчины в современном казахстанском обществе (результаты социального опроса)

Гендерная наука изучает особенности между женщинами и мужчинами по признаку пола. Развитие этой науки привело к изменению взглядов и требований к мужчинам и женщинам в разных странах. Как известно, возникновение феминистских движений в Германии, Франции и США привело к развитию науки о гендере. Эти изменения отразились и в казахском обществе. Бытует мнение, что в казахском обществе образ современного мужчины отличается от образа мужчин прошлого.

Образ мужчины в казахском обществе претерпел некоторые изменения под влиянием экономических, политических, культурных, социальных и инновационных условий. В процессе анализа был проведен опрос, в ходе которого респонденты отвечали на вопросы, касающиеся андроцентризма, равенства женщин и мужчин, а также качеств, которыми должен обладать «настоящий мужчина». В данной статье анализируется происхождение слова «джигит», даются различные определения связанных с ним словосочетаний, а также мнения о роли и месте мужчин в казахском познании. В работе обсуждаются существующие теории и точки зрения зарубежных и отечественных ученых о гендерной лингвистике и различиях в мужской и женской речи.

В статье представлен обзор происхождения, развития и статуса гендерной лингвистики в Казахстане, исследуются взгляды феминистских организаций в нашей стране, их деятельность и место в обществе. В данной работе, проанализировав результаты анкетирования, мы рассмотрим роль и место казахского мужчины в современном обществе.

Ключевые слова: мужчина, гендерные исследования, андроцентризм, язык мужчин и женщин, инвективная лексика.

Кіріспе

Қазіргі таңда ер жігіттің қоғамдағы рөлі мен бейнесі бұрынғы кезеңмен салыстырғанда біршама өзгеріске ұшырады деген пікір бар. Әлбетте бұл пікірдің пайда болуы, осындай өзгерістердің бар екендігін тағы да дәлелдейді. Сол себепті біз XXI ғасырда нағыз қазақ жігітінің рөлі мен орны қандай деген сұраққа жауап беру мақсатында сауалнама жұмысын жүргізген болатынбыз. Нәтижесінде, бұл сауалнамаға 18-40 жас аралығындағы 300 респондент қатысты. Олардың ішінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің студенттері мен оқытушылары, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің оқытушылары, мектеп мұғалімдері және әр түрлі ұйымдардың жұмыс өкілдері бар.

Сауалнама нәтижелерін талдамас бұрын біз қазақ халқы үшін ер баланың орны қандай деген сұрақтан бастаған жөн деп ойлаймыз. Әрине, қоғамда болып жатқан әлеуметтік, экономикалық, саяси және технологиялық өзгерістер қазіргі адамдардың ой-пікірдің өзгерісіне, қыз және ұл балаға қойылатын әлеуметтік талаптардың өзгеруіне де әсер етті деп айта аламыз.

«Қазақ отбасында ер баланы ерекше қадірлеген, тіпті оның алғашқы рет атқа мінгенін де, бір жаққа жолаушы жүргенін де, алғашқы рет шаруашылыққа араласуын да шашу шашып, қуанышпен атап өтетін, «тоқым қағар», «тырнақ алдысы» деп жақын туыстары мен көршіқоландарын шақырып кішігірім той-томалағын жасайтын» (Арғынбаев, 2005:62).

Ал қыз бала тәрбиесінде «Қызға қырық үйден тыю» десе ұл баланың тәрбиесінде «Еркектің орны түзде» деген принципті ұстанған.

Қазақ халқында ұл бала мен қыз баланы тәрбиелеуде айырмашылықтар болғаны анық. Ал жалпы осы «ұл» сөзінің шығу тегі жайлы қазақтың алғашқы профессоры Құдайберген Жұбанов сөз қозғаған екен. Осы сөздің шығу тарихына үңілсек, «көне түркілер бұрын бала деген атауды *ұғлан* деп қолданып, реалистік мәнін ашу мақстында ер ұғлан, қыз ұғлан деп жыныстық ұғымды айырып атаған. Қазіргі қазақ тілімізде ұғлан сөзі көтеріңкі немесе асқақ стильде қолданылатын лексема. Ол оғыл-оғлан-оғлақ-ұғыл-ұл деген варианттармен бірге ер бала, ұлан дегенді білдіреді» (Жұбанов,1999:115). Яғни қазақ халқында ежелден қыз және ұл жыныстық айырымдарының болғанын көруге болады.

Ал қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде жігіт сөзіне: «Ержеткен, кәмелетке толған ер-азамат»

деген анықтама берілген. (Қазақ әдеби тілінің сөздігі VIII, 2011:25) Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде жергілікті тіл ерекшеліктерінде бозбалдақ, боздақ, дондықша жас жігіт мағынасында, қосшы бала жігіт мағынасында жұмсалады (Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі, 1996:129).

Тіл білімінің маманы, лингвист Ә. Нұрмағамбетовтың айтуынша: «Жігіт» сөзінің ертедегі, алғашқы мағынасы өзгешерек болған. Орхон Енесей жазба ескерткіштеріндегі Күлтегін немесе Тоныкөк жазуларына көңіл аударсақ, «ігід» сөзін оқып, қолдау, көтермелеу» деген түсінік аламыз. Ал Юсуп Баласағұнның «Құтадғу білігі» еңбегінде «ігід» – тәрбиелеу, дағдыландыру, өнеге беру мағыналарына ие. Осы деректерге қарағанда, қазіргі қолданылып жүрген «жігіт» деген сөзінің алғашқы мағынасы «қолдау, көтермелеу», одан бері келе «өнеге беру, тәрбиелеу» мағынасына дейін жетіп, ең соңында, өнеге көрген, тәрбие алған, ой-өрісі қалыптаса бастаған адамға айтылатындығын көріп отырмыз» (Нұрмағамбетов, 1994:123). Яғни жігіт сөзінің шығу тегіне қатысты әр түрлі пайымдаулар мен тұжырымдардың бар екендігін көреміз.

Сондай-ақ қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде жігіт сөзімен тіркесіп ер жігітттерді сипаттайтын бірнеше сын есімдердің тобы келтірілген екен. Біз олардың біразын топтасытырып көрдік. Олардың ішінде жағымды және жағымсыз сөз тіркестер де көптеп кездеседі. Осы орайда, бір-ақ ауыз сөзбен жігіттерді сипаттайтын қазақ халқының сөздік қорының молдығына таңырқай қарауға болады. Мысалы:

1) *Қылшылдаған жас жігіт. Күш-қуаты бойынан тасып тұрған, нағыз еңбек ететін жастағы жігіт.*

2) *Мәрт жігіт. Қолы ашық, ақкөңіл, жомарт, мырза жігіт.*

3) *Менмен [менменсіген] жігіт. Басынан сөз асырмайтын, зор кеуде, өркөкірек жігіт.*

4) *Мырза жігіт. Қолындағы барын аяп қалмайтын, соңғы нанын жолдасымен бөлісіп жейтін, дүниенің бетіне қарамайтын, қолы ашық, жомарт, паң жігіт*

5) *Надан жігіт. Көкірегі соқыр, қараңғы, мал мен байлыққа мастанып жүретін, өнербіліммен ісі жоқ, дүние қуған, дақпыртқұмар, даңғой жігіт*

6) *Нар жігіт. Басына түскен қиындыққа мойымай, ел басқарып, көш бастауға даяр тұратын, басын бәйгеге (қауіп-қатерге) тігетін, ауыр азапты көтеруге тәуекел ететін мықты жігіт*

7) *От жігіт. Қызба, жанып тұратын істі, ойнына алған нәрсені лезде орындағысы келіп тұратын жігіт*

8) *Сидаң жігіт. Сәнді киімге, ойын-сауыққа құмар, тірлік-шаруаға қыры жоқ, білім мен өнерге ұмтылмайтын, жалтыраққа қызыққыш, думан қуған сылқым жігіт*

9) *Шөгел жігіт. Ісіне пысық, жұмысқа тыңғылықты, тірлікке тындырымды, мықты жігіт* (Қазақ әдеби тілінің сөздігі VIII, 2011а:25-28).

Аталған сын есімдерді қазіргі қазақ қоғамында жігіттерді сипаттағанда да қолдануға болады.

Қазақ гендерлік лингвистикасының дамуына өзіндік үлес қосқан, зерттеуші ғалым өзінің «Гендерлік лингвистика» атты еңбегінде жігіт концептісіне қатысты гендерлектіерді жинақтап көрсеткен. «Жігіттік» концептісінде бастапқы ұғым – жастық кезеңмен, жас ерекшелігімен байланысты өрбіген гендерлектілер: жігіт болу, жігіт-желең, бозбала, бала жігіт, жасөспірім жігіттер, балаң жігіт, жас жігіт, жігітше, жігітшілік, құрды, жігіттіктің базары, жастықтың әуеніне салды, жігітсіну, жігіт болғансу, жігітімсу, дүр жігіт, күр жігіт, ер түлегі, ер жігіт, т.б; аралық ұғым – некелік және туыстық жағдайынан туындайды: бойдақ жігіт, үйленген жігіт, күйеу жігіт, күйеу бала, өкіл күйеу, күйеушілеу, үйленді, әйелі бар, көп қатын алған, талақ, т.б. (Шоқым, 2012:108). Аталмыш мысалардан біз жігіт сөзінің белгілі бір хронологиялық кезеңді бастан өткізген сайын басқа мағыналарға ие болатындығын көреміз.

Қазақ қоғамында ер жігіттің рөлі әйелдерге қарағанда жоғары болған. Оған атам заманнан келе жатқан қазақ халқының салт-дәстүрі, әдеп-ғұрпына негізделген идеология әсер етпей қоймады. Алайда заман талабына сай ер жігітке қойылатын талаптардың өзгеріске ұшырағанын байқаймыз.

Материал және әдістер бөлімі

Сауалнамаға 28 % ер адам және 78 % әйел адам қатысты. Алғашқы сұрақтарда респонденттің жынысы, жасы мен білімі, жұмыс орнына қатысты сұрақтар қойылды. Сондай-ақ сауалнамада 18-40 жас аралығындағы респонеденттердің ғана таңдалынып алынуы зерттеудегі бүгінгі жастардың пікірін анықтау мақсатында жасалған болатын.

Сауалнамада респонденттерге мынадай сұрақтар қойылған болатын:

1.“Сіздің ойыңыздағы нағыз жігіттің бейнесі қай жануарға сәйкес келеді?” берілген нұсқалар ретінде:

A) бөрі B) бүркіт C) айдаhар D) аю E) өз жауабым

2. Төмендегі мақал-мәтелдердің қайсысы ер-жігіт бейнесін толықтай аша алады?

A) Жігітті көркінен таныма, сертінен таны

B) Жігіт көркі – өнер

C) Жігіт болсаң батыр бол, жау жеңгендей жапырып

D) Жігіт арының құлы, жаман малының құлы

E) Жігіт жанған шоқ болсын, шоқ болмаса – жоқ болсын

3. Қазақ жігіттері сегіз қырлы бір сырлы деген пікірмен келісесіз бе?

A) толықтай келісемін B) жартылай келісемін C) келіспеймін D) мүлдем келіспеймін

4. Сіздің ойыңызша ер-жігітке сәйкес келмейтін мамандық түрі

A) мұғалім B) шаштараз C) дизайнер D) актер E) өз жауабым

5. А.В. Кирилина лингвист-ғалым “Лингвистические гендерные исследования” атты мақаласында ерлер мен әйелдердің сөйлеу мәнерінде ерекшеліктерді атап көрсеткен. Берілген жауаптар ішінен сіз үшін дұрыс болып табылатын ерлерге қатысты пікірді таңдаңыз.

A) өз лексикасында балағат сөздер қолдану

B) әрине, әлбетте, секілді растаушы сөздер қолдану

C) өз сөйлеу тілінде көптеген абстрактылы зат есімдерді қолдану

D) өзінің эмоциясын білдіргенде сабырлылық таныту

E) отбасы мүшелері мен достарына жауап – қайтқанда ресми әрі экспрессивті лексиканы қолдану

6. Қазіргі таңда әйел және еркек дәрежесі тең деген көзқараспен келісесіз бе?

A) толықтай келісемін B) жартылай келісемін C) келіспеймін D) мүлдем келіспеймін

E) өз жауабым

7. Берілген үзінділерден жігіт үшін ұят іс-әрекетті белгілейтін нұсқаны белгілеңіз?

A) Еркек көзінің жасын басқаға көрсетпейтіні сияқты көңілінің зарын да ешкімге естіртпеуі керек еді

B) Еркек біткен өз бармағын өзі шайнап тістеніп алған

C) Дұшпанның қысастығына қысастықпен жауап бере алмаған еркекке сенсең шығындап бөрік кигізгенше, біржолата әтек қып ақталап жіберген дұрыс

D) Қазіргідей тұқым тозып, ағайын азып тұрған кезде Ер Оғланның жұртындағы екі еркек бірін-бірі беттен алып жатса, көлденең көзге өлім ғой

Сауалнамаға арқау болған сұрақтарды саралай келе біз осы сұрақтардың жауаптарын егжей-тегжейлі қарастыратын боламыз. Сауалнама барысында көтерілген алғашқы сұрақ “Сіздің ойыңыздағы нағыз жігіттің бейнесі қай жануарға сәйкес келеді?” болатын. Берілген нұсқалар:

A) бөрі

B) бүркіт

C) айдаhар

D) аю

E) өз жауабым

Берілген нұсқалар бойынша аталмыш сұраққа 65 % адам бөрі/ қасқыр десе қалған 28% бүркіт, айдаhар – 2%, аю – 3%, арыстан – 1% және жылқы – 1% нұсқалар арасында бөлінген болатын.

Осы орайда қазақ халқы үшін және жалпы түркі тілдес халықтар арасында бөрі тотемінің әлі де ерекше сипатқа ие екендігін атап өткен жөн. Қазақ танымында көк бөрі қайсарлық пен өжеттіліктің символы ретінде қолданылады. Қазақтың ақындары өз өлеңдерінде қазақ батырларын бөріге теңеген. Мысалы Махамбет өлеңдерінде “Исатайдың барында екі тарлан бөрі едім” деп айтуында қазақ халқының батырлығы мен бірлігін білдіретін идеяны аңғаруға болады. Көк бөрі түркі тілдес халықтардың ауызекі әдебиетінде көптеп кездеседі. Тіпті Түркі қағанатын уақытында сарбаздардың байрақтарына Көк бөрі бейнеленетін болған. Көк бөрі тотемі жеңіс пен еркіндіктің белгісі болған, тіпті түркі халықтарында көк бөрінің анасыз қалған тәрбиелеп өсіргендігі жайлы аңыз-дастандар да кездеседі.

Осы орайда сауалнамада ең көп таңдалған жануар көк бөрі, қазір де тотемдік сипатқа ие және қазақ жігіттерінің бейнесіне ұқсастықтарға ие екендігі қуантарлық жайт деп білеміз. 28% респонденттің бүркіт құсын ер жігіттің бейнесіне теңеуінде де халқымыздың ежелден келе жатқан еркіндік пен шексіздіктің символына айналған бүркіт құстың ерекшелігін атап өткен жөн.

Бүркіт – қазақ халқы үшін қасиетті құс болып саналады. Сол себепті де қазақ халқында «Құс патшасы – бүркіт, аң патшасы – арыстан», «Көк аспанның әміршісі» деген сипаттамалар берген. Көк байрағымызда қыран бүркіт құстың бейнеленуі де осы құстың қазақ танымында үлген құрметке ие екенін аңғартады.

Қазақтың дүниетанымында «Жеті қазына» атты философиялық түсінік болған. Жеті қазынаны ер жігіттің өмірімен байланыстырып, оның ұғымына мыналарды жатқызған: жүйрік ат; қыран бүркіт; құмай тазы; берен мылтық; қанды ауыз қақпан; майланғыш ау; өткір кездік (Қазақстан: Ұлттық энцклопедия, 1998:8). Жеті қазынаның бірі және ер жігіттің серігі ретінде бүркіт құсының таңдалуы да бұл құстың ерекше қасиеттерге ие екендігін білдіреді. Ертеден көшпенді өмір салтын ұстанған қазақ халқы үшін аң аулауда бүркіт құсы қатты қолғабыс еткен. Қазақ ұлттық көне дәстүрі құсбегілікте де бүркіт құсы пайдаланылады. Ал респонденттердің бүркіт құсын ер жігітке балауы, ол құстың бойында қайтпас қайсарлық, күш-қайраттың көптігіне байланысты деген ойдамыз.

Мақал-мәтел – халықтың сан ғасырлық көрген-білгенін, бастан кешкен уақиғаларынан қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы, табиғатта, өмірде үнемі қайталанып тұратын уақиғалармен, құбылыстармен байланысты тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні (Адамбаева 1978:15). Сондықтан да біз респонеденттерге жігіт сөзін сипаттайтын мақалдарды ұсынып оның ішінен өз ассоциацияларын таңдауды ұсынған болатынбыз.

Сауалнамада қойылған «Төмендегі мақал-мәтелдердің қайсысы ер жігіт бейнесін толықтай аша алады?» деген сұраққа берілген нұсқалар:

A) Жігітті көркінен таныма, сертінен таны

B) Жігіт көркі – өнер

C) Жігіт болсаң батыр бол, жау жеңгендей жапырып

D) Жігіт арының құлы, жаман малының құлы

E) Жігіт жанған шоқ болсын, шоқ болмаса – жоқ болсын.

Мақал-мәтелдер ішінде ең көп таңдалғаны «Жігітті көркінен таныма, сертінен таны» мақалы – 46,5 % болса, «Жігіт арының құлы, жаман малының құлы» – 21,9 % ал «Жігіт жанған шоқ болсын, шоқ болмаса – жоқ болсын» 18,1 %, «Жігіт болсаң батыр бол, жау жеңгендей жапырып» – 12,3%, ал ең аз көрсеткішті «Жігіт көркі – өнер» – 1,2 % таңдалған болатын.

Мақал-мәтелдер халқымыздың асыл қазынасы және олар әдетте белгілі бір идеяның негізінде қалыптасады емес пе?! Ерлерге қатысты қолданылатын мақал-мәтелдер олардың туған еліне қызмет етуін өнеге етуден басталады. Уәдесіне берік болмаған жігіт қалай ғана ел намысын қорғай алмақ. Сондықтан халқымыздың қанына сіңген ар-ождан, ерлік, сертке берік болу секілді қасиеттер қашанда әйелдер тарапынан жоғары бағаланған. Берілген мақалдардың көбінде нағыз ер жігіттің бойында болатын қасиеттер тұспалдап айтылған.

Қазақ халқы ер жігіттерді қашан да Отанын қорғауға, батыл шешімдер қабылдауға үйреткен. Жаугершілік заманда ұлан-ғайыр жерді сақтап қалу үшін де ұлттық тәрбиеде осы қағидаттарды ұстанған. Оның бір белгісі ретінде қазақтың шешені Төле бидің жауға тізе бүгуден басқа жол қалмағанда мынадай өлең жолдарымен өз пікірін білдіргенінен көреміз.

Атадан ұл туса игі
Ата жолын қуса игі.
Өзіне келер ұятын
Өзі біліп тұрса игі.
Жаудан бұққан немені
Ортасынан қуса игі!
Уа, көсіле шабар жерің бар,
Ту көтерген ерің бар,
Қол боларлық елің бар,
Атадан қалған сара жолың бар,
Құлдық ұрсаң дұшпанға,
Арылмайтын сорың бар…
Құлдық ұрсаң дұшпанға,
Еркек болып туды деп
Мына сені кім айтар? –

деп толғайды (Ел аузынан, 1989). Төленің осы төрелік сөзін өзгелер түгел құп алып, жауға қарсы күш біріктіріпті деседі. Берілген өлеңде Төле би нағыз ердің дұшпандардан тайсалмай, ашық күреске шақырып тұр. Жаугершілік заманда қазақ батырларын рухтандырып, оларға күш-қуат беру мақсатында осындай өлең, жырларды айтатын болған.

Қазақтың біртуар азаматы Бауыржан Момышұлы атамыз ер-жігітті тәрбиелеуге қатысты біршама ойлар айтып пікір қалдырған. Ол ұл бала тәрбиесіне қатысты пікірін өзінің хаттарында ашық айтатын болған. Мысалы ғалым Қаныш Сатбаевқа айтқан хатында «проблема воинского воспитания – есть проблема воспитания от пеленки до штыковой атаки» деген екен. Демек қаһарман жазушы ер-жігіттерді балалық шақтан тәрбиелеуге шақырған. Бауыржан Момышұлы қазақтың батыры, соғыс тақырыбына қатысты көптеген шығармалардың авторы. Ол әрқашан қазақ халқына тағдырына алаңдаған, сондықтан да өз шығармаларында бала тәрбиесі, адалдық, достық, отан, туған-жер тақырыптарын шығармаларына арқау еткен. Мысалы:

«Я убедился на своем опыте, что в воспитании боевых качеств бойцов имеет коллосальное значение военное прошлое народа и национальные традиции. Одну из ненаписанных глав в

своей рукописи я назвал «благородные традиции казахского народа, воспитывающие боевые качества в джигите». В следствие такой оплошности в воспитании некоторая часть молодежи растет неузнаваемо развязной, легкомысленной, хилой, мешковатой, попадаются даже трусишки, малодушные шкурники. Некоторые не умеют ездить верхом, боятся лошади-просто стыдно называть таких казахами, лепечут какую-то ерунду по-казахски, что похоже на необработанный язык какого-то иностранца. Я только перечисляю кажущиеся мне недостатки в воспитании молодежи, убежденно преклоняясь до сырой земли перед положительной стороной воспитательной работы благородных качеств джигита, системой воспитания нашего времени» (Момышулы, 2010:30).

Бауыржан атамыз қазірде жастардың бойында ар-намыс секілді асыл қасиеттердің азайып бара жатқанын және қазіргі ұрпақты тәрбиелеуді балалық шақтан бастау қажеттілігін алға тартады. Респонденттердің «*Жігіт арының құлы, жаман малының құлы» мақалын 21,9% қатысушының таңдауы да бекер емес екенін аңғартады.*

Жалпы қазақтың жігіттері сегіз қырлы, бір сырлы келеді. Олардың арасында тек батырлар ғана емес, данагөй шешендер, ақындар мен сал серілер шыққан. Біржан сал, Үкілі Ыбырай, Ақан сері, Жаяу Мұса, Құлтума, Естай сынды сал-серілер қазақ даласына өнерді дәріптеген. Ол заманда өнерлі жігіттер халық арасында үлкен құрметке ие болғанымен бүгінгі ғасыр талаптары жігіттің бойында болуы міндетті критерий болып табылмайтындығын көрсетеді. Сауалнама жауаптары ішіндегі «*Жігіт көркі – өнер» нұсқасының таңдалмауы да осы тұжырымды тағы да бір дәлелдеп отыр.*

Қазақ қоғамының ер жігітке беретін бағасы қандай екендігі әлеуметтік тұрғыдан талдау қажет болғандықтан сауалнамада “ер-жігітке сәйкес келмейтін мамандық түрі қандай?” деген сұрақ та қойылған болатын. Респонденттер берілген нұсқалар ішінен таңдау жасаумен қатар өз пікірлерін білдіруге де мүмкіндік алған болатын.

Нәтижесінде жауаптардың ішінде жігіттерге жараспайтын мамандық ретінде ең алдымен дизайнер мамандығы, шаштараз, мұғалім одан соң басқа мамандықтар тобы таңдалды. Расымен де сұлулық пен талғампаздық көбінесе әйелдерге тән, сондықтан да бұл мамандықты қыз балалар көптеп таңдауға бейім.

1-кесте – “Ер-жігітке сәйкес келмейтін мамандық түрі қандай?”

A) мұғалім	8,1%
B) шаштараз	15,8%
C) дизайнер	56,1%
D) актер	2,6%
E) сатушы визажист еден жуушы кітапханашы бала күтуші	2,4% 3,8% 4,5% 2,6% 5,7%

Алайда бүгінде заман талабындағы батыстық сән идеологиясының басымдығы бар болғандықтан ба жас жігіттер де осы мамандыққа бет бұруда. Сауалнама нәтижелеріне көз жүгіртсек бұл үрдісті қолдайтындардан, қолдамайтындардың көп екендігін аңғарамыз.

Қазақ қоғамында ежелден отбасы институтында қыз баланың тірлігі ер баланың тірілігі деген айырымдар болған. Мамандықтың жаманы жоқ дегенімен біздің танымызда ер жігіттің қашанда қиын әрі жауапты істермен айналысқаны белгілі сол үрдістің қазір де қоғам тарапынан қолдауға ие екендігіне көз жеткіздік.

Қазақ халқы ұлдарына үміт артып олардың елінің қорғаушысы ретінде қараған сол себепті бүгінде дизайнер, шаштараз, визажист әрлеуші секілді мамандықтарды кәсіп етіп жүрген жігіттерге сынмен қарайтындығы сөзсіз белгілі. Аталмыш сауалнама осы пікірдің рас екендігін тағы да дәлелдей түсті.

Әдебиетке шолу

Сауалнама сұрақтарының ішінде ерлер мен әйелдердің сөйлеу тіліне қатысты сұрақ та кездесті. Жалпы ерлер мен әйелдердің сөйлеу тілінде ерекшеліктер бар деген пікірді ең алғаш даттық лингвист Отто Есперсен айтқан болатын. Ол 1922 ж. өз еңбектерінде бір тараушаны әйелдерің тілдік құзырытеттіліктерінің дамуы мен қалыптасуына қатысты бөлімге арнаған болатын. Ғалым әйелдер мен еркектер қолданатын лексиканың айырмашылығы бар, сондай-ақ әйелдердің тілді қолдануда консервативті бағытты және жаңа тіл үйренуде еркектердің қабылдау қасиеті жоғары екендігін атап өткен еді. Бірақ бұл фактордың туындауына сол уақытта әйелдердің әдетте тұрмыс жағдайына байланысты, жеке үй шаруасымен отырғандығынан деп ойлаймыз. О. Есперсеннің

айтқан қағидаттарына ғалымдар толықтай келіспеді, оның бірден-бір себебі ғалымның бұл тұжырымдарды нақты фактілермен айқындай алмауында деген пікірлер бар.

Тағы да осындай әйелдер мен еркектердің тіліне қатысты ерекшеліктердің бар екендігі зерттеген ғалымдардың бірі американдық лингвист Робин Лакофф болатын. Ол «Язык и положение женщин» атты кітабында әйелдер мен еркектер тіліне қатысты жаңа тіл туралы жаңа бағытты қалыптастырды.

Жалпы ерлер мен әйелдердің қозғайтын тақырып аясын батыс елдерінің психолингвистері зерттеген. Англия мен АҚШ-тың қалалық орындарында, ауыл-аймақтарында, адамдардың әңгімелерін тыңдап, бақылап сол әңгіме мазмұнынан қорытынды шығарады. Қорытындысында ғалымдар ерлер мен әйелдердің түрлі тақырыптарды қозғайтындығын анықтаған (Ильин, 2002: 172).

Қоғамда әйелдер еркектерге қарағанда көп сөйлейді деген пікір бар. Алайда зерттеулердің нәтижесі ол пікірдің дұрыс емес екендігін растайды. Еркектер әйелдерге қарағанда көбірек сөйлетіндіктерін анықталды, олар әріптестердің кездесулерінде, тәжірибелік топтарда, телевизиялық дисскусияларда анық көрінеді. Мысалы тәжірибе жасау барысында қатысушылрға үш сурет сипаттауға уақыт берілген болатын, ер кісілер бір суретті сипаттау үшін 13 минут уақыт жұмсаса, ал әйелдер бір суретті 3,17 минутта сипаттап берген. Сонда әйелдердің еркектерге қарағанда көп сөйлейтіндігі туралы көзқарастың толығымен дұрыс емес екендігін білеміз (Spender, 1982).

Гендерлік лингвистка саласында белгілі ғалым А.В. Кирилина «Гендерные исследования» атты мақаласында еркек және әйел тілдеріне сипаттама беріп олардың ерекшеліктерін айқындап берген болатын. Мысалы, еркектердің жазба тілінде:

1) армиядағы немесе түрме жаргондарын қолдану; 2) қыстырма сөздерді көптеп қолдану, әрине, сөзсіз, әлбетте; 3) абстрактылы зат есімдерді көп қолдану; 4) затты немесе жағдаятты сипаттауда эмоцияны аз білдіру; 5) туыстармен сөйлескенде ресми және экспрессивті лексиканы қатар қолдану; 6) балағаттаушы қыстырма сөздер мен инвективті лексиканы көптеп қолдану; 7) тыныс белгіллердің эмоционалды сөйленіспен сәйкес болмауы; (Кирилина, 2005:112)

Біз ғалымның еркектерді жазба тілінде кездесетін осындай ерекшеліктерді көрсетіп сауалнамада сұрақ етіп қойған болатынбыз. «Еркектердің тілінде қандай ерекшеліктер бар» деген сұраққа респонденттердің берген жауаптары:

2-кесте – “Еркектердің тілінде қандай ерекшеліктер бар?”

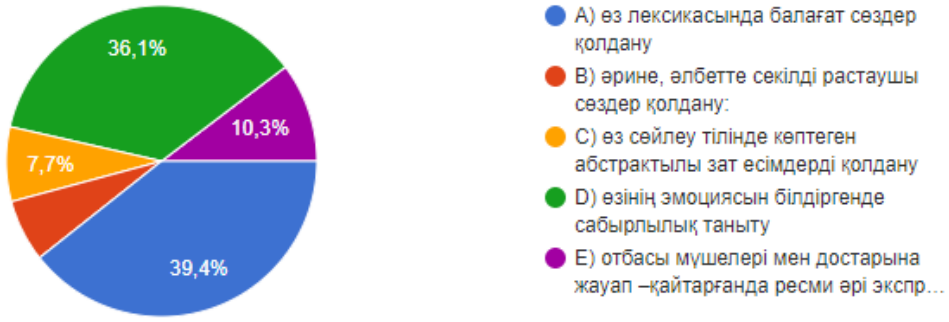

Сауалнама нәтижелерінен ерлер «өз лексикасында балағат сөздерді көп қолданады» деген пікірді 39,4 % респондент таңдаған болатын. Одан соң «өз эмоцияларын білдіргенде сабырлық танытады» деген пікірді 36,1 % респондент көрсеткен. «Отбасы мүшелері мен достарына жауап қатқанда ресми әрі экспрессивті лексиканы қолдану» деген нұсқаны 10,3% «өз сөйлеу тілінде көптеген абстрактылы зат есімдерді қолдану» – 7,7% ал ең аза көрсеткішті «әрине, әлбетте секілді растауыш сөздер» көп қолданады деген бойынша 5 % таңдалған болатын.

Қазақ тіліндегі ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктеріне қатысты зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі Мамаева Гүлжан Бүркітбайқызы. Ол өзінің “Ер-

лер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктер” атты диссертациясында қазақ тіл біліміндегі гендерлік зерттеулер, ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы лексикалық және синтаксистік ерекшеліктерге қатысты тақырыптарды өз зерттеу жұмысында қарастырып жан-жақты зерттеген. Г.Б. Мамаева еркектердің сөйлеудегі тілдік ерекшеліктерін ғана емес сондай-ақ психологиялық жағын да қарастырған. Әйелдердің ерлерге қарағанда эмоционалды-экспрессивті лексиканы көптеп қолданатындығын және олардың қозғайтын тақырыптар аясы да әр түрлі екендігін, түрлі өмірлік жағдаяттарда әр түрлі реакциямен жауап беретіндіктерін айтып өткен. Әйелдердің эмоцияға ерік беретіндігіне қатысты ғалым «Әйелдер қуану сәтінде Жаратқанға ризалығын білдіріп, барлық жақсылықтың келуі соның жіберген рахымы деп түсінеді. Сондықтан, қуану сәтінде әйелдер Құдайға, Жаратқанға қатысты сөздерді жиі айтады» деп пайымдаған. Ал еркектерге қатысты «әрине, ерлердің де өмірлерінде қуанарлық ситуациялар болып отырады. Өмірлік мақсаттарына орай олар көбіне жұмыс бабында қызметінен көтерілсе, көздеген мақсатына жетсе т.б. ірі ситуацияларда ғана эмоцияларын еріксіз көрсетеді» (Мамаева, 2003:40-41). Осы орайда сауалнамада көрсетілген жауаптарда респонденттердің ер азаматтарға қатысты “өз эмоцияларына көп ерік бермей көбінесе сабырлылық танытады” деген пікірдің таңдалуы да осы тұжырымның дұрыс екендігін тағы бір айқындайды.

Тіл адамның болмысын, оның қандай топ мүшесіне қатысты екенін аңғартатын құрал болып табылады. Тілде сол ұлттың әлемдік бейнесі яғни салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, мәдениеті тіршілігі көрініс табады.

Сол ұлттық мәдениетті ерекшелендіретін тілдік қатардың бірі- инвективтік лексика. Инвектив көне латын тілінен аударғанда балағат сөз деген мағынаны білдіреді (Советский энциклопедический словарь, 1979). Инвективтік лексиканы барлық халық қолданады. Бір ұлттық мәдениетте ол балағаттау мағынасында қолданса, басқа бір мәдениетте ешқандай мағынасы болмауы мүмкін.

«Қазақ тілінде ерлер де әйелдер белгілі бір ивективтер жиынтығын таідайтындықтан, инвективті лексика – ерлер қолданысындағы және әйелдер қолданысындығы инвективтер болып бөлінеді. Ерлер ашуланғанда, өшіккенде, ренжігенде қарым-қатынастағы қарсы адамына бағыттап боғауыз лексиканы қолданады немесе қол көтереді.Мұндай жағдайда әйелдер балағат лексика мен қарғыс мәнді сөздерді айтқанды жөн көреді» (Мамаева, 2003а:56). Инвективті сөздер көбінесе ерлердің сөйлеу әрекетінде көптеп кездеседі. Ал әйелдер көбінесе ондай сөздерді қарғыс мәнді сөздер ретінде қолданып жатады. Ол қазақ қыздарын тәрбиелеуде халқымыздың боқтық сөздерді айтуға тыйым салатын салтына байланысты.

Инвективтердің адамдардың жалпы қолданысында жүретін және ерлер мен әйелдердің арасында ерекшеленетін түрлері бар. Бұл бөліністерді Е.В. Киров зерттеген. Ол инвективтерді 3 түрге бөліп қарастырған:

1. Макс регистр-ерлердің қолданысындағы дөрекі сөздер;
2. Фем регистр-әйелдер қолданысындағы инвективтер;
3. Микст регистр- жалпы қолданыстағы дөрекі сөздер; (Киров)

Сондай-ақ бұл инвективтік лексика ерлер қолданысындағы және әйелдер қолданысындағы деп тағы екі топқа бөлінеді. Расымен де ер кісілер сөйлеу барысында балағат сөздерді көптеп пайдаланады екен және бұл сауалнама нәтижелеріне сәйкес келеді. Лингвист Отто Есперсен «әйелдер балағаттаушы лексиканы қолданудан интуитивті түрде бас тартып, олардың орнына дұрыс немесе соған жанама келетін сөздерді қолдану қасиетіне ие» екендігін алға тартқан болатын (Espersen, 1975).

Сондай-ақ сауалнамада 36 % респондент еркектер сөйлеу барысында эмоцияға берілмей сабырлылық танытады деген жауапты белгілеген екен. Расымен де өз әңгімелерінде ер кісілер эмоцияларын жасыруға тырысады және нақты және қысқа жауап қайырғанды ұнатады. Кейде тіпті өз араларында көп сөйлеп кеткендеріне «әйелдер сияқты көп сөйлеп кеттің ғой деп» пікір айтатындары да содан болу керек.

Ал әйелдер керісінше өз лексикасында эмоцияға ерік береді. Эмоционалды лексиканы көптеп қолданады.

«Ене-ау, не есіткенің бар? Әлгі Қаратаздың, қойлы таздың інісі бар емес пе? Тәңірберген деген сері інісі бар еді ғой, – деп Қарақатын енесіне қарай тағы ысырылып отырды. Сонан әрі бейуақ кешті біртүрлі құпиялы сырға бөле, ерні сүйреңдеп, сыбырлай сөйлейді. – Сол сері жігіт кеп, Еламанның үйіне түсті. Аты қаратер. Қанжығасында бір қоян, бір түлкісі бар. Қояны ақ тушадай-ау, ақ тушадай! Ақбала сері жігітті аттан түсірді. Ал екеуінің қалай көріскенің көрсең! Масқара-ай! Бетім-ай! Ой

жүзі қара! О, қара бет!» (Нұрпейіс, 2015: 258).

Яғни әйелдер өз пікірлерін білдіргенде эмоционалды лексиканы қолданады және әсірелегіш көркем құралдарды көп пайдаланатындықтарын байқаймыз.

Нәтижелер

Қазақ танымында еркектер әрдайым әйелдерден жоғары тұрған және бұл қазақ халқы үшін қалыпты жағдай болып табылады. Десек те халқымыздың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы мен мәдениеті қыздарға кішкентайынан құрмет пен қошемет көрсетуден бастау алады. Қыз баласын босағаға отырғызбай, әдетте сыйлы қонақтар мен қарттар отыратын орынға отырғызып, төрден орын берудің өзінде үлкен философиялық мән жатыр. Осы орайда сауалнамада біз әйел мен еркек теңдігіне қатысты тақырыпты да қарастырған болатынбыз.

Қазіргі таңда әлеуметте еркек пен әйел теңдігі қандай деңгейде, теңдік мәселесінің себеп-салдары қандай болмақ деген сұрақтар бүгінгі қоғамда өте үлкен маңызға ие мәселе болып табылады.

Респонденттерге “Қазіргі таңда әйел және еркек дәрежесі тең деген көзқараспен келісесіз бе?” деген сұрақ қойылған болатын.

3-кесте – “Қазіргі таңда әйел және еркек дәрежесі тең деген көзқараспен келісесіз бе?”

A)	толықтай келісемін	25,2%
B)	жартылай келісемін	38,7 %
C)	келіспеймін	23,9%
D)	мүлдем келіспеймін	12,2 %

Жауаптарды саралай келе біз бүгінде қоғамда әйелдердің дәрежесі еркектермен тең деген пікірмен жалпы келісетіндердің саны келіспейтіндерден аз, алайда аса үлкен айырмашылыққа ие емес екендігін анықтадық. Келісетіндердің орташа көрсеткіші 44,5% құраса келіспейтіндердің жалпы көрсеткіші 55,5 % құрады. Осы нәтижелерден біз ер жігіттің қоғамдағы орны жоғары болғанымен бұрынғы кезеңге қарағанда айтарлықтай төмендегенін аңғарамыз.

Бүгінде Қазақстандық қоғамдағы феминистік ұйымдардың көптеп бас көтеруі де еркек дәрежесінің төмендеп, теңдік мәселесінің қоғамда талқыланатын тақырыптардың бірі екендігін тағы бір айқындай түседі. Феминстік ұйымдар алғашында әйелдердің құқықтарын сақтау және қорғау мақсатында құрылса бүгінде қоғамдағы әйелдерге қатысты дискриминация мәселесінің бар екендігін алға тартады. Қазақстанда мұндай ұйымдардың қатарына «Feminita», «КазФем», «Фемсреда», ОФ «SVET» және «FemAgora» жатады. Алайда осы ұйымдардың көбеюі бүгінде қазақ қоғамында ер кісінің рөлі мен прототипінің төмендеп кетуіне тікелей кері әсерін тигізуі мүмкін.

Ата-бабамыз қашанда қыз балаға мейіріммен және құрметпен қараған. Әйел отбасының ұйытқысы, асыл жар, аяулы ана рет. Тіпті бұл жөнінде профессор Құдайберген Жұбанов мынадай пікір білдірген: «ертедегі ата-бабаларымыздың ескі салт, көне дәстүрінде әйелдерге кемсітушілік көзбен қараушылық болмаған тәрізді. Күні кешеге дейін, әйелдер правосы совет заңы бойынша ерлер правосымен бірдей болғанға дейін, ел аузында: «әйелдердің жолы үлкен» дейтін үлгілі сөз болатын және сонымен әйелдердің «аң байланарлық» правосы да сақталып келген болатын. Осымен қатар, әйел мен еркек бір көлікке мінгесу керек болғанда «әйелдің жолы үлкен» деген ескіден келе жатқан ата дәстүрі бойынша көліктің алдына әйелді отырғызатын заң да сақталып келді. Міне, осылардың бәрі қазіргі қазақ халқының ата-бабаларының ежелгі салтының жұрнағы еді» (Жұбанов, 1999а:306) − деп келеді. Сонда профессор Құдайберген Жұбановтың айтуынша бұрында біраз уақыт бойы әйелдер правосы совет заңы бойынша ерлер правосымен бірдей болған. Ал алпауыт Еуропа мемлекеттерінде әйел мен еркектің құқықтарын теңеу мақсатында феминистік қозғалыстар шыға бастаған.

Жалпы феминистік қозғалыстар XVIII ғасырдың соңында АҚШ, Еуропа, Германия және Франция елдерінде бастау алған. Әйелдер өздерінің құқықтарының тапталып жатқандықтарын алға тартып, өздеріне қатысты теңсіздіктердің көп екендігіне шағымданды.

Олар сондай-ақ қоғамда андроцентризмдік (еркектік басымдылық) көзқарастың басымдылығын алға тартады. Осы орайда андроцентризм терминінің мағынасына үңілсек «андро»сөзі грек тілінен аударғанда «еркек» деген мағынаны береді. Андроцентризм дегеніміз жалпы адами субьективтілікті жалпы еркектік нормаға сай, ал әйелдік көзқарасты қосымша және нормадан ауытқушылық деп қабылдайтын концепция (Кирилина, 2005:13-15). Яғни, әлемде болып жатқан

барлық іс-әрекеттерге, өмірлік ұстанымдарға еркектік көзқараспен қарау және еркекті әлемнің орталығы деп бағалау деген мағынаны білдіреді. Бұл бір жағынан әлемге еркектік көзқараспен қарау дегенді ғана емес, еркектік өмірлік моделін, универсалды, әлеуметтік модель ретінде қабылдау деген мағынаға да ие.

Осындай қозғалыстардың нәтижесінде бұл гендер ғылымының пайда болуына әкелді.

Ғалым Г. Шоқымның анықтамасына сәйкес гендер бастапқыды тарих, әлеуметтану, психология ғылымдары аясында қолданылып келді. Кейіннен тіл біліміне еніп, прагматикалық, және антропобағыттық сипат алды. «Гендер» алдымен әйелдердің ерлермен салыстырғандағы әлеуметтік, мәдени, психологиялық ерекшеліктерін сипаттау үшін қолданылды, содан келіп қоғамда әйел, еркек деп тануға мүмкіндік беретін типтік мінез бітістері, нормалар, таптаурындар, рөлдер ажыратылып қарастырыла бастады (Шоқым, 2012а: 9).

Гендер ұғымы XX ғасырдың 80-жылдарынан бастап ғылыми қолданысқа еніп, жүйелі түрде зерттеле бастады. Оған себепкер болған: «саясиәлеуметтік жағдай – қоғамдық қатынастардың өзгеруі мен феминистік қозғалыстың өріс алуы; лингвистикалы жағдай – структурализмді сынға алу, тілдің прагматика саласына деген қызығушылықтың артуы және әлеуметтік лингвистиканың дамуы; философиялық жағдай – таным теориясының жаңа бағыт алуы, постмодернизм мен бейқұрылымдау (деконструктивизм) идеяларының кең таралуы» деген пікірді ресейлік, танымал лингвист А.В. Кирилина айтып кеткен болатын (Кирилина, 1999: 52). Яғни гендер ұғымының дамуына әр түрлі факторлардің бірігу әсер етті деп айта аламыз.

Ұзақ уақыт бойы Кеңестік Ресейдің құрамында болған қазақ халқы үшін гендерлік өзгерістер Ресей мемлекетінде болып жатқан жағдайлармен қатар жүрді. Алайда қазақ жерінде жыныс мәселесіне қатысты ауқымды еңбектер болды деп айту қиын. Осы гендерлік зерттеулердің қазақ тіліндегі алғышарттарын Құдайберген Жұбанов, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уалиханов сынды зиялылардың еңбектерінен көре аламыз.

Бұл гендерлік ғылым саласының дамуы қазақ қоғамындағы еркек пен әйелге қойылатын талаптарды да өзгертіп жіберді деп айта аламыз.

Аталмыш сауалнаманың нәтижелерін сараптай келе біз респонденттердің жауабынан қазіргі ер жігітке қойылатын талаптардың да өзгергендігін байқадық. Ертеде ер жігіттің әйелден бір саты жоғары тұратындығы туралы пікір дұрыс деп қабылданса, бүгінде кейбір әйелдер теңсіздік мәселелерін алға тартып алаңға шығуды жөн көреді.

Сауалнама нәтижелерін толықтыру және нақтылау мақсатында біз Әбіш Кекілбаевтың “Күй” және “Бір шоқ жейде” шығармаларынан алынған үзінділерді таңдаған болатынбыз. Қазақ жігіттері үшін ар-ұят секілді қасиеттер өте үлкен мәнге ие болғандықтан респонденттердің жауаптарынан қазақ жігіт үшін ұят болып табылатын көрініс ті анықтау үшін үзінділерді берген болатынбыз.

“Берілген үзінділерден жігіт үшін ұят іс-әрекетті белгілейтін нұсқаны белгілеңіз?”

A) Еркек көзінің жасын басқаға көрсетпейтіні сияқты көңілінің зарын да ешкімге естіртпеуі керек еді – 19,4%

B) Еркек біткен өз бармағын өзі шайнап тістеніп алған – 5,8%

C) Дұшпанның қысастығына қысастықпен жауап бере алмаған еркекке сенсең шығындап бөрік кигізгенше , біржолата әтек қып ақталап жіберген дұрыс – 14,8%

D) Қазіргідей тұқым тозып, ағайын азып тұрған кезде Ер Оғланның жұртындағы екі еркек бірін-бірі беттен алып жатса, көлденең көзге өлім ғой – 60 %

Ұят мәселесі қазақ танымындағы ең күшті мәнге ие, қазақтың әлемдік бейнесінде ұят концептісі қазақтардың барлық өмірлік кезеңдерімен байланысты. Сол себепті осы фактордың қоғам үшін маңыздылығы қандай, әсіресе қоғам үшін жігіттерге қатысты ұят мәселесі қандай сипатқа ие екендігін анықтағымыз келген болатын.

Нәтижесінде сауалнамада ұятты іс-әрекет ретінде ең көп таңдалған “Қазіргідей тұқым тозып, ағайын азып тұрған кезде Ер Оғланның жұртындағы екі еркек бірін-бірі беттен алып жатса, көлденең көзге өлім ғой” үзіндісінің таңдалуы қазақ танымындағы бауырмашылдық, туысқандық ұстанымдарының өте жоғары бағаланатындығын және ер жігіттердің араздасуына бұрыс көзқарастың бар екендігін көрсетті. Ал “Еркек көзінің жасын басқаға көрсетпейтіні сияқты көңілінің зарын да ешкімге естіртпеуі керек еді” деген үзінді толықтай қазақ жігітінің бейнесін ашып тұрғандай. Қазақ жігіттері болаттй берік, басына күн туса да іштегі мұңын сабырға келтіріп, көз жасына ерік бермеген. Сондықтан да бұл нұсқаның таңдалуы қазір де қазақ қоғамына батыл, қайратты, жауапкершілігі мол, өз бетімен шешім қабылдайтын ер азаматтардың қажет екенін аңғартты.

Мақаланың негізгі мақсаты болып табылатын қазіргі қазақ қоғамындағы ер жігіттің бейнесі мен рөлін ашу болып табылады. Әлбетте сауалнамадағы сұрақтар мен оның нәтижелері ер жігіт бейнесін ашуға толықтай жеткілікті болмаса да, дегенімен сауалнамада қойылған ситуациялық сұрақтар, мақал-мәтелдер мен көркем шығарма үзінділер арқылы, қоғамдағы жігіттердің орнын анықтауға, бүгінде қазақ жігітінің бойында қандай қасиеттер болуы қажет және ол қандай факторлардан құралады, жігіттерге тән емес мамандықтар қайсы, қазіргі нағыз жігіттке талаптар қандай? деген сұрақтардың жауаптарын саралап қазіпгі қазақ жігіт бейнесін анықтауға талпыныс жасадық.

Қорытынды

«Жігітте де жігіт бар азаматы бір бөлек.

Жылқыда да жылқы бар, қазанаты бір бөлек» – деген екен дана халқымыз. Расымен де, қазақ жігітінің бойындағы алғырлық, батырлық, қайсарлық және төзімділік секілді қасиеттер қашанда жоғары бағаланған. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында біз расымен де XXI – қазақ жігітінің бейнесі бұрынғы кезеңмен салыстырғанда біршама өзгергендігін байқадық. Ал мұндай өзгерістер әлбетте заман талабы, әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайлардың әсер етуінен туындағанын білеміз.

Сондықтан да дана халқымыз ұл баланы тәрбиелеуге үлкен мән берген, аса жауапкершілікпен қараған. Сондықтан ер азаматтың Отан қорғаушы, батыр болып өсуін бесіктен бастаған жөн және бұл пікірді қазақтың батыры Бауыржан Момышұлы да қолдаған. Қазақ жігіттерінің жақсы азамат болып қалыптасуына әлбетте ең алдымен отбасы әсер етсе, одан соң ғана әлеумет және қоғам әсер етеді.

Сауалнама нәтижелерін қорытындылай келе, біз қазақтың ер жігіттері әлі де отбасының тірегі, елінің жанашыры, батыл да саналы екенін аңғардық. Себебі сауалнамаға қатысқан респонденттер қазақ жігіттерінің бойындағы қайсарлық қасиеттер бүгінгі қазақ жігіттеріне тән екендігін тағы да бір дәлелдеді. Алайда қазақ қоғамындағы теңдік мәселесіне қатысты сұрақта қоғамдағы жұмыссыздық мәселесі, экономикалық мәселелердің болуы да ер жігіттің дәрежесінің төмендеуіне әкелді деп айта аламыз. Қазіргі әйелдердің отбасы асыраушысына айналуы да отбасы құндылықтарының өзгеруіне әкелуі мүмкін. Сол себепті қазақ жігіттерінің әлсіздік танытпай, қоғамдағы дәрежелерінің көтеріліуіне ат салысулары қажет деп ойлаймыз.

Жалпы сұрақтардың барлық жауаптарын саралай келе біз «ер жігіт» прототипі бұрынғы кезеңмен қарағанда өзгергенін және оған қойылатын талаптардың өзгергенін байқадық. Ертеде қазақ жігіттері отбасы тірегі, елінжерін қорғаумен ған айналысқан болса бүгінде олар тек отбасын ғана емес, әлеуметтегі өз дәрежелерін көтерумен, өз пікірін ашық айтып, қоғамдық пікірді қалыптастырып, елінің әл-ауқатын көтеру үшін еңбектенуі қажет болып тұр. Қазақ жігіттеріне қойылатын талаптардың саны заман қажеттіліктеріне сай өзгеріп және толықтырылып отырады. Сондықтан да олар өзгеріске тез бейімделіп отырулары қажет.

Қорытындылай келе, біз қазақ жігіттерінің қоғамдағы рөлі мен орны жоғарылап, халқымыздан, батыр, саналы, қайсар жігіттер шығып еліміздің дамуына үлес қосатын азаматтардың саны көбейсе екен деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы: Қайнар, 2005. – 216 б.

Жұбанов.Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 581 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі VII том, Алматы 2011. – 752 б.

Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. I кітап. – Алматы: Ғылым 1996. – 195 б.

Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 б. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 б.

Шоқым Г. «Гендерлік лингвистика негіздері»: оқулық. – Алматы: Экономика, 2012. – 190 б.

"Қазақстан": Ұлттық энцклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы "Қазақ энциклопедиясы" Бас редакциясы, 1998.

Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1978. – 192 б.

Ел аузынан. – Алматы: Жазушы, 1989.

Момышулы Б. Психология войны. – Алматы: Өнер, 2010. – 288 с.

Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – М., 2002. – 544 с.

Spender, D. (1982) Invisible Women> The Schooling Scandal. Writers and Readers Publishing Cooperative, London.

Кирилина А.В., Томская М.В. Лингвистические гендерные исследования // Отечественные записки. – № 2 (23). – М., 2005. – С. 112-132.

Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы ерекшеліктер (гендерлік зерттеулер): филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2003, 150 б.

Советский энциклопедический словарь. – М., 1979. – 1630 с.

Киров Е.В. Гендерная поляризация русскоязычного звучащего дискурса. www.gramota.ru/ biblio/magazines/ gramota/28_413

Espersen O. (1975) Language; its nature, development and origin. London

Нұрпейіс Ә. Қан мен тер. – Алматы: "Қазақпарат" баспасы, 2015. – 960 б.

Кириллина А.В. Гендер и язык / Московский гос. Лингвистический университет. – М., 2005. – 624 с.

Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М.: Институт социологии РАН, 1999.

References

Adambayev B. (1978) Halyk danalygy. [Folk wisdom]-Almaty: Mektep, 1978.-192p. (In Kazakh)

Argynbaev Kh.(2005) Kazaktyn otbasylyk dasturleri[Kazakh family traditions].Almaty:Kainar,2005, 215 p.

Momyshuly B.(2005) Psihologiya voiny [Pschycologgy of the war]. Almaty: Oner, 2010. 288p. (In Russian)

El auzynan (1989), Almaty: Zhazushy,1989.(In Kazakh)

Espersen O. (1975) Language; its nature, development and origin.London.

Il'in E.P. (2002) Differencilaylnaya psihofiziologya muzhciny I zhenshiny [Differential psychophysiology of men and women]. Moskva, 2002. 544p. (In Russian)

Kazak adebi tilinin sozdigi (2011) [Dictionary of the Kazakh literary language].Almaty 2011, vol.VIII, (In Kazakh)p.752

Kazakhstan: Ulttyk encolopediya (1998) [Kazakhstan encyclopedia]. Almaty: 1998. (In Kazakh)

Kazak tilinin dialektologiyalyk sozdigi (1996) [Dialectological dictionary of the Kazakh language]. I kitap.- Almaty: Gylym 1996, p.195 (In Kazakh)

Kirilina A.V. (2005) Gender i yazyk [Gender and language].Moscow linguistic university 2005, 624p.(In Russian)

Kirilina A.V. (1999) Gender:lingvisticheskie aspekty.[Gender: linguistic aspects].M.:Institut sociologii RAN, 1999. (In Russian)

Kirilina A.V. (2005) Tomskaya M.V.Lingvisticheskie gendernyie issledovaniya [Linguistic gender research]. Otechstvennyie zapiski, № 2 (23). – M., 2005. – pp.112-132. (In Russian)

Kirov E.V. Gendernaya polyarizacia russkoyazychnogo zvuchashego diskursa. [Gender polarization of the Russian-sounding discourse].www.gramota.ru/ biblio/magazines/gramota/28_413. (In Russian)

Mamaeva G.B.(2003) Erler men aielder koldanysyndagy ereksheliktер (genderlik zertteuler) filologiya gylymdarynyn candidaty darezhesin alu ushin daiyndalgan dissertacia [Features of male and female word usage (gender studies] dissertation for obtaining the degree of candidate of philological sciences. Almaty. 2003. p.150 (In Kazakh)

Nurmagambetov A. (1994).Bes zhuz bes soz, [Five hundred and five words]. Almaty: Rauan, 1994.p.304 (In Kazakh)

Nurpeis A. (2015) Kan men ter.[Blood and sweat]Almaty: Kazakparat 2015.p.960 (In Kazakh)

Sovetskii encoklopedicheskii slovar (1979). [Soviet encyclopedic dictionary] Moskva, 1979, p.1630. (In Russian)

Spender, D. (1982) Invisible Women> The Schooling Scandal. Writers and Readers Publishing Cooperative, London.

Shokym G. (2012) Genderlik linvistika negizderi:okulyk. [Fundamentals of Gender Linguistics: textbook] Almaty:Economica,2012.p. 190 (In Kazakh)

Zhubanov.K. (1999) Kazak tili zhonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. Almaty, 1999, p.581 (In Kazakh)

МРНТИ 16.21.27 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph10

В.И. Шаховский

Волгоградский государственный социально-педагогический университет,
Россия, г. Волгоград
e-mail: shakhovsky2007@yandex.ru

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ НОВЕЛЛА О ТИПАХ ДИСТРИБУЦИИ (социолингвистический подход)

Статья посвящена проблеме расширительного понимания коммуникативно-грамматического терминопонятия дистрибуция.

Цель статьи – уточнение понятия дистрибуции, установление параметров дистрибутивных конструктов, аффилированных к новым понятиям современной интернет-лингвопластики.

Материалом исследования послужили данные интернет- и радиодискурсов.

В качестве методов исследования использованы когнитивный, дистрибутивный, контекстуальный, конситуативный, культуроведческий, социолингвистический анализы, а также метод дискурсивного анализа и метод семантического дифференциала.

Исследование выполнено в русле социолингвистического подхода, который позволил выделить различные типы дистрибуций, активно влияющие на формирование позитивной или негативной экологии коммуникативного акта и соответствующие ритму жизни современного русского языка.

Выявлены и описаны новые типы дистрибутивных конструктов, каждый из которых проиллюстрирован примерами из современного медиадискурса. Особое внимание уделено анализу различных типов социокоммуникативных и психоэмоциональных ситуаций как одному из конструктов дистрибуции. Продемонстрированы информационная и креативная функции стиля современных масс-медиа, реализация которых обеспечивает создание словоформ для обозначения новых понятий.

Проведено сопоставление лексической, грамматической и инноваторско-креативной дистрибуций, маркированных глобальной экспрессивизацией и эмоционализацией.

Научная значимость проведенного исследования состоит в том, что в нем предложен нетривиальный подход к традиционному лингвистическому понятию дистрибуции, который позволил уточнить терминопонятие дистрибуции, установить параметры дистрибутивных конструктов, аффилированных к новым понятиям, возникающим в интернет- и радиодискурсах.

Практическая значимость работы определяется возможностью использовать материалы и выводы исследования для дальнейших социокультурных и лингвистических исследований современных масс-медиа, составить перечень перспектив как проект будущих исследований: дисконтактная, дистантная, отложенная, отдаленная, акция, ситуация, событие, конфессия, культура, социальная среда, контекст главы / раздела / части книги, микро-/макроконтекст, вертикальный контекст всей книги, мегаконтекст, глобальный контекст.

Результатом исследования является выявление и характеристика новых конструктов дистрибуций: ситуативного (в его различных разновидностях), акционального, реактивного (стимул ‘vs’ реакция), сущностного.

Ключевые слова: коммуникология, лингвоэкология, медиадискурс, коммуникативная ситуация, дистрибуция, дистрибутивный конструкт.

V.I. Shakhovskiy

Volgograd State Social and Pedagogical University, Russia, Volgograd
e-mail: shakhovsky2007@yandex.ru

Linguistic novel about types of distribution (sociolinguistic approach)

The article is devoted to the problem of the broad understanding of the communicative-grammatical term “distribution”.

The purpose of the article – to clarify the concept of distribution, to establish the parameters of distributive constructs affiliated with the new concepts of modern Internet linguoplasticity.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

The research material: the data of Internet and radio discourses. Cognitive, distributive, contextual, consultative, cultural, sociolinguistic analyzes, the research methods: the method of discourse analysis and the method of semantic differential.

The study was carried out in line with the sociolinguistic approach, it identifies various types of distributions that actively influence the formation of a positive or negative ecology of the communicative act and correspond to the rhythm of life of the modern Russian language.

New types of distributive constructs are identified and described, illustrated with examples from modern media discourse. Particular attention is paid to the analysis of socio-communicative and psycho-emotional situations as one of the distribution constructs. The modern mass media informational and creative functions are demonstrated, the implementation of which ensures the creation of word forms to denote new concepts. Comparison of lexical, grammatical and innovative-creative distributions marked by global expressivization and emotionalization is carried out.

The scientific study proposes a non-trivial approach to the traditional linguistic concept of distribution.

The practical significance: the opportunity to use the materials and conclusions for further socio-cultural and linguistic research of modern mass media, the future prospects: discount, distant, deferred, distant, action, situation, event, confession, culture, social environment, chapter context / sections / parts of the book, micro / macro context, vertical context of the entire book, megacontext, global context.

The result of the study is the identification and characterization of new distribution constructs: situational (in its various varieties), actional, reactive (stimulus 'vs' reaction), essential.

Key words: communicology, linguoecology, media discourse, communicative situation, distribution, distributive construct.

В.И. Шаховский

Волгоград мемлекеттік әлеуметтік-педагогикалық университеті, Ресей, Волгоград қ.
e-mail: shakhovsky2007@yandex.ru

Бөлу түрлері туралы лингвистикалық жаңалықтар (әлеуметтік тиісі)

Мақала коммуникативті-грамматикалық терминдердің таралуын кеңінен түсіну мәселесіне арналған. Мақаланың мақсаты – дистрибуция ұғымын нақтылау, заманауи интернет лингвопластикасының жаңа тұжырымдамаларымен байланысты дистрибутивтік құрылымдардың параметрлерін белгілеу. Зерттеу материалы Интернет және радио дискурстарының мәліметтері болды. Зерттеу әдістері ретінде когнитивті, дистрибутивтік, контекстік, консультациялық, мәдени, әлеуметтік лингвистикалық талдаулар, сонымен қатар дискурсты талдау әдісі және семантикалық дифференциал әдісі қолданылды. Зерттеу коммуникативтік актінің жағымды немесе жағымсыз экологиясының қалыптасуына белсенді әсер ететін және қазіргі орыс тілінің өмір ырғағына сәйкес келетін бөлудің әртүрлі түрлерін анықтауға мүмкіндік берген социолингвистикалық тәсілге сәйкес жүргізілді. Дистрибьюторлық конструкциялардың жаңа түрлері анықталып сипатталады, олардың әрқайсысы заманауи медиа дискурстан мысалдар келтірілген. Тарату құрылымдарының бірі ретінде әлеуметтік-коммуникативті және психоэмоционалды жағдайлардың әртүрлі түрлерін талдауға ерекше назар аударылады. Заманауи бұқаралық ақпарат құралдарының стилінің ақпараттық-шығармашылық функциялары көрсетілген, олардың орындалуы жаңа ұғымдарды білдіретін сөз формаларын құруды қамтамасыз етеді. Жаһандық экспрессиализация мен эмоционализациямен белгіленген лексикалық, грамматикалық және инновациялық-шығармашылық үлестірулерді салыстыру жүзеге асырылады. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы мынада: ол тарату ұғымын нақтылауға, Интернетте пайда болатын жаңа ұғымдармен байланысқан дистрибутивтік құрылымдардың параметрлерін орнатуға мүмкіндік берген дәстүрлі лингвистикалық дистрибуция тұжырымдамасына тривиальды емес тәсілді ұсынады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы зерттеу материалдары мен қорытындыларын қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарын одан әрі әлеуметтік-мәдени және лингвистикалық зерттеу үшін пайдалану, болашақтың жобасы ретінде перспективалар тізімін құру мүмкіндігімен анықталады: жеңілдік, алыс, кейінге қалдырылған, алыс, іс-әрекет, жағдай, оқиға, конфессия, мәдениет, әлеуметтік орта, тараудың мазмұны / кітаптың бөлімдері / бөліктері, микро / макромәнмәтін, бүкіл кітаптың тік контексі, мегаконтекст, ғаламдық контекст. Зерттеудің нәтижесі жаңа таралу құрылымдарын анықтау және сипаттау болып табылады: ситуациялық (әр түрлі сорттарында), әрекеттік, реактивті ('vs' 'реакциясы), маңызды.

Түйін сөздер: коммуникология, лингвоэкология, медиа-дискурс, коммуникативті жағдай, таралу, дистрибутивтік құрылым.

Введение

Язык и общество тесно взаимодействуют через множество коммуникативных сред и через главного пользователя языка. Человек всегда субъективен. Философы обсуждают проблему, является ли окружающий его мир объективным: все люди говорящие видят один и тот же мир по-разному. Так было всегда, и так будет тоже всегда. Отсюда извечная проблема, которая пронизывает несколько научных парадигм – «Язык и общество».

Проблемой, которой ни лингвоэкология, ни коммуникология еще подробно не занимались, является проблема пересмотра содержания терминопонятия *дистрибуция*. В традиционном подходе под *дистрибуцией* понимается окружение слова справа и слева, т.е. микроконтекст. Для понимания социально–экологического портрета коммуникативной личности представляется необходимым пересмотреть и расширить понимание дистрибуции, особенно, с точки зрения социолингвистического подхода. Языковая практика на материале разных языков показывает, что одним из конструктов дистрибуции, участвующим в формировании смысла высказывания / текста, является социокультурный / временной компоненты.

Рассмотрим несколько случаев расширительного понимания функционально-смысловой нагрузки понятия дистрибуции. Напомню, что в связи с этим термином в методике лингвистических исследований широко известны метод дистрибутивного анализа и метод субституции (Шаховский, Шейгал 2010: 123).

Вышеприведенное обоснование объясняется динамическими процессами в российском и мировом коммуникативном пространстве, появлением новой реальности, новой этики, новой морали и фундирующими их новыми понятиями в рациональном и эмоциональном сознании / мышлении / речепорождении. Поэтому целью данного исследования являются поиск, социолингвистический анализ и соответствующий комментарий к новым конструктам коммуникативной практики.

Функционирование современного русского языка все время подвергается психосоциальным вызовам, являющимся специфическими акциями для поведенческих реакций homo loquens. Выдвигается гипотеза о нарождающейся диагностической лингвистике, которая может просчитать возможные вербальные реакции, предупреждающие нежелательные аффекты.

Материалы и методы исследования

Исследовательским вопросом данной статьи является установление новых параметров дистрибутивных конструктов, аффилированных к новым понятиям современной интернет-лингвопластики.

Материалом исследования явились интернет- и радиодискурсы, отражающие современную жизнь русского языка во всех видах общения.

Методами данного исследования стали когнитивный, дистрибутивный, контекстуальный, конситуативный, культуроведческий, социолингвистический анализы. Кроме этого широко использован метод дискурсивного анализа (например, *ковидэмы*, *экологемы* и др.), полевый метод, аксиологический и метод семантического дифференциала (Caffi, Janney 1994: 325–373; Edmondson 1992: 63–71; Goleman 1997: 354; Hoffstede 2001: 22–28; Semin 2002: 11–28).

Результатом исследования является перечень новых конструктов дистрибуций современного интернет и политдискурса. В этот перечень включены такие конструкты, как ситуативный (в его различных разновидностях), акциональный, реактивный (стимул ‘vs’ реакция), конструкт, обусловленный соотношением существования и сущности. Проведено сопоставление лексической, грамматической и инноваторско-креативной дистрибуций, обусловленных дыханием нового времени, маркированных глобальной экспрессивизацией и эмоционализацией.

Результаты и обсуждения

Л.Н. Толстой считал, что основным назначением художественной литературы является воспитание человека и, прежде всего, воспитание его эмоций через слово. Я думаю, что он имел в виду воспитание чистых эмоций, т.е. экологичных, – так называемую эмоциональную правду, которая, к сожалению, не всегда экологична. См. пословицу: «Лучше горькая правда, чем сладкая ложь». В первой части фразы – эмоциональная правда, а во второй – эмоциональная неправда.

Другим фактором, влияющим на смысловую конкретизацию, является дистрибуция слова в его конситуации, задающие соответственно экологичность или неэкологичность общения. Среди различных конситуаций важнейшее место функционирования языка и речи отводится социальной ситуации. Язык существует в социуме, а социум постоянно деформируется в

силу многих причин: политических, идеологических, экономических и других (Шаховский 2020: 483-500). Среди этих причин есть такие, которые порождают новые понятия, требующие вербальной формы и определенной смысловой насыщенности.

Дистрибуция может быть вербальной, акциональной, образной, социокультурной. С другой стороны, она может быть контактной и дистантной, при этом дистант может быть как территориальный – внутри предложения, абзаца, главы, текста всей книги, так и временной. Другими словами, речь может идти о горизонтальной и вертикальной дистрибуциях. Особо следует упомянуть дистантную / отдаленную / отодвинутую / отложенную дистрибуцию. Она может быть отодвинута как по горизонтали, так и по вертикали: внутри одного текста или между текстами / интертекстами, в том числе и по времени.

Ж. П. Сартр, теоретик экзистенциализма, писал: «Существование опережает сущность», поэтому вербальная номинация сущности иногда отстаёт, а иногда названия появляются одновременно с явлениями, но смысловое содержание развивается по мере установления сущности новых понятий внутри вербальных форм (Сартр 1990: 398). Вот почему неизменная форма слова существует дольше его первичного содержания, которое с течением времени может затемняться этимологически. Повседневная практика доказывает, что вначале происходит акция, а затем реакция. При этом акция выступает стимулом для реакции (реагирования) в нескольких аксиологических моделях. Нулевая акция может провоцировать три типа реакции: нулевую, позитивную, негативную; позитивная акция – нулевую, позитивную, негативную; негативная – нулевую, позитивную, негативную. Примеры этого варьирования известны из коммуникативной практики каждому речевому партнеру. Напомню, что по Сепиру и Уорфу, язык может не только отражать, номинировать действительность, но и формировать ее. Доказательством этой гипотезы является результативность определенной идеологии через ее пропаганду и агитацию. Ее успех состоит в том, что человек начинает верить словесным образам, а не реальной действительности вокруг него. А также начинает создавать небывалые никогда в речи конструкты дистрибуции. Например, в последнее время медиасреда стала активно порождать новые понятия: *памятникопад* (по образцу *листопад*), *ленинопад*, *сталинопад*, *губернаторопад* – такой тип дистрибуции можно определить как телескопический конструкт.

Появилось такое понятие, как восстановление памятника (о Дзержинском). Медиакреаторы создали язвительное новое понятие: *мобильный памятник* (захотели – снесли, захотели – вернули). Это очень удобно, если ставить все памятники на колесах: меняется идеология или психолого–политическая атмосфера в обществе и памятник то убирают, то возвращают. Памятник на колесах – это экономично и быстро.

Во время эпидемии появилось новое понятие *вертолетные ден*ьги, которое осмысляется и декодируется только благодаря определенной социальной ситуации и примерами правительств разных стран, раздающих деньги всему населению в целях экономической поддержки. Вне этой ситуации названный дистрибутивный конструкт не декодируется или декодируется неправильно. Другим примером с тем же дистрибутивным конструктом Covid–19 является новое понятие *ковидный занавес*, которое ассоциируется с давним понятием *железный занавес* по функции – запрет на некоторые межгосударственные контакты. Еще одно новое понятие, можно даже сказать новейшее, которое тоже появилось в ковидарии, – это *длинные выходные*, – тоже конструкт понятен, но в определенном вербальном и ситуативном контекстах (имеются в виду майские выходные 2021 года).

Совершенно новым понятием является такой дистрибутивный конструкт, как *недружественные страны*, по ассоциации с конструктом *дружественные страны*, который привычен, прозрачен и потому понятен всем говорящим. Понятие *недружественные страны* входит в структуру дистрибуции *ковидный занавес*, но с добавлением смыслового признака «политическое противодействие», типа «антисанкции». Осовремененным является понятие *эманация власти*: без углубления в древнюю философию Демокрита и Аристотеля этот дистрибутивный конструкт как минимум загадочен, а как максимум – непрозрачен, а потому непонятен для большинства коммуникантов. Но с учетом современного социоконтекста – усиление законодательства с целью сохранения стабильности в обществе всё более становится понимаемым как усиление, расширение государственности. Видимо, Сартр был неправ: вербальная форма (существование) есть, а суть не всегда понятна, т.е. не осмысливается до конца.

Приведу примеры других новых понятий современной социосистемы, таких как: *референтная группа; аудиот* (человек с наушниками, не слышащий внешних звуков); *ген демократии;*

день сухого пряника (ветерана в солидных годах чиновник награждает подарком – пакетом с засохшими пряниками вместе с праздничной открыткой); *антисанкции; гендерные трансформеры.*

В теории слова и в теории грамматического феномена дистрибуции давно уже известны различия между лексической и грамматической семантикой, и, соответственно, между лексическими и грамматическими дистрибуциями. Классическим является пример Л. В. Щербы «Глокая куздра штеко будланула бокра и курдячит бокренка», а также примеры из английской грамматики «Colourless green ideas sleep furiously» (бесцветные зеленые идеи бешено спят). В этих и аналогичных дистрибутивных высказываниях смысл прозрачен благодаря синтаксической семантике членов предложений. В обоих изречениях слова бессмысленны с точки зрения лексической семантики, но их форма и синтаксическая позиция / функции безошибочно осмысляют грамматический конструкт дистрибуции. На этом же принципе построена сказка Л. Петрушевской «Сяпала Калуша с калушатами по напушке и увазила бутявку …». В. Г. Гак считал, что всегда найдется ситуация, в которой лексически правильные / реальные слова даже в необычных дистрибуциях могут приобретать осмысленность и субъективную объективность: *Моя машина красиво сошла с ума* (Гак 1998: 768).

Интересным случаем является дистрибутивная конструкция из современной песни о любви: «Я устала ходить по горячему снегу». Дистрибуция *горячий снег* не нова. Еще в прошлом веке Ю. Бондарев прославился своим романом о Сталинградской битве под названием «Горячий снег». А один из треков И. Кобзона также называется «Горячий снег». Но один и тот же конструкт в разных конситуациях декодируется по-разному. Вот почему я считаю совершенно необходимым выделить в качестве самостоятельного дистрибутивного конструкта коммуникативную ситуацию.

Одним из конструктов дистрибуции может быть и социокультурный конструкт, связанный с конкретной нацией и конкретным сленговым феноменом. Ярким и общеизвестным примером культурного конструкта дистрибуции является название фильма «Летят журавли», которое перед кинопрокатом во Франции было переведено на французский язык без учета культурных реалий. Задолго до демонстрации фильма французы выстраивались в длинные очереди, чтобы приобрести билеты на этот фильм, но после первого просмотра зрители начали активно возвращать билеты в кассы. Слово *журавли* во французском языке имеет сленговое значение «уличная проститутка». Поэтому французский кинопрокат срочно перевел название фильма как «Летят аисты», что снизило интерес некоторых французов к фильму.

Может быть дистрибутивным конструктом и такая новелла, как *гендерные трансформеры*. Острая международная политическая повестка (та или иная) тоже может послужить конструктом специфических новых дистрибуций, вербально оформляющих их семантику, например, проблема климата отражена в языке такими климотемами, как *зелёное время/экономика/программа/люди/паспорта* и др., которые объединяются под обширным понятием Greenpeace (Движение зеленых). Социолингвистический анализ показывает, что новые дистрибуции в вербальных формах новых социальных понятий могут порождаться как без всякой опоры на прошлые языковые формы, так и на уже существовавшие ранее (партия зелёных).

Политические события различного рода также могут служить пушером новых дистрибутивных конструктов: *берлинский пациент, перебить повестку* (например, одно событие, долгое время существовавшее в медиадискурсе, внезапно заменяется на другое, а потом на третье). Социум богат на быструю смену событий различного рода, а это, в свою очередь, меняет медийную повестку обсуждения (*Украинский дискурс* был заменен *Навальнинским дискурсом*, который был сменён очередным событийным фактом и вот теперь появился *дискурс Казанского стрелка*). Такой феномен, как *новостные перебивы* также является источником новых дистрибутивных конструктов. Приведу примеры и других новых понятий с необычными дистрибутивными конструктами: *ментальная война; недобросовестная номинация; лингвоэкологическое право человека; эмоциональная правда; ядерный / молодежный терроризм* и др.

Примером специфической вербальной дистрибуции (дистантной) является ремарка М. М. Жванецкого: «Как жаль, что вы, наконец, уходите». Начало высказывания говорит о сожалении (*жаль*), а вставка слова, наконец, меняет смысл слова *жаль* на обратный. Результатом такой дистрибуции является реверсия смысла, приводящая к эффекту обманутого ожидания. Данный пример иллюстрирует отодвинутую, отложенную дистрибуцию внутри одного высказывания.

Довольно неожиданным совсем недавно оказался случай отодвинутой дистрибуции, но не в

пределах длинного текста (книги), а в пределах «раздвинутого» временно́го периода: в течение нескольких лет телеведущий В. Познер отмечал свой день рождения в Грузии. Он отправлялся туда с группой своих российских друзей на встречу со своими грузинскими друзьями. Отправился он в такой вояж и в этом году. В предыдущие годы банкет в одном и том же ресторане проходил успешно и приятно. В этом году большая группа грузин встретила В. Познера и его друзей недружественно: очень шумно и грубо они оскорбляли В. Познера при его заселении в гостиницу и при его появлении в ресторане. Они начали требовать немедленного отъезда В. Познера из страны, не позволили В. Познеру и его друзьям отпраздновать его день рождения, настояли на его немедленном отправлении в аэропорт, забросали яйцами автобус, на котором он отправился туда, и буйствовали вплоть до его отлета с группой друзей в Москву. Причиной такой грузинской реакции была предыдущая акция В. Познера: 8 лет назад после грузино-российской войны В. Познер, выступая по грузинскому ТВ, заявил о том, что грузины никогда не получат назад ни Южную Осетию, ни Абхазию. В данном случае мы имеем отодвинутую / отложенную реакцию некоторой части грузинского населения на упомянутую акцию В. Познера.

Примером, когда конструктом дистрибуции является весь текст книги, и только он расшифровывает смысл ее названия, являются, например, два романа Джона Брейна «Путь наверх» и «Жизнь наверху». В отличие от вышеприведенного примера с названием кинофильма «Летят журавли», которое было правильным для одной культуры и неправильным – для другой, в случае с книгами Дж. Брейна сущностным оказалось не различие между русской и английской культурами, а само содержание книг. Только после прочтения обоих романов переводчик получил возможность возвратиться к повторному переводу их названий, которые пришлось изменить, поскольку первоначальный перевод оказался неправильным. Первоначально роман этого писателя «Room at the top» был переведен «Мансарда» («Комната наверху»), а контекст книги позволил переназвать ее «Путь наверх». После этого перевод названия второго романа «Life at the top» как «Жизнь наверху» («Жизнь светского общества») стал закономерным. Из теории перевода известно, что название любого текста (титул), должно содержать суммативный намёк на его содержание. Таких случаев в переводоведении много, когда дистрибуция, составляющая определенное сочетание слов, регулируется вертикальным смысловым содержанием всего текста, а не горизонтальным (линейным).

Интересным примером культурной специфичности как мотиватора дистрибутивного конструкта является ситуативно-вербальная дистрибуция англоязычного артикля the. В одном из американских фильмов встречается эпизод, когда артикль the в паре с определенной бытовой ситуацией формирует дистрибутивную пару, снимающую смысловую неоднозначность. Ситуация № 1 в винном магазине: покупатель, обращаясь к продавцу, указательным пальцем показывает ему на определенные бутылки со спиртным и произносит «The! The! And the!» Продавец его адекватно понимает и подает ему запрашиваемое спиртное. Ситуация № 2 за пределами винного магазина: мигрант обращается к проходящему мимо мужчине, открывает левый борт своего пиджака, в кармане которого стоит бутылка со спиртным, и вопросительно произносит «The?», на что адресат утвердительно отвечает: «The!». В обоих случаях дистрибутивный конструкт – ситуация общения позволяет коммуникации осуществляться адекватно.

Напомню, что слово в словаре и слово в речи, т.е. в конситуации в вербальной, акциональной, образной, культурной дистрибуциях – не одно и то же. Вот почему современные словари не могут быть достаточно объективными для обучения экологичной коммуникации, и коммунологи давно перед лексикографами ставят задачу создания ситуативных словарей. Прообразом таких словарей являются, например, экологические словари (Сущенко 2011: 424; Сковородников 2017: 384). Это объясняется тем, что речевое слово в многочисленных конситуациях и дистрибуциях выкристаллизовывает свои коммуникативные смыслы, правильное, адекватное использование которых улучшает взаимопонимание людей и их мироощущений. А грустный факт современной коммуникации заключается в том, что люди не всегда правильно понимают друг друга и порой неадекватно воспринимают окружающий их мир. Этот факт в медиадискурсе объясняется сбитым фокусом восприятия, который является одним из пазлов медиапейзажа. Именно поэтому новая научная парадигма «Эмотивная лингвоэкология» является своевременным ответом на очередной вызов социума (Эмотивная лингвоэкология… 2013: 450; Шаховский 2017: 359).

Приведу примеры, когда конструктом дистрибуции является определенная временная эпоха, меняющая смысловое содержание и ассоци-

ации связанные с ключевым словом. Имя М. С. Горбачева в разных политических и временных дискурсах, как дистрибутивных конструктах, за время его нахождения у власти трансформировало свое смысловое содержание / коннотации / ассоциации и, соответственно, его экологию и социальный эффект / прагматику. Ср.: *Горбачев* и *Берлинская стена*. Эта дистрибуция породила концептуальный неологизм *Горби*, выражающий симпатию и любовь немцев к Горбачеву. С его именем также связаны акциональные события-дистрибуции: *перестройка, новое мышление, ветер перемен*, которые в начале этих процессов имели позитивно–экологичный смысл, а в конце – приобрели негативный: *террорстройка, узкостройка, катастройка* и др. В двадцатых годах 21 века все чаще в медиановостных программах стали звучать различные оттенки нового понятия *исторические разночтения*. И это относится не только к горбачевскому периоду истории страны, но и к другим историческим эпизодам.

Следующий дистрибутивный конструкт – посадка М. Руста на Красной площади, которая обозначала позор Министерства обороны и ПВО СССР и была ударом по имени Горбачева. Завершением дистрибуций по престижу Горбачева явилась ситуативная дистрибуция «развал СССР». В итоге имя Горбачева вошло в историю как ассиметричный дуализм экологичности ‘vs’ неэкологичности и сменило свой оценочный знак на противоположный.

Конструктом новых дистрибуций может служить и формирование новой реальности / нормальности, новой этики / стилистики и новой морали человеческих взаимоотношений. Примерами номинаций новых процессов и кибернетических инноваций могут служить такие номинации, как *троллинг, булинг, абьюзинг, групповые самоубийства, склонение к детскому суициду* («группы смерти» в интернете), *экспансия домашнего насилия, массовых расстрелов, школьного и молодежного абьюзинга, расчлененка (Расчлененград*). Но и в этой новой реальности зло не перестает быть злом, добро не перестает быть добром. Заметно усиливается дуализм асимметрии добра и зла (Косериу 1963: 143–343), что заметно в более частотном доминировании негативной лексики и проявлении негативных / токсичных черт человека в обиходном, реальном и виртуальном общении. Речеведы отмечают частичное или полное выпадение из функционирования таких слов, например, как *честь, совесть*, *добродетель, сопереживание, милосердие, добронравие, эмпатия* и др. Призыв лингвистов к внедрению позитивного общения в коммуникативный дискурс см., например в работе О. А. Леонтович (2019: 178–183).

К числу базового негатива во всех видах современного человеческого общения многие психологи относят лживость, которой посвящено много научных исследований, находит она отражение и в песенном, и в поэтическом, и в прозаическом жанрах. Приведу всего лишь один пример из недавно появившейся песни в исполнении А. Буйнова «Правда и Ложь»:

Правда с ложью воюют за истину / Часто силы бывают равны / Отбивает ложь середину / Остаются правде концы.

Ложь таскает чужие каштаны / Лесть и хитрость скрывают зло / Правда носит пустые карманы / Молит слабый в церкви добро.

Ложь всегда найдёт аргумент / Правда часто краснеет от боли / У обмана слащавый акцент / Правда губы кусает до крови.

Поводок у правды короткий / У вранья упёртая шея / Источая загривок жёсткий / Запах смеси тяжёлого спрея.

Эго ложь прикрывает ресницами / И кокетливо нагло врёт / Правда сводит концы с концами / И стыдливо на помощь зовёт.

Часть неправды – всегда правда / Ловко ложь достаёт инструмент / И на струнах души так сладко / Дует в уши лживый кларнет.

Жизнь кружит, забавляя историю / Дёготь лжи слагает сонет / Победит правда ложь фальшивую / И в основе библейский сюжет.

Очевидным является факт негативного эмоционально-аксиологического отношения автора этого произведения к лжи/ лживости, противопоставление правде / правдивости. Современная эпоха характеризуется эмоционализацией и экспрессивизацией социума. Отсюда и следующие креатемы – вербальные формы новых понятий, задающих новые дистрибуции и дискурсы: *разогнать эмоции до предела; кипятить эмоции; накачивать ненавистью; минута ненависти; эмоциональные качели; немотивированные эмоции; возгонка ненависти; (не)упорядоченные эмоции; чистые эмоции; организованные эмоции; эмоциональное выгорание / эмоциональное отправление* и др. Такие креатемы напоминают цунами языка вражды, поэтому считаю справедливым в качестве дистрибутивного конструкта отдельно вычленить и психоэмоциональную ситуацию в говорящем обществе и весь кластер негативных эмоций.

Злободневной темой сегодняшнего коммуникативного момента является экология общения,

которая запустила в обиход следующие креатемы: *экопросвещение; гражданская экология; экология сознания, эго–экология; экологическая ниша; экосфера; экочистота помыслов; экопсихогигиена; экологическая матрица; токсичная коммуникативная личность; экологическая нетерпимость; уровень тревожности россиян; экосекс; экоэнергетика слов; экокачели* и т.п. Эти и им подобные концептуальные неологизмы активно функционируют в интернет- и радиодискурсах.

Получается, что количество типов и видов ситуативных и коммуникативно-акциональных дистрибуций все время увеличивается, проблема экологизации и социализации речевого взаимодействия членов социума обостряется. Дистрибуции становятся все более неожиданными: *правильный / неправильный мед, умный станок, умная машина, умное голосование; гражданин-поэт, юрийгагарин, медиа пейзаж / фигура / образ; элитный алюминий* и др. Почти во всех приведённых здесь креатемах мы наблюдаем неожиданные дистрибуции сочетаемости и необычную орфографию. В связи с этим и возрастает роль лингвистики (в частности коммуникологии и социолингвистики) как отдельных научных парадигм в изучении речевого поведения коммуникантов во всех видах общения: межперсональном, групповом, институциональном, и межконфессиональном / культурном (Danes 1987: 272–291). Поэтому естественно, что у многих негуманитариев возникает вопрос: «Что не так с лингвистикой»? Отвечу так: «Лингвистика может объяснить многое, но для этого у нее должно быть более широкое поле открытости».

Заключение

Таким образом, в данной статье рассмотрена проблема расширительного понимания коммуникативно-грамматического терминопонятия *дистрибуция*, что объясняется динамичными социоэкономическими и политическими процессами современного мирового общества. Такой социолингвистический подход к давно известному в лингвистике термину позволяет конструировать различные типы дистрибуций, влияющие на формирование соответствующей экологии коммуникативного акта – позитивной или негативной и соответствующие ритмам современной жизни языка. В отличие от традиционного подхода к содержанию терминопонятия лингвистической дистрибуции (окружение слова «справа–слева» – контактная) новый нетривиальный подход позволяет составить перечень перспектив как проект будущих социокультурных и лингвистических исследований: дисконтактная, дистантная, отложенная, отдаленная, акция, ситуация, событие, конфессия, культура, социальная среда, контекст главы / раздела / части книги, микро-/макроконтекст, вертикальный контекст всей книги, мегаконтекст, глобальный контекст.

К перечню выявленных в результате исследования дистрибутивных конструктов относится и новая / параллельная / контр- / альтернативная реальность / нормальность, как временная эпоха – условие функционирования конкретного языка. Сюда же относятся и новая этика, новая стилистика / риторика, новая мораль, новые ценности, новые стигмы. Вот почему одно и то же слово в разных дистрибуциях (ситуациях) может иметь разную экологию, как позитивную, так и негативную.

Учитывая психоэмоциональный тренд современного социума, провоцируемый многочисленными природными, человеческими, научно–техническими и социальными вызовами, одним из основных конструктов дистрибуции являются бурлящие в разных социумах эмоции. Поэтому результаты проведенного исследования позволяют утверждать, что одной из основных задач современной мировой лингвистики является обуздание человеческих эмоций языком, его лингвопластикой и переориентацию всех видов общения на позитивный вектор.

Литература

Гак В. Г. (1998) Языковые преобразования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.

Косериу Э. (1963) Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – Вып. 3. – М.: Иностранная литература, 1963. – С. 143–343.

Леонтович О. А. (2019) Позитивная личность: коммуникативные особенности и поведенческие характеристики // Известия ВГСПУ: Филологические науки. – 2019. – № 1 (134). – С. 178 – 183.

Сартр Ж.-П. (1990) Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М. : Политиздат, 1990. – 398 с.

Сковородников А. П. Экология русского языка. Словарь лингвоэкологических терминов. – М. : Флинта, 2017. – 384 с.

Сущенко Е. А. Словарь-справочник лингвоэкологических терминов и понятий / под ред. Л. Г. Татарниковой. – СПб. : Петрополис, 2011. – 424 с.

Шаховский В. И. Бомбардирование культурного кода ЯЗЫКА современной информационной средой // Язык, культура, творчество: Мировые практики изучения. Сборник научных статей к 90-летию профессора В. Н. Телия / отв. ред. И. В. Зыкова, В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2020. – С. 483–500.

Шаховский В. И. Триада экологий – человек, язык, эмоции – в современной коммуникативной практике. – Волгоград: Перемена, 2017. – 359 с.

Шаховский В. И., Шейгал Е. И. Методика лингвистических исследований. – 2-е изд., стер. – Волгоград: Перемена, 2010. – 123 с.

Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве: коллективная монография / ред. В. И. Шаховский – Волгоград: Перемена, 2013. – 450 с.

Caffi, Janney (1994) Caffi C., Janney R. Toward a Pragmatic of Emotive Communication // Journal of Pragmatics. – Vol. 22. – 1994. – P. 325–373.

Danes (1987) Danes F. Cognition and Emotion in Discourse Interaction: A Preliminary–Survey of the Field. Preprints of the Plenary Session papers. XIVth International Congress of Linguists. Berlin. 10–15 August 1987. – Berlin, 1987. – P. 272–291.

Edmondson (1992) Edmondson W. Affect and Language Development // Proceedings... Tübungen: Niemeier, 1992. – P. 63–71.

Goleman (1997) Goleman D. The Emotional Intelligence. Why it Can Matter More than IQ? – Bentam Books, 1997. –354 p.

Hoffstede (2001) Hoffstede J.H. National Character and National Stereotypes. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations, 2001. – P. 22–28.

Semin (2002) Semin Yuri R., Yorts, Carien A. et all. Cultural Perspectives on the Linguistic Representation of Emotion and Emotion Events // Cognition and Emotion. – V. 16. – № 1. – 2002. – P. 11–28.

References

Gak V. G. (1998) Yazykovye preobrazovaniya [Language transformations]. – M. : Shkola «Yazyki russkoy kul'tury», 1998. – 768 s. (In Russian).

Koseriu E. (1963) Sinhroniya, diahroniya i istoriya [Synchrony, diachrony and history] // Novoe v lingvistike. – M., 1963. – Vyp. 3. – S. 143–343. (In Russian).

Leontovich O. A. (2019) Pozitivnaya lichnost': kommunikativnye osobennosti i povedencheskie harakteristiki [Positive personality: communicative features and behavioral characteristics] // Izvestiya VGSPU: Filologicheskie nauki. – 2019. – No 1 (134). – S. 178 – 183 (In Russian).

Sartr ZH.-P. (1990) Ekzistentsializm – eto gumanizm [Existentialism is humanism] / ZH.–P. Sartr // Sumerki bogov. – M. : Politizdat, 1990. – 398 s. (In Russian).

Skovorodnikov A. P. (2017) Ekologiya russkogo yazyka. Slovar' lingvoekologicheskih terminov [Ecology of the Russian language. Dictionary of linguoecological terms]. – M.: Flinta, 2017. – 384 s. (In Russian).

Suschenko E. A. (2011) Slovar'–spravochnik lingvoekologicheskih terminov i ponyatiy / pod red. L. G. Tatarnikovoy [Dictionary-reference book of linguoecological terms and concepts]. – SPb. : Petropolis. 2011. – 424 s. (In Russian).

Shahovskiy V. I. (2020) Bombardirovanie kul'turnogo koda YAZYKA sovremennoy informatsionnoy sredoy [Bombardment of the cultural code of the LANGUAGE by the modern information environment] // Yazyk, kul'tura, tvorchestvo: Mirovye praktiki izucheniya. Sbornik nauchnyh statey k 90–letiyu professora V. N. Teliya / otv. red. I. V. Zykova, V. V. Krasnyh. – M.: Gnozis, 2020. – S. 483–500 (In Russian).

Shahovskiy V. I. (2017) Triada ekologiy – chelovek, yazyk, emotsii – v sovremennoy kommunikativnoy praktike. [The Triad of ecologies-man, language, emotions-in modern communicative practice]. – Volgograd: Peremena, 2017. – 359 c. (In Russian).

Shahovskiy V. I., Sheygal E.I .(2010) Metodika lingvisticheskih issledovaniy. [Methodology of linguistic research]. – 2-e izd., ster. – Volgograd: 2010. – 123 s. (In Russian).

Emotivnaya lingvoekologiya v sovremennom kommunikativnom prostranstve (2013). [Emotive linguoecology in the modern communicative space]. – Volgograd, 2013. – 450 s. (In Russian).

Caffi, Janney (1994) Caffi C., Janney R. Toward a Pragmatic of Emotive Communication // Journal of Pragmatics. – Vol. 22 . – 1994. – P. 325–373 (In English).

Danes (1987) Danes F. Cognition and Emotion in Discourse Interaction: A Preliminary–Survey of the Field // Preprints of the Plenary Session papers / XIVth International Congress of Linguists. Berlin. 10–15 August 1987. – Berlin, 1987. – P. 272–291 (In English).

Edmondson (1992) Edmondson W. Affect and Language Development // Proceedings... Tübungen: Niemeier, 1992. – P. 63–71 (In English).

Goleman (1997) Goleman D. The Emotional Intelligence. Why it Can Matter More than IQ? – Bentam Books, 1997. – 354 P. (In English)

Hoffstede (2001) Hoffstede J.H. National Character and National Stereotypes // Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations, 2001. – P. 22–28. (In English)

Semin (2002) Semin,Yuri R., Yorts Carien A. et all. Cultural Perspectives on the Linguistic Representation of Emotion and Emotion Events // Cognition and Emotion. – V. 16. – № 1. – 2002. – P. 11–28 (In English).

2-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 2

LITERARY CRITICISM

Раздел 2

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

IRSTI 17.09.91 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph11

O. Abdimanuly , N.Zh. Dossanova*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: kaznu.nazi@gmail.com

KAZAKH POETRY OF THE EARLY XX CENTURY IN THE CONTEXT OF THE WORLD POETIC TRADITION

The article discusses the problems of development of Kazakh written literature at the beginning of the XXth century and the prospects for the development of Kazakh poetry in the new century. At the beginning of the XXth century, the works of such poets as Akhmet Baitursynov, Mirzhakyp Dulatov, Magzhan Zhumabaev, who continued the traditions of the great Abay, were especially distinguished in Kazakh literature.

The main goal of the authors of the article is to identify Kazakh poetry of the early twentieth century in the context of world poetic tradition. Accepting the creative heritage of Baitursynov, M. Dulatov, M. Zhumabaev as unified artistic system, thereby revealing the essence of the concept of Kazakh literature of the early XXth century about the world and man.

The article also pays special attention to the definition of the creative features of each poet. In the poetry of M. Zhumabaev, the ability to convey the uneven, complex and contradictory dialectical process of the early twentieth century through a full-fledged artistic image is enriched by a deep analysis of the creative feature, which manifests itself as a form of artistic representation of reality.

The fact that the poetry of A. Baitursynov embodies a wide range of characters, covering all social groups of the Kazakh society, the desire to reveal the lives of people and a wide range of socio-philosophical problems of the era, proves that he was a real folk poet.

And the main feature of M. Dulatov's poetic creativity is that the main idea of M. Dulatov's poems follows from a deep study of the realities of life, his understanding and clear perception of political and social changes.

Key words: Alash, Kazakh literature, poetry, intelligentsia, poet, context.

Ө. Әбдиманұлы, Н.Ж. Досанова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: kaznu.nazi@gmail.com

XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясы әлемдік поэтикалық дәстүр аясында

Мақалада XX ғасыр бас кезіндегі қазақ жазба әдебиетінің даму мәселелері және қазақ поэзиясының жаңа ғасырдағы өркен жаюы жан-жақты қарастырылады. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиетінде ұлы Абай дәстүрін жалғастырған Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев сынды ақындар творчествосы ерекше көзге түседі. Олар қазақ жазба әдебиетінде азаттық идеясын басты ұстаным еткен, азаттышл ағым қалыптастырды.

Мақала авторларының басты мақсаты – XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясын әлемдік поэтикалық дәстүр мәнмәтінінде (контексте) анықтап, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев творчестволық мұрасын біртұтас көркемдік жүйе ретінде алып, сол арқылы XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиетінің әлем және адам туралы тұжырымдамасының мән-маңызын ашу.

Сонымен қатар мақалада әр ақынның творчестволық ерекшелігін айқындауға да нақты назар аударылған. М. Жұмабаев поэзиясында XX ғасыр бас кезіндегі бір қалыпты емес, күрделі де қарама-қайшылықты диалектикалық үдерісті толыққанды көркем образ арқылы беру шеберлігі мен реальды шындықты көркем бейнелеу творчестволық ерекшелігі екендігін терең талдау арқылы байыптаған.

А. Байтұрсынов поэзиясындағы қазақ қоғамының барлық әлеуметтік топтарын қамтыған сан түрлі характерлер сомдалуы, халық өмірін кеңінен ашуға ұмтылумен дәуірдің әлеуметтік-философиялық мәселелерінің кеңінен қойылуы оның нағыз халықтық ақын ретінде қалыптастырғандығын нақты материалдар негізінде дәлелдейді.

Ал, М. Дулатов өлеңдері негізіндегі түпкі ой оның өмір шындығын терең зерттеуімен саяси-әлеуметтік өзгерістерді түсінуімен айқын қабылдауынан туындап жататындығын ақын поэзиясының басты ерекшелігі ретінде қарастырады.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Жалпы алғанда, XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті – қоғамдық сана мен адам психологиясы өзгерісінің, жеке адамдар тағдырының, қоғамдық-саяси жағдайлардың оқыс өзгерістік кезеңіндегі көркем шежіресі. Сол себепті де мақала авторлары осынау уақыт кезеңінде қазақ ақындары қоғамның рухани сұраныстарын нақты танып, жеке адамның қоғамдағы орнын айқындап, адамзатқа тән адамгершілік мәселесін жалпы ұлттық және әлемдік деңгейде көтергендігін жан-жақты әрі тиянақты түрде қарастырады.

Түйін сөздер: Алаш, қазақ әдебиеті, поэзия, интеллигенция, ақын, контекст.

О. Абдиманулы, Н.Ж. Досанова*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kaznu.nazi@gmail.com

Казахская поэзия начала XX века в контексте мировой поэтической традиции

В статье подробно рассматриваются проблемы развития казахской письменной литературы начала XX века и возрождения казахской поэзии в новом веке. В казахской литературе начала XX века особенно выделяется творчество таких поэтов, как Ахмет Байтурсынов, Миржакып Дулатов, Магжан Жумабаев, продолживших традиции великого Абая. Они сформировали либеральное движение, что было основным принципом идеи свободы в казахской письменной литературе.

Главная цель авторов статьи – выявить казахскую поэзию начала XX века в контексте мировой поэтической традиции, взять творческое наследие А. Байтурсынова, М. Дулатова, М. Жумабаева как единую художественную систему, тем самым раскрыть значение концепции казахской литературы о мире и человеке в начале XX века.

В статье также уделено особое внимание выявлению творческой индивидуальности каждого поэта. В поэзии М. Жумабаева прослеживается мастерство передачи диалектического процесса в начале XX века через полноценный художественный образ и глубокий анализ творческого своеобразия художественного воплощения реальной действительности.

Использование в поэзии А. Байтурсынова разнообразных характеров, охватывающих все социальные слои казахского общества, широкая постановка социально-философских проблем эпохи со стремлением к широкому раскрытию жизни народа свидетельствуют на основе фактического материала о его формировании как подлинного народного поэта.

Главная особенность поэзии в том, что основная идея, основанная на стихах М. Дулатова, проистекает из его глубокого изучения реалий жизни и ясного понимания политических и социальных изменений.

В целом, казахская литература начала XX века – это художественная летопись периода изменений общественного сознания и психологии человека, перемен судьбы отдельных людей, общественно-политических ситуаций. Поэтому авторы статьи подробно и обстоятельно рассматривают, как в этот период времени казахские поэты четко осознают духовные запросы общества, определяют место личности в обществе, поднимают нравственные проблемы человечества на общенациональном и мировом уровнях.

Ключевые слова: Алаш, казахская литература, поэзия, интеллигенция, поэт, контекст.

Introduction

Kazakh literature of the early twentieth century, having preserved its traditional ways of depicting human life and society, in new, rapidly changing socio-historical conditions, brought up the problem of philosophical understanding of the meaning of man and life to one of the main places.

What are human capabilities? What is his purpose in the modern world? These eternal questions again attracted the attention of artists of Alash literature in the early twentieth century – M. Zhumabayev, M. Dulatov, A. Baitursynov. Problems of the world and man became a living part of the literary experience in the Kazakh literature of this period.

Personality and epoch are the main theme of Kazakh literature of the beginning of the twentieth century. Man becomes the main subject of literature. Through the attitude of man to the objective world, he appears in all his concrete sensory richness and diversity. Man himself is both an object and a subject of artistic knowledge of the world.

The topicality of this article is caused by the need for a special study of the literary heritage of M. Zhumabayev, M. Dulatov, and A. Baitursynov in order to philosophically and aesthetically reveal the concept of the world and man in the Kazakh literature of the early twentieth century. The representatives of Alash literature had a particularly acute attention to the crisis condi-

tions of Kazakh society and people of the early twentieth century.

Their works reflect ideological intentions in understanding the epoch and life of the Kazakh people in extremely broad philosophical categories, to reveal the relationship between the personal fate of the characters and social problems, the logic of their moral choice, the search for the meaning of life and ways of relationships with the world around them.

M. Zhumabayev, M. Dulatov, A. Baitursynov and their literary heroes assert in man the spirituality, the greatness of the restless spirit of the Kazakh soul. They as artists of their time showed the place of man in the eternal order of things, his search, vanity and care of everyday life in terms of unchanging postulates-life and death, his personal destiny.

The highest ideals of humanity must be embodied in the whole structure of life, in the fate, in the soul of the character they describe. Having mastered their meaning and imbued with their greatness, he can serve them with conviction through the awareness of his own destiny, preserving in himself a genuine humanity, freedom of spirit and strength of moral feeling.

The research topicality is caused by necessity of studying the regularities and peculiarities of the literary process of the early twentieth century, systematic and deep analysis of the works of M. Zhumabayev, A. Baitursynov in the context of the study of the conceptual perception of the world, of methods of creating literary reality and revealing the inner world of a person.

Material and Methods

The most important feature of the Kazakh poetry of the beginning of the twentieth century is that, recognizing the folklore and nationality as its ideological basis, it played a huge role in the formation of a new person, his worldview, his aesthetic consciousness. In addition, this period is characterized by the rise of realistic art in its relationship with the romantic form of displaying the surrounding reality.

In the poetry of M. Zhumabayev, the perception of life occurs through the opposition of his «I», the inner world of a person to real phenomena and processes of reality. For the creativity of M. Zhumabayev, it is not the description of phenomena, not the external features of human existence, but the secrets of his psychology, his spiritual collisions that are essential and interesting. In his poetry, the author's subjective moods and feelings are closely connected with the emotional experiences of his lyric hero, and often they completely merge. The essence of his artistic creativity is mainly in the expression of himself, showing the depths of the inner world of the Kazakh soul.

The creative research of the world involves not only an exceptional sensitivity to what is happening in it, but also the desire of the poet to penetrate into the essence of phenomena and processes, to fully convey the truth of life, to protect a person, to help him in his quest for freedom and happiness. M. Zhumabayev's poetry is an inquisitive study of reality and man, revealing the deep processes of life, the complexity of the inner world of people. The poet not only studies the reality and recreates it in artistic figures, but also intervenes in solving life's conflicts, revealing their origins and consequences, expressing his attitude to them.

M. Zhumabayev does not imitate reality, but creates a new reality. M. Zhumabayev's idea of the new reality coincides with the romantic and symbolic forms of perception of the surrounding world.

Zhumabayev, as a romantic, did not dream of improving the life partially, but of a complete resolution of all its contradictions. The discord between the ideal and reality, peculiar to the previous directions as well, acquires in his work an extraordinary sharpness and tension, which is the essence of the so-called romantic world duality.

The poet reveals the uncommon complexity, depth and Antinomian nature of the spiritual world of man, the inner infinity of human individuality. For him, man is a small universe, a microcosm. Intense interest in strong and vivid feelings, in secret movements of the soul, in the «night» side of it, craving for the intuitive and unconscious things are essential features of the romantic worldview. The protection of freedom, independence and inherent value of identity, the increased attention to the single, unique in man, and the cult of the individual are equally characteristic of the poet's romanticism.

M. Zhumabayev is not interested in short-term problems, he thinks about the fate of humanity, about the universe as a whole, he has his own personal perception of the world and the fate of his people. The lyric hero does not separate himself from the people, he is merged with them in joy and in sorrow.

If in the poems about «Korkyt», «Koylybay's Kobyz», «On the slopes of Okzhetpes» the poet touches on the history of the birth of philosophical thought and musical art of the Kazakhs, or tells about the real historical events of the national liberation uprising led by Kenesary and Nauryzbay, then in the poem «Batyr-Bayan» he talks about love. The poem «Batyr-Bayan» is a lyrical composition,

although its plot is based on historical events: the struggle of the Kazakh khanate with the Kalmaks.

The author of the monographic works about M. Zhumabayev Sh. Yeleukenov, analyzing the poet's works, reveals the genre originality of the poem «Batyr-Bayan». He came to the following conclusion: «this is both a lyrical song about love, and an epic tale about the greatness of the spirit of the son of the Fatherland, and in the highest degree the tragedy of a man who did not have mercy even on himself in the name of justice».(Eleukenov Sh., 1997: 301-302)

The poem «Batyr-Bayan» is without any exaggeration a truly philosophical reflection of its author on the essence and meaning of human life, society, nature and existence, the role of sense and knowledge, and human activity. «The relationship of philosophical, artistic and spiritual principles is integral and organic in the work of M. Zhumabayev. Of the Kazakh word-painters of the beginning of the century, perhaps it is M. Zhumabayev who is the closest one to the paradigms of the national philosophy of life, religion, and nature». (Mamraev B., 1998: 38)

The accuracy of the description of nature or any life phenomenon is not in the abundance of details, not in the exactitude of transferring each feature. And the artistic task of the poet is not to make a copy, but to create the impression that a living picture would make on us.

For example, the description of the historical situation in the poem «Batyr-Bayan» is a true picture of real events of the 17th century. In one of the battles with the enemy, a strong and influential batyr of Abylai Khan, Batyr Bayan, once again, having defeated the enemy, brought a beautiful Kalmyk girl for himself. He loved her like a sister, never let anyone look at her. But the fate is cruel. Batyr-Bayan had a handsome younger brother Noyan, who took the fancy of the beautiful Kalmyk girl, and passion flares up between them.

M. Zhumabayev, telling the love story of the young man Noyan and the Kalmak girl, expands the boundaries of his reflections. The author writes not only about the state of being in love of his hero, but also about this feeling as a moral category of any person. BatyrNoyan, flooded by love passion, secretly runs with the Kalmyk girl to the enemy's side, thereby betraying his people and brother. No one can forgive betrayal, even if it is committed in the heat of strong feelings. The Khan's leadership orders Batyr to detain Noyan and the Kalmyk girl. He obeys the order, the Batyr's arrow catches up with the refugees. Bayan kills the Kalmyk girl and his only brother.

There is no doubt that in the historical poems the poetic skill of M. Zhumabayev was revealed in full. The picture of tragedy, even despair, the internal struggle between «Yes» and «No»; «to forgive means love», «not to forgive, means... «there is no answer» – all this complex of philosophical problems is solved by the author with the help of specific literary techniques and means. «Saturated with symbolic images, the figurative language of the poet's poems reflects a deeply assimilated romantic concept of being, cosmos of as phenomenal beauty, manifestation of love» (Maitanov B., 1996:39)

«Batyr-Bayan» is a conventionally romantic refraction of modern life. But the important and fundamental thing is that the subject of the artwork has become a modern thinking person. Before us there is a lyrical hero with his own fate and tragedy, that is individual, up to poetically transformed biographical facts, but with universal significance.

Not only the worldview plays an important role in artistic knowledge of the world. The entire multi-faceted sphere of the poet's spiritual potential, the degree of his talent, heightened sensuality, life experience and outlook, penetrant observation, which developed the ability to create deeper and broader generalizations of life phenomena, more fully and vividly comprehend the objective truth of being in its concrete-sensory reflection. (Esembekov T.U., 2014:230)

The national world and the concept of the formation of authentic high artistic value can not be considered outside of the features of the formation of national consciousness, poetic character, traditions of Kazakh authentic high artistic value and the originality of the author's artistic vision and image of reality.

The moral and humanistic elements exist within each national culture as a real flesh, as a historical product of the social existence of the people. The universal and all-human nature of literature is expressed in each of its national forms. National culture, bearing the universal content, the ideas of equality, friendship, the idea of fighting for human happiness, thus joins the greatest movement of modernity, enters the world literature, contributes to its artistic development.

Every time certain phenomena, processes, events are involved in the sphere of human interests, in true reality, all new aspects of life become the subject of artistic knowledge. That is why it is the person who becomes the main subject of poetry, and talent transforms the relationship between man and objective reality into the artistic world, presenting it

in all its concrete-sensuous richness and diversity. (Ospanova A., 2014:210)

The bright influence of universal mind combined with the depth of the idea, wise cheerfulness made M. Zhumabayev an original thinker, a passionate poet, a great Creator, the tragedy of whose life revealed both his beliefs and his character.

The direction of symbolism is associated with the name of Magzhan Zhumabayev in Kazakh literature, although symbolic worldview is a traditional form of artistic vision of the Kazakhs, for example, any work of folklore (ritual poetry, zhyr, tolgau, aitys, aphorisms, fables, parables, etc.) contains an inner thought, the essence of folk philosophy, expressed in symbols, stereotypes of syncretic thinking, that is, many genres are united and distinguished by one detail – the presence of a deep subtext, figurative hint, that is, symbols. In addition, «the symbolic vision of the world has always been inherent in Kazakh poetry» (Maitanov B., 1996: 187)

In our opinion, M. Zhumabayev's symbolism is a peculiar form of artistic representation of the complex, contradictory reality of the beginning of the 20th century, the desire to show an ambiguous dialectical process in full-fledged artistic images. Zh. Aimauytov believes that «the symbolism of Magzhan is the influence of the older generation of symbolists, in particular Balmont» (Aymauytov Zh., 1989: 415). This opinion is also shared by Sh. Yeleukenov. «In the poem «The Prophet» the main idea [the opposition of the West and the East] is developed from the quatrain of D. S. Merezhkovsky: «Fixing our eyes, At the fading East, Children of sorrow, children of night, We are waiting for our prophet to come...» (Eleukenov Sh., 1997: 298)

Most likely, Zhumabayev, creating his poems of symbolic direction, takes as a basis the ideological and figurative system of the Balmont cycle «Let's be like the sun», full of sincere faith in art and human freedom.

The fiery poetry of Magzhan Zhumabayev fits in this sphere of poetic sincerity. By virtue of the genuine power of his talent he continues this brilliant constellation of poets of the twentieth century, that takes its origins from the stellar aspirations of F.I. Tyutchev, A.S. Pushkin and A.A. Fet, A. Blok, O. Mandelstam, from the German star lyrics of M. Cladius, H. Heine and global poetic traditions – P. Verlaine, A. Rimbaud, etc. (Robert N. 2001: 55) But at the same time, he does not lose his national identity, traditions of nomads, who also embraced the cosmos, the sun, the sky and the stars with their art. Zhumabayev's poem sarefulloffireandlight. They are magnificent, bold, and noble. Therefore, in the poems the poet borrowing motives, gives his solution to socio-political, moral and philosophical problems. «Balmont's cycle of poems «Let's be like the Sun» – a kind of anthem to the Sun and Fire and a call to humanity, played a role in the development of the «cosmic» theme in Russian literature. Further, this theme was developed in the collection of poems by A. Bely «Gold in Azure», V. Ivanov «Sun-heart», in the works of N. Roerich. The creation of the mystery of Fire and Sun by symbolists was based on utopia about the life-building role of art». (Ivanov V., 1912: 9) This idea intersects with the worldview position of M. Zhumabayev. The poet creates a cycle of poems that reflect and find the solution to the burning problems of the time – the beginning of the 20th century. M. Zhumabayev uses the symbolism of Fire, Sun, Moon with one goal – to transform the world. The poet dreams of the triumph of justice, freedom, and love in the world. Hence, in his poems, the symbols of Fire, Sun, West-East represent the protest and struggle for a better world, the protection of man and humanity. «Fire», «Prophet», «East». The poetic symbolism of M. Zhumabayev is characterized by the fact that the interaction of man and nature, the application of it by people, their connections with each other develop on the basis of a relatively adequate reflection of the phenomena of reality by the human consciousness. On the other hand, the poet wants to penetrate more and more deeply into the secrets of nature, the inner world of man. Symbolism of M. Zhumabayev, as a way of artistic development of reality, embodies human notions and ideas, in the form of an artistic figure, reflects the processes taking place in the world, in people's lives. The poet seeks to bridge the gap from the individual state to the whole world, to establish the connection of this moment with life in its cosmic meaning. The feeling of depth, space, distance, characteristic of M. Zhumabayev, more and more passes into the feeling of infinity and is filled with a proper philosophical meaning: Dawn is coming from the East, I'm coming, Heaven is in sorrow, and I feel aggrieved together with the sky, In total darkness the Earth is delirious, I'll light up the whole earth, present the Sun...(word – based translation of the author).

Poetry creates a picture of the objective world precisely as a picture of man's creative learning the world, and thus of man's self-development (self-realization) in the world as his creative, transforming power; the world does not satisfy man, and man decides to change it by his action.

The sphere of human knowledge is the entire multi-sided and diverse reality. The emergence and

formation of various forms of social consciousness is due to the objective necessity of historical development, the diversity of the material and spiritual reality of the world that a person learns, including the self-identity of a self-knowing, self-asserting individual.

The main role of a creative person in creating a conceptual picture of the world is manifested in the peculiarities of his artistic interpretation of the world and human, in creating a special reality, in selecting methods and principles of historical, social, moral and philosophical understanding of life.

The subject of literature, the sphere of its cognitive efforts is the living, dynamic integrity of the world in its self-development and self-movement, in contradictions, relationships, in its real materiality and spirituality. Whether it is a phenomenon of nature or social existence, each of them is reflected in the artistic consciousness as a living concrete-sensory image, in which the multi-faceted integrity of the world is clarified.

The artistic genius always strives to learn about the objective reality and, at the same time, to search and comprehend the true, adequate for the subject of understanding forms and means of artistic development of this reality, its creative understanding and re-creation into an art phenomenon. The truth of reality becomes true only when it acquires the living flesh of a concrete-sensory image, emerging as an aesthetic ideal imbued with humanistic pathos, a harmonious unity of truth and beauty of the artistic whole. (Berikbolova P., 1914: 190)

The poetic art of A. Baitursynov is of great importance for studying the literature of the 20th century. The interrelation of philosophical-aesthetic, artistic and spiritual principles characterizes the peculiarity of his poetic creativity. Inclination to the moral and spiritual origins of Eastern culture, to the ideological and aesthetic search for Russian literature are inherent to his poetry. The poet does not avoid traditional folk images, strives for broad realistic generalizations of the world picture, reflects the humanistic concept of being.

Based on the creative synthesis of achievements of Russian literature, national poetic traditions, and the experience of Eastern poetry, the poet created a genre system of poetry that meets the spirit of the time, worked out the forms and principles of the image of individual. The analysis presents that the issue of moral and philosophical strivings organically developed in his poetry, creating the conceptuality of ideological and artistic searches. The collection «Forty fables» by A. Baitursynov consists of the poet's own works and the translation of I. A. Krylov's fables. M. Auezov wrote about the collection «Forty fables»: «For the broad masses of the Kazakh people, the collection «Forty fables» was the first book that carries the revolutionary spirit. After that, A. Baitursynov became known as a person deeply worried about the people» (Barlybaeva G., 2020: 70) A fable is a genre of didactic literature; a short story in verse or prose with a directly formulated moral conclusion that gives the story an allegorical meaning. This is a poetic story-event in which the characters are usually animals, inanimate objects. (Encyclopedic Literary Dictionary, 1987: 751) The purpose of the story is some moral truth presented in action and, consequently, awakens in us both feeling and imagination. It takes a real image in our eyes, leaves strong, long-lasting impressions. (Belinsky V.G., 1981: 438)

First: a fable is a moral in action; there are the general concepts of morality in it, they are applied to a particular case and are thereby made more perceptible. The reality that is reflected in the fable is a mirror image of the human world.

Animals represent human in the fable. As if the properties inherent in wolf, bear, or rooster are transformed into human ones, and it is not difficult for us to imagine in this image our friend, relative, or accidentally met person. In a wolf we see a man who brings evil and violence, in a fox – a flatterer or deceiver. And there is no need to waste words, the picture of life is in the palm of your hand. By transferring the reader's imagination to an imaginative, fantastic world, the fable gives him the pleasure of comparing the fictional with the existing (to which the former serves as a semblance), and the comparison makes the moral itself attractive.

Fable is a moral lesson that gives human through the creation of artistic images of animals, inanimate things, showing as an example the actions of creatures that are different from man and nature, completely alien to him. Thus it spares a person's self-esteem, makes him judge impartially, and he unconsciously pronounces a strict sentence on himself.

In order to take a lively part in the conflicts created by Baitursynov and make them interesting for any reader, one should have that natural sensitivity of a pure heart, that fullness of soul, that favour to kindness, which helps us to see the beautiful thing in society and in nature.

If Krylov's fables determine the main aesthetic laws of fable, then A. Baitursynov uses these laws for a realistic representation of the Kazakh reality of the beginning of the 20th century. The poet translates Krylov's fables, in which he wanted to be not just a

moralist, but a virtuous poet who not only reveals the evils of reality, but also provides ways to correct people and society's morals. Baitursynov's fables directly give an answer to what a true teacher of life, a true leader of public opinion, a truly worthy writer of a high title, a guard of society moral should be. The poet considers satire one of the main means of education. A. Baitursynov was convinced that laughter and irony are the main means of forming the Kazakh analytical consciousness. It is laughter and ridicule that makes it possible for the Kazakh to see his own vices, understand the inhuman mores of society, and thus open the way to change himself and society. The author consistently adheres to the classical rule, that is, his fable consists of a story and an explanatory moral. Moreover, the moral of Baitursynov's fables is a separate conclusion, which looks like a moralizing poem that ends the fable. In addition, it gives the reader the position of the author to the fable story and makes a conclusion. (SadykovN., 2013: 693).

The poet's fables are distinguished by their plot movement, detailed character development, and lively dialogues. The story turns out to be so individual and, at the same time, typical that the expressed «morality» is perceived by the reader as a real truth: ...There are many different people in the world, (...Дүниеде түрлі-түрлі адамдар бар), some of them are good and some are bad. (Жақсы да, арасында жамандар бар). Even when they use the science. (Ғылымды пайдаланып отырса да), There are illiterate ones do not know all its benefits. (Сезбейтін сол пайдасын надандар бар).Word-based translation of the author. (Baitursynov A., 1989: 45).

A. Baitursynov's fables offered their own solution to the general literary tasks assigned by the time and level of national consciousness of a certain historical epoch. It was necessary to understand the meaning of history, the conditionality of its human activity and needs, the correlation of spontaneous development, conscious will or arbitrariness of man.

A. Baitursynov writes about the possibilities of a life-creating mind that is necessary for solving a national problem. The task of fable poetry is not to recreate the event itself, even if it is very significant, but to clothe it with poetic thought, to convey its moral essence. In the poems of A. Baitursynov, intense human thought and the endlessness of the search for truth: the problems of good and evil, humanity and anti-humanity live and pulsate. The point at issue is a particular poetic word that can convey the movement of thought, the life of the human mind, its interaction with the surrounding world. Poetry of this rationalistic type is differentiated with high intelligence and beauty of logical thinking itself.

A. Baitursynov's humanism defines the artistic strivings of the poet, whose entire creativity is directed to the image of a free person. In addition, the basis of his creative idea is formed by observations of reality, impressions received by him as a result of socio-historical events, certain phenomena of life.

Creating artistic figures, the poet starts from the perception of life, from concrete phenomena of reality. He does not abstract and declare life. A. Baitursynov goes through a difficult path of artistic reproduction of reality in all its diversity, complexity and ambiguity.

The author's conceptual idea and national identity reveal the event dynamics of the artistic world, transforming reality, revealing the artistic originality of the creative world in the aspect of interaction between man and society.

The new conceptual idea of man defined the meaning, content, and entire character of A. Baitursynov's work. What should be the poetry that transforms a person?

This complex problem troubled the poet even in the early period of creativity. No matter what the poet wrote about, no matter what subjects and human destinies he chose, he still had the idea of man as the main way of understanding the reality. It, worn-out, endured by him many times and variously implemented in his poetry, at the same time became the common property of the literature of critical realism. In the process of creativity, A. Baitursynov, mastering different forms of embodying the image of the people, masterfully combined the image of the mass with a deep insight into the world of an individual.

A. Baitursynov doesn't just reflect the level of understanding of humanistic ideas. He develops them, fights for them, thereby contributing to the moral progress of mankind. The problem of humanism remains one of the most acute ones in his work, both because the list of crimes against humanity does not go out, and because the world cannot overcome the crisis of moral principles. The «moral vacuum» cannot be filled by the numerous communist aesthetic systems that proceed from the inviolability of socialism.

A significant event in the cultural life of the Kazakh society was the collection of poems by Akhmet Baitursynov «Masa», «Mosquito», published in Orenburg in 1911. The ideological orientation of the poems is defined in the title. The poet's task is to awaken his people with the help of word, like a mosquito that gives no rest: Maybe he'll

wake up, (Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен), From the annoying buzzing in his ear. (Word-based translation of the author) /(Қоймастан құлағына ызыңдаса?) (Baitursynov A., 1989: 23).

The ideological orientation of the poems is the promotion of educational ideas. The poet believes that only knowledge, culture, and poetry can somehow change the life of people. Will you continue to live like this? – asks the poet. Won't you wake up, won't you get up? «Happiness», «Wish». A. Baitursynov's poetry answered to educational activities with a spiritual and political orientation. His lyrics are characterized by a tendency to combine the ideas of humanism with the political struggle to awaken the national consciousness of the Kazakh people. An another aspect of this problem is the struggle against age long ignorance, spiritual dormancy, lack of will and inaction. The poet actualizes the issues of culture, literature, and education before the public consciousness.

A. Baitursynov's work captures an entire epoch of Kazakh history. None of his contemporaries managed to cover the real life and national life of the time of colossal social and historical upheavals in such a wide, diverse and artistic way. Many characters created by the poet, representing literally all social layers of Kazakh society, the depth of penetration into the life of the people and the breadth of setting the social and philosophical problems of the era make A. Baitursynov a national poet. Studying life, capturing it in artistic figures, A. Baitursynov does the most subtle and complex work on selecting and highlighting the significant, interesting things. He carries out a deep work on the analysis of the reality phenomena, their synthesis. In this process, undoubtedly, a very important role is played by the nature of the poet's understanding of the surrounding world. The features of creative learning the reality are shown not only in that what aspects it has, what phenomena and events attract the attention of the poet; they are also clearly expressed in that what he considers essential and characteristic in contemporary life or history, in what he sees the sublime and the base, the comic and the tragic.

M. Dulatov's creative idea is most often based on his research of the reality, understanding and perception of life phenomena, social and political events. As a rule, the writer's attention is drawn to specific facts of life that have struck his creative imagination, events, and people, but the artistic idea does not germinate instantly or spontaneously, but gradually, often arising in the process of painful artistic strivings and reflections.

Creating artistic figures, M. Dulatov does not start from general logical premises, but from the perception of the fullness of life, not from abstractions, but from concrete phenomena of reality. This is typical for M. Dulatov, and for the artists of the early 20th century, who from the very beginning clearly understand and form the idea of their work. The idea of an art work can be actually and directly related to impressions acquired from specific events, but often, the life observations of M. Dulatov, that were the impetus for the emergence of the idea, become contradictory, and their relationship with the creative idea is much more mediated and complex.

The experience of the present and the past time in the work of M. Dulatov seems to be passed through the prism of the main political events of the era and is therefore full of significant modern significance. Recreating the intense feature of the reformation of national life and psychology, the poet in different angle reveals the main truth of the history – the ratio of the national and universal one. In the light of this objective criterion, he reconsiders public ideas about virtue and evil, benefits and harm, explaining the social nature of human inequality and immorality.

Putting the topical issues of his time in the center of artistic creativity, solving the problems of universal significance, M. Dulatov develops a new artistic concept of personality, different from the traditional spirit of submission and social indifference.

The poet, developing an artistic concept of the world and human that meets the needs and conditions of modern world, combines different in themes, style and character works, uses for this purpose the most effective aesthetic solutions and forms, perceived from the national creative experience, and distinguished in the course of national history.

The first poem by M. Dulatov was published in 1907 – «Zhastarga» («To the youth»), then in 1909 a collection of poems «Oyan, Kazakh» («Wake up, Kazakh!») was born. The collection of poems «Wake up, Kazakh!» M. Dulatov prefaces with his introductory article, in which he talks about the state of modern Kazakh society. He draws the readers' attention to the fact that «the world is undergoing great changes, the main thing is the movement towards science, education, and culture. And only the Kazakh people seem to be aloof from these events and phenomena. The author is talking with readers about the history, traditions, customs of the Kazakh people: «Kazakh turaly» («About the Kazakhs»), «Kazakh halkynyng buryngy ham bugingi hali» («Kazakh yesterday and today»),

“Sailaularhakynda» («About elections»), «Kazakh zherleri» («The land of the Kazakhs»), and then makes a profound conclusion – it is not possible to go on living like this (Dulatov M., 1991: 355).

The history of the past is necessary for the poet to compare, so that the people remember his lessons, realize their mistakes, faults, omissions. M. Dulatov teaches to evaluate life situations and critically treat their own merits.

The author gives a real picture of what has happened to the Kazakh people that were once great today: The poems «Nasikhat» («Agitation»), «Tarshylyk halimiz hakynda az munazhat» («Reflections on the oppressed people») express the civil position of M. Dulatov, his poetic credo. They present a monologue of the poet – lover of truth, the poet – defender of the people.

In realistic literature, the inner world and behavior of characters are formed on the basis of the peculiarities of their time. M. Dulatov often shows the direct dependence of social, moral, religious beliefs of characters on the conditions of existence in a given society, pays great attention to the social background of time. And yet in his realistic art, circumstances are depicted only as a necessary prerequisite for the disclosure of the spiritual world of people. The main cognitive value of the writer’s realism is the depiction of the characters and integral spiritual life of the individual, the identification of the system of feelings inherent in different types of personality, spiritual dramas – in short, all that makes up the life of the human spirit.

M. Dulatov is an artist who persistently and patiently examines the character, revealing the unfading human values hidden under it. He does not judge a person in one line. Even in the most simple cases, it would seem, he looks into the depths of the human soul, discovers its underground flow. And in this humanistic feature of his talent, there is a foretaste of the complex spirituality of folk characters.

The works included in the collection of poems by M. Dulatov touch upon the problems of contemporary life that meet the present-day concerns. The poet reflects on the power, gives a vivid picture of unfair elections of the volost, slashes at those who seek to get the rank of the volost by any means in the poem «Sailaularhakynda» («About elections»).

In addition, this collection includes poems that reveal one of the main themes in the poet’s poetry – the slave status of Kazakh woman, her fate and her desire for happiness. In the poem «Zhesir dagualaryk hakynda» («On the natters of the law of widows»), the author gives a realistic picture of the heavy burden of Kazakh women, claiming that this is a topical, acute, modern problem. The main idea of M. Dulatov’s poems is to awaken the consciousness of the people, reveal their desire to rebuild society and life, call them to fight for their freedom, prosperity, and happiness.

The collection of poems «Azamat» («Citizen») is remarkable in its content. If in the collection «Wake up, Kazakh!» the themes of educational and agitation character, didactic ideas, satirical poems prevailed, then the collection «Citizen» is the top of the poet’s artistic perfection and skill, an indisputable argument in favor of his extraordinary poetic talent, a clear evidence of the consolidation of critical realism as an artistic method of displaying and evaluating the surrounding reality.

M. Dulatov is a talented lyricist. His poetry is a significant phenomenon in the Kazakh poetic culture. The poems «Armanym» («My Dream»), «Kiyal» («Fantasy»), «Myng» («Sadness»), «Tan» («Morning») define the ethical and aesthetic position of the author. Poetry, artistically reflecting the real world, helps a person to understand high art, ideals, become cleaner, more beautiful, softer and kinder. The peculiarity of M. Dulatov’s aesthetic views is a peculiar belief in the power of the poetic word. He is convinced that the poet can wake up the people, raise them to fight for their freedom and happiness, overcome evil, destroy ignorance.

M. Dulatov’s poetic techniques are characterized by conciseness, laconicity, objectification of feelings and experiences, that increases their emotional impact. The poet’s lyrics are psychologically rich and meaningful. It realistically conveys human feelings and experiences, the movement of the heart, changes in feelings. His lyrical poems are an example of restraint. At the same time, his original comparisons and contrasts, epithets, peculiar metaphors and various poetic figures impress with their originality and reflect the personality of the poet, his subtle mind and soul.

Literature review

Kazakh and so-called Alash literature of the beginning of the twentieth century as an object of scientific study was already defined in the works of M. Auezov, S. Seifullin, S. Mukanov, G. Tokzhanov, E. Ismailov and others. The works of B. Kenzhebayev, B. Shalabayev, I. Duysenbayev, S. Kirabayev, A. Derbisalin, M. Bazarbayev, Sh. Eleukenov, R. Berdibayev, T. Kakishev, M. Karayev, Z. Bissengaliyev, and others were devoted

to various aspects and problems of literature of the studied period.

In the late 80's, there were fundamental works by S. Kirabayev, Z. Akhmetov, Sh. Eleukenov, M. Bazarbayev, T. Kakishev, Zh. Ismagulov, K. Mukhamedkhanov, R. Nurgali, and other authors.

In terms of studying the literary heritage of individual poets and writers in particular, the literary process of the beginning of the twentieth century as a whole, in addition to the above mentioned ones, the works by O. Abdimanuly, B. Maitanov, B. Mamrayev, A. Ismakova, B. Abdigaziuly, A. Zhaksylykov, B. Zhetpisbayeva, R. Sagynbekuly, T. Yessembekov, U. Kalizhan, B. Omarova, D. Kamzabekuly, B. Kanarbayeva and others present certain interest.

The works of Sh. Yeleukenov are especially valuable. It provides an example of a holistic analysis of the life and work of repressed poets and writers. In addition, the author defines the role and significance of A. Baitursynov's social and scientific activities in the history and culture of the Kazakh people. Research by Sh. Yeleukenov and M. Zhumabayev is a major contribution to modern Magzhan studies.

The relevance of the problem is evidenced by the fundamental works of R. Nurgali, which emphasizes the need for a systematic study of the literary process of the early twentieth century, the development of a new view of the problem of «history and literature». R. Nurgali, choosing the work of the representatives of Alash literature as the subject of scientific research, gives an ideological and thematic analysis of their literary works, at the same time pays special attention to the study of the regularities of the literary process, analyzes the genre forms in the works of these writers.

The works of D. Kamzabekuly are theoretically significant. They define a new direction in the study of this problem, present a new look at the literature of the early XX century, and justify the methodological basis for the study of the heritage of the repressed poets and writers.

The works of O. Abdimanuly about the literary heritage of A. Baitursynov brought a lot of new things to the methodology of the poet's creativity research.

The purpose of our research is to define the Kazakh poetry of the early twentieth century in the context of the world poetic tradition, analyze the creative heritage of M. Zhumabayev, M. Dulatov, and A. Baitursynov as an artistic whole, and reveal their concept of the world and man in the Kazakh Literature of the early twentieth century.

Results and Discussion

In the works of M. Zhumabayev, A. Baitursynov, M. Dulatov, in the midst of particularly intense and acute thoughts about the essence of the national character, the historical fate of the nation and its prospects, the image of the «seeder of humanity» is derived, which will help to eradicate evil and immorality in the Kazakh society, establish justice and equality, help the Kazakh to achieve freedom and happiness. Mind, as represented by all these artists, has a remarkable capacity for understanding life. They are the poets of their time, they sought to learn reality through its integral perception and experience.

The power of true realistic creation, as we know, lies in the discovery of new things in the world around us.

A. Baitursynov's fables offered their own solution to the general literary tasks assigned by the time and level of national consciousness of a certain historical epoch. It was necessary to understand the meaning of history, the conditionality of its human activity and needs, the correlation of spontaneous development, conscious will or arbitrariness of man.

The world of M. Dulatov's poetic figures, their objective meaning is immeasurably broader and more diverse than his political beliefs. M. Dulatov reveals the socio-moral problem of human and society, the relationship of human and time in a peculiar way. Showing the dependence of a person on circumstances, he simultaneously emphasizes the moment of conscious choice, which is faced by a n active-minded person who wants to find his place in life, his true happiness. In the discription of the psychology of a character, the poet reaches a great saturation of images, drawing the most different aspects of human behavior, his attitude to nature, to certain phenomena of life, to people. His works have deep psychological roots in the creation of characters that come from the national tradition and folklore.

Having mastered the best traditions of his predecessors, combining them with the achievements of Russian and world literature, M. Zhumabayev makes a truly evolutionary leap in the development of national literature, giving it a wealth of ideas, themes and motives that was unknown before, immeasurably expanding its artistic horizons and enriching it with a variety of poetic forms and genres. The new concept of human defined the meaning, content, and entire character of M.'Zhumabayev's work, it, being worn-out, endured by him repeatedly and variously implemented in his poetry, at the same

time became the common property of literature of a romantic nature. In the process of creativity, A. Baitursynov, mastering different forms of embodying the image of the people, masterfully combines the image of the mass with a deep insight into the world of an individual.

Kazakh literature of the beginning of the 20th century was an artistic chronicle of socio-political vicissitudes, the breakdown of public consciousness and psychology, the drama of personality. At the same time, it reflected the spiritual needs of society, raised to the rank of national and world problem of the human personality, the problem of moral improvement of mankind.

The peculiarity of each literature is determined, first of all, by the concept of the world and human that that is the basis of it. The concept of the world and human at each historical stage acquires new features and qualities. The power of the great master of words is not in the fact that he perceives the existing concepts and embodies them, but in his independent search for a deeply truthful and impressive reflection of reality, in the original disclosure of its new aspects, its development.

Conclusion

The works of M. Zhumabayev, M. Dulatov and A. Baitursynov show a common desire to understand human life in extremely broad philosophical categories, to link the personal problems of the characters with the universal problems of human existence, the search for the meaning of life, moral behavior and attitude to the surrounding social world. It is obvious that for M. Dulatov, A. Baitursynov and other poets, their contemporaries, poetry was the fulfillment not only of their personal, but also of the historical true purpose of the epoch. Their poetic form breathes a freshness that cannot be found in the poems of the early period, here the triumph and joy of artistic discoveries are heard. Poetry becomes an act of being, it is full of sincerity and faith in art.

Әдебиеттер

Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт рухы. — Алматы: Ж.Ш.С.Жалын, 1997. —368 б.

Мамраев Б. Основные тенденции развития казахской литературы первой четверти XX века. – Алматы: Ғылым, 1998. – 262 с.

Robert N. Twentieth-century poetry. Blackbell publishing, 2001. – pp. 610

Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996.

Esembekov, T.U., Kozhakanova, M.T. The Social Nature of Literary Translation in Kazakstan in XX Century. Procedia – Social and Behavioral Sciences 114 (2014) p. 229-233

Ospanova A. (2014) The idea of Turkic unity in Kazakh poetry of the early twentieth century. Almaty, Life Science Journal, 11 /8/ p. 207-211

Аймауытов Ж. Мағжан Жұмабаев. В кн.: Мағжан Жұмабаев.Шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1989. — 415 б.

Иванов В. Мысли о символизме // Труды и дни, 1912, N1. – 9;

Berikbolova P., Abiyr A., Aydogdu S. (2014)122 History of Kazakh Literature Classification. Elsiver/ Procedia – Social and Behavioral Sciences / Science Direct 2nd World Conference on Design, Arts and Education www.sciencedirect.com. p.p. 189 – 193

Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 751 с.

Белинский В. Г. Полное собрание сочинений в 9 т-х, т. 7-1981. т. 7. – С. 438

SadykovN., Zhussipova A., Abdimanuly O. (2013) Kazakh Literature in Emigration and Works of Mazhit Aitbayev. World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences.Vol:7, No:3, 2013 pp. 690-695

Байтұрсынов А. Шығармалары. — Алматы. Жазушы, 1989. — 317 б.

Дулатов М. Шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1991. —-380 б.

Abdigapparova Zh. Liberation ideas in works of Alash activists. — Baku: 2018. Chapter 1, 1032 pages Number of pages 1038, ISBN 978-9952-3706-5-2, Published- May 21.

Nusipjanova B. Identification of mental types of the kazakh culture in the context of euroasian civilizations. Man In India, 96 (12): 2012. p.5585-5595 © Serials Publications

Barlybaeva G. Kazachų etikos istorija / The history of ethics of Kazakhs. https://doi.org/10.24101/logos.2020.28 Balandis\ Birželis, 2020, p.p. 67-80

Compton-Rickett A., M.A., LL.D. A History of english literature. London:T. C. & E. C. Jack 67 Long Acre, W.C., and Edinburgh New york: Dodge publishing co, 1900, p. 112.

References

Aumauytov Zh. (1989) Magzhan Zhumabayev. Shygarmalary [Magzhan Zhumabayev. Works]. Almaty. Writer. p. 415 (In Kazakh)

Abdigapparova Zh.. (2018) Liberation ideas in works of Alash activists. Baku, Chapter 1, 1032 pages Number of pages 1038, ISBN 978-9952-3706-5-2, Published- May 21.

Baitursynov A. (1989) Shygarmalary [Works of art]. Almaty. Writer. p. 415 (In Kazakh)

Barlybaeva G. Kazachų etikos istorija \ The history of ethics of Kazakhs. https://doi.org/10.24101/logos.2020.28 Balandis\ Birželis, 2020, p.p. 67-80.

Belinsky V.G. (1981) Polnoe sabranue soshinenii [Complete works]. Part 9 (Volume 7). p. 438 (In Russian)

Berikbolova P., Abiyr A., Aydogdu S. (2014)122 History of Kazakh Literature Classification. Elsiver/ Procedia – Social and Behavioral Sciences / Science Direct 2nd World Conference on Design, Arts and Education www.sciencedirect.com. p.p. 189 – 193

Dulatov M. (1991) Magzhan Zhumabaev. Shygarmalary. [Magzhan Zhumabaev. Works of art]. Almaty. Writer. p. 380 (In Kazakh)

Mamraev B. (1998) Osnovnye tendensii razvitiya kazhskoi literatury pervoi chetverti XX veka [Main trends in the development of Kazakh literature in the first quarter of the XX century]. Almaty. Science p. 262 (In Russian)

Maitanov B. (1996) Kazah romany jane psihologiyalyk taldau [Kazakh novel and psychological analysis]. Almaty. Sanat (In Kazakh)

Nusipjanova B. (2012) Identification of mental types of the kazakh culture in the context of euroasian civilizations. Man In India, 96 (12): p.5585-5595 © Serials Publications

Eleukenov Sh. (1997) Adebiet jane ult ruhy [Literature and the fate of the nation]. Almaty. Science p. 368 (In Kazakh)

Encyclopedic Literary Dictionary. (1987) Moscow, Soviet encyclopedia p.751 (In Russian)

Esembekov, T.U., Kozhakanova, M.T. The Social Nature of Literary Translation in Kazakstan in XX Century. Procedia – Social and Behavioral Sciences 114 (2014) p. 229-233

Ospanova A. (2014) The idea of Turkic unity in Kazakh poetry of the early twentieth century. Almaty, Life Science Journal, 11 /8/ p. 207-211

Ivanov V. (1912) Mysli o simvolizme // Trudy i dni [Thoughts on symbolism // Works and days]. No1. p. 9 (In Russian)

SadykovN., Zhussipova A., Abdimanuly O. (2013) Kazakh Literature in Emigration and Works of Mazhit Aitbayev. World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences.Vol:7, No:3, 2013 pp. 690-695

Robert N. Twentieth-century poetry. Blackbell publishing, 2001. — pp. 610.

Compton-Rickett A., (1900) M.A., LL.D. A History of english literature. London:T. C. & E. C. Jack 67 Long Acre, W.C., and Edinburgh New york: Dodge publishing co, p. 112.

ҒТАМР 17.07.65 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph12

Б.Б. Баязитов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: bayazitov.b@kaznu.kz

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ «АҢЫЗДЫҢ АҚЫРЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Мақалада қазақ әдебиетінің классигі Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романына психологиялық талдау жасалады. Зерттеу барысында шығарма кейіпкерлерінің ішкі әлемі мен мінез-құлқы қарастырылады, уақыт пен кеңістік категорияларының ерекшелігі мен табиғатына сәйкес сол дәуірге тән халықтың дәстүрлері мен өмір салты сипатталады. Жұмыста романда бейнеленген барлық адамдардың көңіл-күйі мен ойлары ашылады, олардың сана ағымы көрсетіледі. Қазіргі әдебиеттануда ұсынылған көркем шығарманың психологизмін зерттеудің әртүрлі әдістері мен тәсілдерін қолдану негізінде жазушы шығармашылығында көркемдік құралдарды үйлесімді қолдану дәлелденді. Мақалада идеяны іске асырудың толықтығы, автордың көркемдік шешімінің жетілуі кейіпкерлердің психологиялық жағдайын, олардың айналасындағы әлемді, олар өмір сүретін дәуірді шебер сипаттау арқылы қол жеткізілетіні көрсетілген. Талдау барысында Әмірші образы жан-жақты күрделі образ екені айқындалды. Көркем шығарма психологизмі пәнаралық зерттеулерді талап ететін ғылым саласы ретінде әлем және қазақ әдебиеттануында негізгі зерттеу нысанына айналып келеді. Қазіргі уақытта әдебиеттің әртүрлі жанрларында психологизмнің жаңа сипаты көрініс табуда. Әдебиеттануда психологиялық талдаудың инновациялық әдістері мен тәсілдері белсенді дамуда. Қазақ әдебиетінде Ә. Кекілбаев шығармашылығы өзінің психологизмнің жарқын мысалы бола алатындығымен ерекшеленеді. Шығармадағы әр деталь, көркемдік шешім оқырман қабылдауында эстетикалық әсер қалдырады. Зерттеу қорытындысы жазушы романы арқылы көркем шығарма мен психологизмнің ажырамас бірлікте болатынына көз жеткізеді.

Тірек сөздер: роман, психологиялық талдау, кейіпкер, образ, характер.

B.B. Bayazitov

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: bayazitov.b@kaznu.kz

Psychologism in the novel by Abish Kekilbaev "The End of the Legend"

The article provides a psychological analysis of "The End of the Legend", a novel by the classic of Kazakh literature A. Kekilbaev. The study examines the inner world and behavior of the characters of the given literary work. It describes people's traditions and lifestyle, characteristic of that era, and correlating with the specificity and nature of the time and space categories. The work reveals the mood and thoughts of all the persons depicted in the novel, showing their stream of consciousness. Based on the use of various methods and techniques for studying the psychologism of an artwork existing in modern literary criticism, the author proves the harmonious use of artistic means in the writer's work. The article indicates that the completeness of the idea embodiment, the perfection of the author's artistic solution are achieved by skillfully describing the psychological state of the characters, the world around them, and the era in which they live. During the analysis, it is noted that the image of the ruler is complex. The article proves that the psychologism of a work of art as a field of science requiring interdisciplinary research is becoming the main object of research in the world and Kazakh literary criticism. At present, a new character of psychologism is put into different genres of literature. In literary criticism, innovative methods and techniques of psychological analysis are in the process of active development. In the course of the study, it is emphasized that in the Kazakh literature, A. Kekilbaev's work is distinguished by the fact that it can serve as a vivid example of psychologism. Every detail, artistic solution in the work makes an aesthetic impression on the reader's perception. The results of the study indicate that through the writer's novel, the work of fiction and psychologism are inseparably united.

Key words: a novel, psychological analysis, hero, image, character.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Б.Б. Баязитов
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: bayazitov.b@kaznu.kz

Психологизм в романе Абиша Кекильбаева «Конец легенды»

В статье проводится психологический анализ романа «Конец легенды» классика казахской литературы А. Кекильбаева. В ходе исследования рассматриваются внутренний мир и поведение героев произведения, дается описание традиций и быта народа, характерных для той эпохи в соответствии со спецификой и природой категорий времени и пространства. В работе раскрываются настроение и мысли всех изображенных в романе лиц, показывается их поток сознания. На основе применения различных методов и приемов изучения психологизма художественного произведения, предлагаемых в современном литературоведении, доказывается гармоничное использование художественных средств в творчестве писателя. В статье указывается, что полнота воплощения идеи, совершенство художественного решения автора достигаются путем умелого описания психологического состояния героев, окружающего их мира, эпохи, в которую они живут. В процессе анализа отмечается, что образ правителя – это сложный образ. В статье доказывается, что психологизм художественного произведения как область науки, требующая междисциплинарных исследований, становится основным объектом исследования в мировом и казахстанском литературоведении. В настоящее время в разных жанрах литературы заложен новый характер психологизма. В литературоведении активно разрабатываются инновационные методы и приемы психологического анализа. В ходе исследования подчеркивается, что в казахской литературе творчество А. Кекильбаева выделяется тем, что оно может служить ярким примером психологизма. Каждая деталь, художественное решение в произведении создает эстетическое впечатление в восприятии читателя. Результаты исследования свидетельствуют о том, что через роман писателя художественное произведение и психологизм находятся в неразрывном единстве.

Ключевые слова: роман, психологический анализ, герой, образ, характер.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінде Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романы мазмұны мен түрі жағынан ерекше шығарма. Ғалымдар тарапынан да психологизм тұрғысынан көп зерттеліп келеді. Әдебиеттанушы зерттеушілер де, әдебиет сыншылары да бұл роман жайлы оң пікір берген. Роман желісіндегі оқиға туралы да көптеген пайымдар айтылған. Талдау барысында бүгінге дейін жазылған ғалымдардың, әдебиет сыншыларының еңбектері ескерілді.

Көркем шығармадағы психологизмнің орны жайлы ойланғанда М.О. Әуезовтің «прозаға психология араласпаса, өзгенің бәрі сылдыр су» дегені әуелі еске оралады. Прозадағы әр кейіпкердің сомдалуы, мінезделуі психологиямен тығыз байланыста болатындығы жайлы пікірлер де айтылды, оқырман тарапынан да шығарманы оқу барысында, қабылдауында осы пікір ойда болатыны анық. Көркем прозаның шынайылығын, көркемдігі мен үйлесімділігін психологизмсіз тану шығармаға үстірт қарау болып табылады.

Ә. Кекілбаев «Аңыздың ақыры» романында негізгі үш кейіпкердің образын олардың сана ағымындағы ойлары мен іс-әрекеті бірлігінде сомдау арқылы қазақ прозасындағы психологизмнің озық үлгісін жасайды. Роман барысында символ, деталь көптеп кездеседі. Әрбір деталь өзінің орнында үлкен көркемдік мәнге ие.

«Аңыздың ақыры» романындағы басты символ – мұнара. Басты үш кейіпкерді байланыстырып тұрған да, шығарма желісін тұтастырып тұрған да осы символ. Мұнараның тілсіз кейпі Әмірші мен Кіші ханымға және Ұстаға әр қырынан қарағанда өзгеше сыр ұқтырады. Осы мұнараның салынуы мен салынып біткеннен кейінгі басты кейіпкерлерге түрлі ой салуы оқырманның өзіне ерекше ықылас танытуына себеп болады.

Романда Әмірші образын автор қатал, жеңімпаз билеуші ретінде сипаттауымен қатар пенделік ішкі сырларын психологиялық талдау арқылы ашады. Бұл туралы Ә. Кекілбаев романның жазылу себебінің бірі ретінде шығыс деспотизміне қарсылық екенін атап өтеді. Бір ғана тұлғаның қолына шоғырланып халық мүддесі ескеріле бермейтін жүйені сынайды. Сол жүйенің басындағы тұлғаның жан күйзелісін сипаттау арқылы оның ақырын баяндайды.

Әдебиеттанудағы психологизм тақырыбы, Әбіш Кекілбаев шығармашылығы және

«Аңыздың ақыры» романы туралы әдебиеттанушылар Б. Майтанов, Б. Шалабай, Г. Пірәлиева, Ж. Дүйсенбаева, әдебиет сыншылары С. Әшімбаев, Т. Тоқбергеновтердің еңбектері пайдаланылды.

Қазақ романындағы психологизм табиғатын ашып, теориялық негізін жүйелеген «Қазақ романы және психологиялық талдау» еңбегінде ғалым Б. Майтанов көркем прозаның поэтикасы, мазмұны мен стилі және қазақ романының даму кезеңдері мен мінездеу, психологиялық параллелизм, диалог, монолог сияқты тәсілдерді жанжақты қарастырған болатын. Сол еңбегінде автор психологизмге: «Қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық, шығармашылық феномен – психологизм» (Майтанов, 1996: 3), – деп анықтама береді.

Қаһарманның ішкі әлемін суреттеу арқылы бір қоғамның ішкі құрылымын, ондағы теңсіздік пен әділетсіздік жайлы үлкен көлемді туынды жасау Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романында жүзеге асқанын көруге болады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі романды психологиялық талдау арқылы өткен тарих мен бүгінді салыстыра отырып адамзаттық құндылықтардың романда қандай сипатта баяндалғанын анықтау.

Әбіш Кекілбаев қазақ әдебиетіне XX ғасырдың алпысыншы жылдары келіп қосылған жазушы. Бұл кез зерттеушілер тарапынан қазақ әдебиетіндегі дамудың жаңа белесі ретінде танылған. Осы тұста бір сапта әдебиет әлеміне қадам қойған жазушылардың қазақ елінің тарихын, салт-санасын, тұрмыс-тіршілігін сипаттауда жаңашыл ой-өремен, биік парасатпен, соны талғаммен келгенін атап өту орынды. Әбіш Кекілбаев осы бір шоғыр ішіндегі өзгеше болмысты, бітімі бөлек қаламгер.

Ұлттық әдебиеттердегі сол ұлтқа тән белгілер мәдениетаралық қарым-қатынастың мәдени өресі жоғары түрі. Көркем туынды бір елдің тілінен екінші бір елдің тіліне аударылғанда сол жазушының еліне тән белгі, сипаттар қоса аударылу арқылы ел мен ел арасындағы мәдени ауыс-түйістер, өнер үйренулер жүзеге асады.

Жазушы Әбіш Кекілбаев шығармаларында қазақ халқына тән мәдени, рухани ерекшеліктер молынан кездеседі. «Тасбақаның шөбі» әңгімесі, «Күй», «Шыңырау», «Бәйгеторы» повестері, «Үркер», «Елең-алаң», «Аңыздың ақыры» романдары негізінде осы белгілерді байқаймыз.

Зерттеу материалы және әдістері

Ә. Кекілбаевтың романын талдау барысында көркем әдебиеттегі психологизм мәселесіне арналған жұмыстар жүйеленді және жинақталды. Осы Тұжырымдаманың мәнін ашатын негізгі идеялар мен теориялар анықталды.

Зерттеу материалы Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романын талдамас бұрын әдебиеттанудағы психологизм табиғаты жайлы В.Н. Брушикиннің, С.А. Махмудованың, Джон Физердің және т.б. ғалымдардың ойлары мен тұжырымдарын қарастырайық.

В.Н. Брушикин өзінің «Психологизм, Логика және Феноменология» атты зерттеуінде психологизмнің табиғатын ашады. Ол бұл тұжырымдаманы жазушының ойлау, дүниетаным және философиялық-эстетикалық құндылықтар жүйесімен бірлікте қарастырады (Брушикин, 2000: 39). Жазушы шеберханасына тән ерекшеліктердің психологизм табиғатын ашатынына осы зерттеу еңбегі біршама сендіреді. В.Н. Брушикин шығарма авторының дүниетанымы, ойлауы кейіпкер бейнесін жасауда негізгі бірліктер екенін дәлелдейді.

XX ғасырдағы өзбек әдебиетіндегі көркемдік психологизмді зерттеген ғалымдар ішінде зерттеуші С.А. Махмудова жазушылардың кейіпкерлердің ішкі әлемін бейнелеуге деген көзқарасының ерекшеліктерін түсіндіреді. Ол XX ғасыр әдебиетінде кейіпкерлердің санасы мен психикалық жағдайын бейнелеудің жаңа әдістері мен формаларын қарқынды іздеу бар екенін көрсетеді (Махмудова, 2019: 119). Әдеби жанрлардың даму жолында түрлі ізденістермен қатар психологиялық талдауда жаңашылдыққа ұмтылыс болары талас тудырмайды.

Әдебиетте көркем шығарма бойынан ұлттық ерекшеліктер, автор дүние танымына тән сипаттар көрініс тауып отырады. Әдебиеттанушылар зерттеулерінде жалпы адамзаттық рухани құндылықтарды басты назарға алғанымен де, автор қолтаңбасына және ұлттық ерекшелігіне тән белгілерді айналып өте алмайды. Бұл ерекшеліктерді бүтіннің бөлшегі ретінде қатар таниды және жаһандық мәдениетке қосылған үлес ретінде қарастырады.

Ұлттық психологизм белгілері дегендегі мақсат ұғым мағынасын тарылту, меншіктеу емес, тиісінше тұтастықты құрайтын адамзаттық құндылықтардың жүйесіне үлес қосып отырған ұлттардың мәдени белгілерінің көрінісін айқындау. Әлемдік руханиатқа қосатын әрбір

шығармашылық иесінің өзіндік қолтаңбасы болары анық. Қазақ әдебиетінің классигі Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романы психологизм, философиялық ойлау, тарихи сананың жаңғыруы секілді факторларға толыққанды жауап беретін шығарма.

2008 жылы Ф. Пеллетьер, Р. Элио және Ф. Хансонның «Логика басымызда ғана ма?» атты мақаласы жарық көрді. Мақала авторлары психологизмнің табиғаты мен мәнін егжей-тегжейлі зерттейді. Олар оның семантикасы мен әдебиеттегі көріну формалары туралы ойланады (Пеллетьер, 2008). Психологизмнің көркем әдебиетте көрінуі жан-жақты, әр қырлы болып келетінін авторлар атап өтеді.

Ал Джон Физер психологизмді жалпы ұғым ретінде қарастырады. Ғалымның пікірінше, бұл тұжырымдаманы пәнаралық көзқарас – әдебиеттану, эстетика, философия және психология тұрғысынан зерттеу керек (Физер, 1981). Джон Физердің тұжырымы бойынша, пәнаралық зерттеулер ғана психологизмнің шынайы табиғатын ашпақ.

Психологизмнің ғылым әлеміне енуі З. Фрейдтің «Түс жору» еңбегінен бастау алғаны мәлім. Осы психоаналитика туралы Терри Иглтон өзінің «Әдебиет теориясы» еңбегінде З. Фрейдтен бастап, психологияның осы бір саласына еңбек сіңірген ғалымдар мен осы психологтардың еңбектеріне сүйене отырып әдебиеттанудағы теориясын негіздеген әдебиеттанушылардың ой тұжырымдарын қорытып түсіндіріп береді (Иглтон, 1996: 131-169). Көптеген теориялық және практикалық еңбектерді саралай келе, психологиялық талдаудың пәнаралық байланыстарға бейім екенін көреміз. Бұл адам табиғатының күрделілігімен, ақыл-ой мүмкіндігінің шексіздігімен өлшенсе керек.

«Аңыздың ақыры» романы 1971 жылы «Махаббат мұнарасы» деген атпен «Жұлдыз» журналында алғаш жарияланды. Қазіргі кезге дейін романның қазақ және шетел тілдерінде түрлі басылымдары жарық көрді. Зерттеуге Әбіш Кекілбаевтың 2010 жылы шыққан шығармаларының 20 томдық толық жинағының 4-томына енген нұсқасы алынды.

«Аңыздың ақыры» романы қазақ әдебиетіндегі ой мен сананың мұнарасы. Жасы келген, оң мен солын, дүниенің ойы мен қырын жақсы таныған Әміршінің терең ойы, монологтары өмір шындығынан туған көркемдік шешімдер. Ол бір жағы автордың дүниеге көзқарасын, танымын көрсетсе, екінші жағынан билеушінің дүниедегі қол созған затының бәрін иелене отырып кей істерде шарасыз хәлге түсуін де көрсетеді. Мұны Әбіш Кекілбаев өз жазбаларының бірінде атап өтеді: «...оның «Аңыздың ақыры» деп аталатын себебі – Ақсақ Темір артымда ешкім ұмытпайтындай аңыз қалдырам деген мұрат тұтқан. Не істесе де, сондай керемет зор қылып істеуі, не істесе де ешкім қайталамайтындай, өзінен бұрын ешкім істемегендей қылып істейтін жоспары болған. Адамға зорлық жүрген жердің өзінде ішкі сенім болмай қалатындығы сонша – керемет алапат нәрсенің бәрі пендешіліктің бір жай көрінісі болып қалатындығын тұспалдап жеткізетін роман жазу керек болды» (Кекілбаев, 2020). Автордың алға қойған мақсаты орындалғанын, ойы жүзеге асқанын романның сәтті шыққанынан білуге болады.

«Аңыздың ақыры» романының сюжеті шығыстық сарынға жатады. Алайда аңыз қазақ даласында туған төл туынды десек те болғандай. Шығыс халықтарындағы аңыздар желісіндегі ел билеушілерінің сипатталуы, махаббаттың көрініс табуы, терең ойшылдық, тағылым алар лық оқиғалар желісінің болуы шығарманы орта ғасырлық туындылармен азды-көпті байланыстырады. «Аңыздың ақыры» романын тарихи, әдеби жәдігерлердің классикалық үлгісінде жазылған шығарма десек қателесе қоймаспыз.

Ел мен жер, халық пен билік, хан мен ханша, ұста мен мұнара секілді өзіндік образдар жүйесін Әбіш Кекілбаев шығармаларынан ерекше сипатта көруге болады. Тарихта ертеректегі билеушілерге тән қасиеттің бірі көп әйел алу. Романда Әміршінің екі әйелі арасындағы күндестік Кіші ханымның ерекше мұнара салуды жоспарлауымен шиеленісе түседі. Мұнараның басты қызметі жорықтан қайтқан Әміршіге Кіші ханымның сағынышын білдіре отырып сәнсалтанатымен алыстан мен мұндалап қарсы алу болатын. Кіші ханым романда мұнараны салдырады. Құрылыстың аяқталуына себепкер болады.

Мұнараны салу барысында Кіші ханым құрылыстың қалай жүріп жатқанын білу үшін салынып жатқан құрылыс алаңына барып ұстамен тілдесіп қайтуды жөн көреді. Ол кездегі салт бойынша әйел адам бетін тұмшалап, сырт көзден жасырын ұстайтын болған. Мұны Жаппар ұстаның Ахмет байдың үйінде тұрып жатқанда байдың қызының бет-жүзін көрмегенінен және Кіші ханыммен кездескенде де тек көзін ғана көре алғаны баяндалады. Бұл ерекшелік автордың ұста характерін психологиялық талдау арқылы ашуына мүмкіндік береді. Үнемі бет-

жүздерін тұмшалап жүргендіктен ұста да, сол кездегі өзге ер адамдар секілді әйел адамдарға аса көз сұғын қадай қоймайтын. Алайда байдың қызының көзіне кездейсоқ көзі түсіп ерекше әсерге бөленген сәті жігіттің көңіліне махаббат отын тұтатуға сеп болады. Осы хәл ұста басынан екінші рет Кіші ханымның көзін көргенде өтеді. Бұл енді мұнараны ерекше шабытпен сала бастайды. Сыртқы әрлендіруінен де, ішкі безендіруінен де ұстаның Кіші ханымға деген ықыласы, ынтық пейілі танылып тұрады.

Әміршінің жорықтан қайтып келе жатқан хабары жеткенмен Ұста мұнара құрылысын аяқтауға асыға қоймайды. Кіші ханым ұстаның өзгеше көңіл-күйін, ерекше аңсарын байқап, ханша болғандықтан өзі баруға дәті шыдамай, қызметші қыздардың бірін мұнараға жібереді. Қызметші қыз келген соң мұнара Әміршінің келуіне орай өз уақытында салынып бітеді. Алайда күндестік Әміршінің алдынан өзегіне құрт түскен қызыл алманы шығарады. Романның алғашқы тарауы да «Қызыл алма» деп аталады. Әміршіге бүкіл өткенін ой елегінен өткізуіне сеп болған, түрлі күмән мен күдікке жол ашқан осы қызыл алма болатын.

Дүниеге дарынымен келген бала айналаға өзгеше көзбен қарайды. Жаппардың қағылез, қатарынан өзгеше қасиетін әуелі әкесі таниды. Қызығушылығын, қабілетін байқаған бойда әкесі Жаппарды өнерге баулиды. Өзі де өнерлі әке баласының қабілетін шыңдай түседі. Баласы ержеткен соң астанаға алып келеді. Сол жердің шеберлерімен бірге жұмыс жасауына мүмкіндік жасайды. Әбден шыныққан, өз өнерінің биік өресіне көтерілген, толысқан Жаппар ұстаға енді ерекше әлемде жоқ мұнараны тұрғызу ұсынылады. Әрбір шебердің арманы болған өзінің төл туындысын Жаппар ұста Кіші ханымның сарайының жанындағы бақтың бір бұрышына тұрғызуға бел буады. «Мұнара» осылай салына бастайды.

«Махаббат» бөлімінде автор Кіші ханымның ішкі жан дүниесіне үңіледі. Сарай тәртібі, қызметшілер әдебі осы бөлімде толыққанды суреттеледі. Ұлы ханым мен Кіші ханым арасындағы күндестік екі сарай арасындағы қызметшілерінің тың тыңдауы арқылы бірінің хабарын бірі біліп отырудан басталады. Олар бір-бірінен қалай асып түсуді, Әміршіге ерекше ұнауды мақсат етеді. Сол мақсаттарына жету үшін ешнәрседен тайынбайды. Түрлі айла, амалдар ойлап табады. Кіші ханымның Ұлы ханымнан озар амалының бірі өзіне келген барлық асыл тастардың құнына Әміршінің құрметіне алып мұнара тұрғызу болды. Кіші ханым ойын уәзірге жеткізеді. Уәзір астананың бас ұстасын шақырып тапсырма береді. Бас ұстаның мұнара салатын ұстаға таңдауы Жаппарға түседі.

Осы үшінші бөлімде жазушы Кіші ханымның махаббат дерлік сезімі мен тұтас рухани жан әлемін түрлі қырларымен суреттейді. Әмірші – Кіші ханым – Жаппар ұста арасындағы мұнара байланыстырып тұрған әрбіріндегі нәзік сезім Әміршінің күйреуіне алып келеді.

«Аңыздың ақыры» Әміршінің дүниемен қоштасуымен аяқталады. Мұнараға байланысты ел аузына тарап кеткен лақапты бір сәтке серпіп тастар деген үмітпен жорыққа дайындалған Әмірші жорық жолына шығарда өзге жорықтардан өзгеше бүкіл халықтың жол бойына шығып шығарып салып тұрғанын көреді. Астанадан шыға беріске салынған көпірден өте бергенде сұқ саусағындағы «қасына зұлыстар елінен ғана келетін аса сирек тарғыл-тарғыл мысық көз тас қондырған күміс жүзігі» (Кекілбаев, 2010: 265) саусағынан сусып түседі. Жүрегі суылдап қоя береді.

Осы жорыққа аттану барысында алдынан көзі соқыр қатпа қара кісіні де көзі шалады. Әмірші шырамытады. Ол – мұнараны салған шебер болатын. Жорықтың алғашқы күндерінің бірінде, мақсатына жете алмай Әмірші дүниеден озады.

Жалпы роман «Қызыл алма», «Мұнара», «Махаббат», «Аңыздың ақыры» атты төрт тараудан тұрады. Төрт тараудың атауының символдық мәні бар. Аталмыш тараулардан жазушының Әміршінің, Жаппар ұстаның және Кіші ханымның ішкі рухани жан дүниесіне жасаған психологиялық талдауларын көруге болады.

Әдебиеттерге шолу

Әбіш Кекілбаев шығармашылығы жайлы сөз қозғаған, пікір білдірген сыншылар мен әдебиеттанушылардың көпшілігі жазушының кейіпкердің жан дүниесін, рухани әлемін тап басып суреттей алатын ерекшелігін атап өтеді. Мысалы, сыншы Сағат Әшімбаев «Аңыздың ақыры» романы жайлы: «Әбіш бұл романда өзінің суреткерлік екі қасиетін – философтығы мен терең психолог екендігін, бір сөзбен айтқанда, жазушылық жоғары интеллектін айрықша дәлелдейді» (Әшімбаев, 1999: 418) – деп пікір білдіреді. Бұл жазушыға сыншы тарапынан берілген әділ баға екеніне романды талдау барысында көз жеткізе түстік.

Әдебиет сыншысы Төлеген Тоқбергенов: «Романда романтикалық сарын, философиялық түйін, шартты тұспал түгел араласқан. «Аңыздың ақыры» қалай да қазақ әдебиетінің роман жанрындағы үлкен жаңалықтарының бірі. Лирикалық сипаттағы роман-новелла десе де болады» (Тоқбергенов, 1981), – деп «Аңыздың ақыры» романын қазақ әдебиетіндегі роман жанрындағы үлкен жаңалықтың бірі ретінде таниды.

Қазақ романы XX ғасырдың бас кезінен өзінің даму жолына түсті. Алғашқы романдар қатарындағы «Ақбілек» романында жазушы Жүсіпбек Аймауытов психологизмнің үлгілерін көрсетті. Әдебиеттанушы ғалым Б. Майтанов көркем шығарманың психологизмінің бастауын зерттеуді осы романнан бастайды. Қазақ романының әр уақыт өсіп, кемелденіп отыруы Ә. Кекілбаев сынды қаламгерлердің «Аңыздың ақыры» сынды жаңалыққа толы шығармалар беруімен өлшенсе керек.

«Аңыздың ақыры» несімен жаңалық ретінде танылып отыр дегенге сыншы Т. Тоқбергенов біршама нақты, әрі толық жауап бергенін келтірілген үзіндіден көрдік. Сол жаңалыққа жол болған жазушының кейіпкерлерді сомдау ерекшелігін де атап өткен орынды. Мұны әдебиеттанушы ғалым Б. Шалабай: «оның кейіпкерлері ішкі толғаныс, ой үстінде жүреді» (Шалабай, 2009: 144), – деп анықтап кетеді.

«Аңыздың ақырын» оқи отырып Әміршінің бейнесіне ерекше тоқталып өту керегін түсінеміз. Оған жазушының шығыс деспотизмін әшкерелеу арқылы сынауды, кемелдікке ұмытылып, болып-толып отырып тоқырауға ұшыраудың соңы не боларын көрсетуді мақсат еткені көзімізді жеткізе түседі. Әмірші образы күрделі образдар қатарында. Оның ел басқаруы мен Кіші ханым арасындағы нәзік байланысты сақтап қалу жолындағы істері бәрі де өз абыройын қорғаудан келіп шығады.

Психологиялық талдауда ғалымдар эгоның (меннің) қорғаныс құралдарын бірнеше түрге бөліп қарастырады. Олар: орынсыз либидолық (саналы ақыл-ойдың көп жағдайда бейсана деректерге едәуір трансформация жасауы), интеллектуалдандыру, проекциялау, рационалдау, реакция қалыптастыру, регрессия, сублимация, қысым көрсету, т.б. (Райан, 2017). Осы қорғаныс құралдарын Әмірші бойынан көруге болады. Ә. Кекілбаев Әмірші бейнесін жасауда кейіпкерінің өзін қорғау құралдарын қалыптастырып алуына мүмкіндік жасаған. Шығарманың туу мақсатына орай, яғни жоғарыда келтірілген жазушының «Аңыздың ақыры» романын жазудағы мақсаты осы қорғаныс құралдарының Әміршіден табылуы заңды екенін негіздейді.

Әдебиеттанушы ғалым Гүлзия Пірәлиева Әмірші бейнесі жайлы: «Өз сырын өзге түгіл өзінен жасыратын Әміршінің табиғаты тұнып тұрған құпия, өзінің не күйінішін, не сүйінішін сырт көзге сездірмес тәкаппар. Кейіпкер тек төңірегіндегілер үшін ғана емес, оқушысына да оңайлықпен сыр ашпайтын тылсым характер. Оның сырт көзге байқала бермейтін ішкі сезім иірімдеріне, жан арпалысына, ой-сезім құбылысына, санасындағы психологиялық процеске, терең тебіренісіне тек автор көмегімен ғана дендейтін сияқтымыз» (Пірәлиева, 1994: 191) – дейді. Ғалымның айтқанындай Әмірші табиғаты күрделі кейіпкер. Оны автордың көмегімен ашықтап түсінуге болады. Дегенмен психологиялық талдау арқылы автордың кейіпкер тұлғасына жасырған құпияларын білуге болады.

«Аңыздың ақыры» романын талдаған әдебиеттанушы ғалым А.Б. Темірболаттың еңбегінде Әмірші бейнесінің мекеншақ тұрғысынан көп өлшемді екені айтылады: «В центре внимания писателя – образ Повелителя. Изначально автор не называет героя по имени. Тем самым он подчёркивает, что данный образ, с одной стороны, носит обобщённый характер, с другой – занимает особое положение. Пространственно-временная позиция Повелителя находится над пространственно-временными позициями остальных героев романа. Он – вершитель их судеб. Их жизнь фактически протекает в установленных им пределах. Поэтому хронотоп Повелителя как бы вбирает в себя индивидуальные времена и пространства окружающих его людей. Он выступает своеобразным центром, в котором пересекаются и вращаются судьбы героев произведения. Сквозь призму сознания Повелителя автор преломляет, осмысляет, оценивает их поступки, деяния, происходящие события. Хронотоп главного героя романа характеризуется многомерностью» (Темирболат, 2019: 69).

Әдебиеттанудағы Әбіш Кекілбаев шығармашылығы жайлы зерттеулердің біразына шолу жасағанда, «Аңыздың ақыры» романындағы Әмірші бейнесін негізге алып жазушының кейіпкерді сомдаудағы ерекшеліктерін айқындадық. Ғалымдар еңбектерінен үзінділер келтіргенде қай қырынан зерттеді дегенге тоқталмастан, Ә. Кекілбаев жайлы бір жерден шыққан және мақаламыз мазмұнын толықтыратын тұжырымдарын ғана келтіруіміздің өзіндік себебі бар. Мақаланы жазу барысында қарастырылып

отырған мәселенің ол еңбектерге қарағанда психологизмге жаңа қырынан қарау және өзімізге дейін жазылған дүниелерді тиянақтай отырып жалғау мақсаты көзделді.

Сонымен қатар Ә. Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» романдарындағы Әбілхайыр хан образын мысал ретінде айтып өтсек. Әбілхайыр хан – ақыл парасаты мол, пікірі мен танымы кең ел басшысының үлгісі. Екі роман да тарихи таным мен елдік мүдденің үйлесімінен туған туынды ретінде Әбіш Кекілбаев қаламының ізін танытады. Романдарда баяндалатын елшіліктер, рулар арасындағы қатынастар, ел тарихындағы маңызды оқиғалар, ханның ақылды, айлалы болмысы, халықтық мінез бен салт-сананың ерекшеліктері жазушы шеберханасын жақсы жағынан тануға мол мүмкіндік береді. Әбілхайыр хан бейнесі мен Әмірші бейнесі арасында шығарма табиғатына сай үлкен айырмашылықтар бар. Ал ел билеушісінің психологизмін анықтаудағы автор ізденістерін толыққанды айқындауда екі образды қатар салыстыра қарау керек екендігі анық болады.

Зерттеу тақырыбымыз «Аңыздың ақыры» романы болғандықтан ел билеушілер образын жасау Ә. Кекілбаевтың ерекше қыры екенін атап өтеміз. Әмірші образымен қатар, романдағы Кіші ханым, Жаппар ұста бейнелерінің терең психологиялық мінез қатпарлары шығарманың негізгі тірегі десек қателесе қоймаспыз.

Нәтижелер мен талқылау

Әбіш Кекілбаев шығармашылығы өзінің психологизмімен, философиялық ойға бай болуымен ерекшеленетінін әдебиеттанушылар, сыншылар өз еңбектерінде атап, дәлелдеп келеді. Ал жазушының тарихи деректерді, көне жәдігерлерді шығармашылық пайдалануының өзі кемел психолог пен философтың қолтаңбасындай әсерде қалдырады.

Тарихи жәдігерлерге көз салсақ бүгінге сақталып жеткен біршама еңбек ел билеушісіне арналып жазылған немесе ел билеу ісі жайлы жазылған шығармалар болып келеді. Әміршілердің қалдырған еңбектері тағы бар. Осы тарихи жәдігерлерге қарай отырып әрбірінің өмірінде атын кейінге қалдыруға деген талпыныстың болғанын аңғаруға болады. Сонымен қатар көптеген ел билеушілеріне арналып соғылған ғимараттар да жетерлік.

Әбіш Кекілбаев өзінің романы туралы сөздерінің бірінде дүниеде түрлі Әміршілер болғанын, олардың өмірлерінде романдағы секілді оқиғалар орын алғаны туралы ескерткіш жәдігерлер бүгінге дейін жеткенін, Әмірші образының жиынтық образ екенін айтқан болатын.

Ел билеушісіне арналып салынған құрылыстар туралы түрлі аңыздар әлем халықтарында да көптеп кездеседі. Жазушы осы аңыздарға ортақ детальды алып, ерекше көркемдік шешімімен психологизмге бай шығармаға арқау еткен.

Зерттеу нәтижесінде «Аңыздың ақыры» романында автор әр кейіпкерінің іс-әрекетін оның сана ағымындағы ойларының жүзеге асуы ретінде баяндайды. Сана ағымына сыртқы ойлардың да әсер ету мүмкіндігі барлығы жоққа шығарылмайды. Мысалы, Әміршінің Жаппар ұстаны жазалау барысында өз еркі өзінде болғанымен сырт көз халықтың қаһарынан қорқады. Өзінің неше жорықтарда қаймықпай қан майданға кірген қолбасшы екенін біле тұра, ел билеу ісінде халықтың пікірімен санасуы өз өзін ақтаудың қорғаныш құралы ғана. Ол ұстаны жазалау алдында ел арасында мұнараны салған ұста жайлы, оның жоғалып кетуін халықтың қалай қабылдап, неге жорығандарын жансыздары арқылы біліп, соған орай шешім қабылдаған Әмірші күні жеткен деспотизмнің нышаны ретінде көрінеді.

Роман соңында автордың жорыққа аттанып бара жатқан Әміршіге көзі көрмейтін, әрі жүдеу Жаппар ұстаны көрсетуі, өмірдің өткінші екенін меңзегендей сұқ саусағындағы жүзіктің сусып түсіп қалуы секілді детальдар қолдануы – бастауы бар дүниенің соңы болатыны, бас кейіпкерінің қорқынышының алдынан шығуы секілді ишараттарды білдіреді.

Қорытынды, тұжырымдар

Философиялық ой, эстетикалық талғам Әбіш Кекілбаев шығармаларында өзіндік ерекшеліктерге ие. Әбіш Кекілбаев прозасы әдебиеттегі көркем туындылар ішінде ойшыл, адамның жан-дүниесін ашып көрсететін терең мағыналы мазмұнымен ерекшеленеді. Жазушының тарихи романдарында ел билеушілердің бейнесі шынайы да, сырлы суреттеледі. «Аңыздың ақыры» романы да сол тарихи романдардағы ел билеушілер бейнесінің ізін лайықты жалғайды.

Романда Әмірші, Кіші ханым билік иесі ретінде суреттеледі. Олар не ойласа да, қандай іс-әрекетке барса да бірінші кезекте Әміршінің абыройын ойлайды. Өз абыройлары алдында ешкімді де аямайды. Ал Жаппар ұста, әкесі қолынан іс келетін дарынды шеберлер. Олар

өз еңбегімен күн көріп, өнерлерін көпшілік игілігіне жұмсағысы келеді. Сондықтан ел астанасына келіп сондағы құрылыста жұмыс істейді. Жаппардың өз сезімін сақтауға барын салуы өзінің әрбір іске ынтамен кірісуінің мысалы бола алады.

«Аңыздың ақыры» романы қазақ әдебиетіндегі проза жанрының жетістігі. Авторы Әбіш Кекілбаев қазақ әдебиетіндегі психологизмге бай туындыларды жазған классик. Романдағы кейіпкерлер адам болмысының ішкі қатпарларын ашып көрсеткенін атап өтуге болады.

Романда суреттелетін халық пен ел билеген әміршінің бейнесі тарихи аңыздарға сүйене отырып авторлық көркемдік шешім тапқандығымен, оқырман ой-өрісін кеңейтетін философиялық ой-толғамдарымен, эстетикалық талғамымен құнды.

Әдебиеттер

Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б.

Bryushinkin V.N. Psychologism, Logic, and Phenomenology. // K. Wiegand et al. (eds.), Phenomenology on Kant, German Idealism, Hermeneutics and Logic. Kluwer Academic Publishers, 2000. P. 39-52

Mahmudova S.A. Artistic Psychologism in Uzbek Literature of XX Century // Collection of materials of the international conference “Materials and methods of innovative scientific and practical research and development”. Kirov, 2019. P. 119-121

Francis Jeffry Pelletier, Ren´ee Elio, Philip Hanson Is Logic all in our Heads? From Naturalism to Psychologism // Studia Logica, 2008, № 86. P. 1–65. http://www.sfu.ca/~jeffpell/papers/PellHansElioFinal.pdf

John Fizer Psychologism and Psychoaesthetics A historical and critical view of their relations // Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe, John Benjamins Publishing Company 1981. Vol. XVI, 6 278 pp.

Terry Eagleton. Literary Theory. An Introduction. Second edition. – The University of Minnesota Press, 1996.

Әбіш Кекілбаев. Шығармашылығы. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2020. – 800 б.

Кекілбаев Ә. Аңыздың ақыры. Кітапта: Кекілбаев Ә. Шығармаларының жиырма томдық толық жинағы: 4-том. – Алматы: Жазушы, 2010. – 320 б.

Әшімбаев С. Ой мен оқиға. Кітапта: Кекілбаев Ә. Шығармаларының он екі томдық жинағы: 3-том, – Алматы: Өлке, 1999. – 448 б. Б. 417-419.

Тоқбергенов Т. Қос қағыс. – Алматы, 1981. – 280 б.

Шалабай Б. Ә. Кекілбаевтың тарихи шығармаларындағы монологтың көркемдік қызметі. Кітапта: «Ә. Кекілбаев және замана шындығы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары, 21 желтоқсан, 2009 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 344 б. Б. 139-144.

Ryan M. Literary Theory: a practical introduction. 3rd edition. – New York: Wiley Blackwell, 2017.

Rivkin J., Ryan M. Literary Theory: an anthology. 3rd edition. – New York: Wiley Blackwell, 2017.

Пірәлиева Г. Сана ағымы және аңыз // «Жұлдыз», 1994, № 1, Б. 189-195.

Темирболат А. Хронотоп романа А. Кекильбаева «Конец легенды». Кітапта: «Әбіш Кекілбаев – замананың заңғар тұлғасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары, 26 қазан, 2019 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 312 б. Б. 68-76.

References

Ashimbayev S. (1999) Oi men oqiga [Thought and story] Olke (in Kazakh)

Bryushinkin V.N. (2000) Psychologism, Logic, and Phenomenology. Kluwer Academic Publishers.

Eagleton T. (1996) Literary Theory. An Introduction. Second edition. The University of Minnesota Press.

Fizer J. (1981) Psychologism and Psychoaesthetics A historical and critical view of their relations. Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe, John Benjamins Publishing Company

Kekilbayev A. (2010) Angyzdyng aqyry [The end of the legend] Zhazushy (in Kazakh)

Kekilbayev A. (2020) Abish Kekilbayev. Shygarmashylygy. Enciklopedia. [Abish Kekilbayev. Creativity. Encyclopedia]. Qazaq kitaby. (in Kazakh)

Maitanov B. (1996) Qazaq romany zhane psihologialyq taldau [Kazakh novel and psychological analysis] Sanat. (in Kazakh)

Mahmudova S.A. (2019) Artistic Psychologism in Uzbek Literature of XX Century. Kirov.

Pelletier F.J., Ren´ee Elio, Philip Hanson (2008) Is Logic all in our Heads? From Naturalism to Psychologism. Studia Logica

Piralieva G. (1994) Sana agymy zhane angyz [The flow of consciousness and legend] Zhuldyz magazine (in Kazakh)

Rivkin J., Ryan M. (2017) Literary Theory: an anthology. 3rd edition. Wiley Blackwell.

Ryan M. (2017) Literary Theory: a practical introduction. 3rd edition. Wiley Blackwell.

Shalabay B. (2009) A. Kekilbayevtıng tarihi shygarmalaryndagy monologtyng korkemdik qyzmeti [Artistic activity of the monologue in the historical works of A. Kekilbayev] Qazaq Universiteti (in Kazakh)

Temirbolat A. (2019) Hronotop romana A. Kekilbaeva “Konec legendy” [Chronotope of A. Kekilbaev’s novel “The End of the Legend”] Qazaq Universiteti (in Russian)

Toqbergenov T. (1981) Qos qagys [Double beat] (in Kazakh)

FTAMP 821.512.122 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph13

С.Б. Ержанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: esb72@mail.ru

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ

Бұл мақалада тәуелсіздік жылдарында поэзиялық шығармаларға арқау болған әлеуметтік тұрмыс, ұлт тағдыры, халық жағдайы суреттеледі. Адамзат баласы жаралғалы бері, өзінің бас еркіндігі, елінің тәуелсіздігі үшін жан аямай күресіп келеді. Азаттық таңын аңсау мен оған жету жолындағы қоғамдық күрестер һәм олар туындатқан тарихи оқиғалар – бүгінгі егеменді еліміздің қара шаңырағының рухани уығының бір парасы болатын поэзиялық шығармалардың даму, қалыптасу, өрлеу жолдарына әсері бар ма және тәуелсіздік ақындар шығармашылығына қандай өзгерістер мен ерекшеліктер алып келді, соны зерделеу. Тәуелсіздік кезеңіндегі ақындардың шығармашылық бағыты, қамтыған тақырыптары, жекелеген ақындар шығармашылығының қазақ әдебиеті тарихынан алар орнын анықтап, поэзиялық ерекшеліктерін қарастыру. Тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық шығармалардың поэтикалық ерекшеліктерін пайымдау, жекелеген ақындар шығармашылығының қазақ әдебиеті тарихынан алар орнын анықтау. Тәуелсіздік идеясы туралы отандық және шетел ғалымдарының пікірі салыстырылып қарастырылады. Зерттеу мақсаты: тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясының көркемдік сипаты мен жанрлық-поэтикалық-мәтіндік ерекшеліктеріне жан-жақты зерттеу жүргізу. Тәуелсіздік жылдарында поэзия әлеміне келген жас ақындардың шығармашылығын, олардың негізгі қалыптасу арналарын, даму сипатына сай жұмыстар жүргізу. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясында жанрлық, поэтикалық өзгерістер негізі мәдени интенсияны кодтап, поэтикалық шығармашылыққа жеке-дара мағына беріп, қазіргі замандық мәтін аясындағы ұлттық және кірме жанрларды жақындастырып, қазіргі замандық тіл мәдениетінің көркем эстетикалық күшін ерекшелейді.

Түйін сөздер: тәуелсіздік, поэтика, лирика, жанр, идея, еркіндік, поэзия, көркемдік.

S.B. Yerzhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: esb72@mail.ru

The idea of independence in Kazakh poetry

This article describes the social life, the fate of the nation, the state of the people, which became the basis of poetic works during the years of independence. Since then, humanity has been fighting tirelessly for its freedom, for the independence of its country. The study of whether poetic works influenced the path of development, formation, ascent, and what changes and features brought independence to the work of the Akyns, was part of the spiritual heritage of the modern sovereign state – historical events caused by the thirst for liberation and the social struggle for its achievement. To consider the features of the poetic direction, the topics covered by the poets of the period of independence, to determine the place of the creativity of individual akyns in the history of Kazakh literature. Comprehension of poetic features of poetic works during the years of Independence, determination of the place of creativity of individual poets in the history of Kazakh literature. The purpose of the study: to conduct a comprehensive study of the artistic nature and genre-poetic-textual features of Kazakh poetry over the years of independence. Carry out works that correspond to the nature of development, the main channels of formation and creativity of young poets who came to the world of poetry during the years of independence. The foundations of genre and poetic transformations in Kazakh poetry during the period of independence encode cultural intensification, give poetic creativity an individual meaning, bring together national and related genres in the context of a modern text, emphasize the artistic and aesthetic power of modern language culture.

Key words: independence, lyrics, genre, idea, freedom, poetry, artistic.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

С.Б. Ержанова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: esb72@mail.ru

Идея независимости в казахской поэзии

В данной статье описываются социальный быт, судьба нации, состояние народа, ставшие основой поэтических произведений за годы независимости. Человечество с первых дней своего существования, не жалея своих сил, борется за свою свободу, за независимость страны. В статье раскрывается идея народа о свободе. Общественная борьба и исторические события, возникшие в результате таких действий, повлияли на развитие, становление, восхождение поэтических произведений, являющихся частью духовной жизни современного независимого государства, и какие изменения и особенности внесли они в творчество казахстанских поэтов. В процессе анализа определены направления, охваченные темы, место отдельных поэтических произведений в истории казахской литературы, а также выявлены их поэтические особенности. В статье рассматриваются и сравниваются мнения отечественных и зарубежных ученых об идее независимости. Цель статьи: провести всестороннее исследование художественного характера и жанрово-поэтико-текстовых особенностей казахской поэзии за годы независимости. Важно проводить работы, соответствующие характеру развития, основным каналам становления творчества молодых поэтов, пришедших в мир поэзии за годы независимости. Основы жанровых, поэтических преобразований в казахской поэзии в период независимости кодируют культурную интенсификацию, придают поэтическому творчеству индивидуальный смысл, сближают национальные и смежные жанры в контексте современного текста, подчеркивают художественно-эстетическую силу современной языковой культуры.

Ключевые слова: независимость, лирика, жанр, поэтика, идея, свобода, поэзия, художественный.

Кіріспе

Адамзат жаралғалы бергі уақытты алмаған күннің өзінде қоғамдық институттар: мемлекетке бірігу, қағанатқа топтасу және хандық құру пайда болған уақыттардан бергі тарихи дамуына көз жіберген кез келген ұлт өкілі білуі тиіс. Сонда ғана бабаларымыз жүріп өткен қиын-қыстау жылдардың зобалаңын сезініп, бүгінгі біздердің тәуелсіздікті не үшін қадірлейтінімізді түсінеді. Адамзат баласы, соның ішінде қазақ халқы кез келген қоғамдық санаға сілкініс әкелген оқиғаларды, кезеңдерді шығармашылық барысында өрнектеп отырған. Қазақ халқының шығармашылығынан оның қиын-қыстау жылдарының тарихы ғана емес, қарапайым ғана тұрмыс-тіршілігі де байқалып жатады. Бұл біздің халықтың өмірінде көркем шығармашылықтың, соның ішінде поэзияның, ерекше орын алатынын байқатса керек. Осындай түсінік призмасы арқылы зерделей отырып, халқымыздың бостандық пен азаттық туралы идеясының ғасырлардан ғасырларға жалғасып келе жатқанын аңғаруға болады. Көк түріктер дәуірінен бастап, жыраулар әдебиетін, ауыз әдебиетінің батырлар жыры жанрын, «зар заман» ақындары шығармашылығын, жиырмасыншы ғасыр тудырған әдебиетті зерделеу арқылы бүгінгі тәуелсіздік таңындағы әдебиеттің қайнар көзін танимыз.

Қазақ әдебиеттану ғылымында қазақ өлеңінің тәуелсіздік идеясы мен жанрлық тұтастығы мәселесі әдебиет зерттеушілерінің зерттеу нысанына айналып келеді: А. Байтұрсынов, З. Ахметов, З. Қабдолов, С. Қирабаев, С. Қасқабасов, Ш. Елеукенов, Н. Келімбетов, Р. Нұрғали, А. Қыраубаева, Т. Шапай, А. Шәріп, Б.К. Майтанов, А. Ісмақова, Ә. Қайырбеков, С. Ержанова еңбектері жанрлық теорияның бірнеше ерекше тәсілдерін түзуге мүмкіндік берді.

Тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық шығармалардың дамуына қатысты Ә. Қайырбеков «Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясы (1991-2001): проблемалар, ізденістер» атты кандидаттық диссертация қорғағаны белгілі. Зерттеуші аталған еңбегінде тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық шығармалардың жариялануына, жаңадан көрініп келе жатқан жас ақындардың шығармашылық ізденістеріне, аға буын ақындардың өзіндік қолтаңбаларының сақталуы тұрғысына баса мән беріп, жаңа буынның әдебиетімізден алатын орнын анықтап беруге күш салған (Қайырбеков, 2004: 47).

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясындағы тәуелсіздік идеясы, лирикалық жанрлар мен поэтикалық мәтін сипаты осы уақытқа дейін кең көлемде аз зерттелді. Жекелеген қаламгерлердің белгілі тақырыпқа, белгілі сипатта жазылған туындылары жалпылама түрде аталып өткені болмаса, жекелей алынып, ар-

найы қарастырылмаған. Оның үстіне аталмыш ақындардың шығармалары арқылы қазақ поэзиясындағы пайда болған жанрлық өзгерістер мен пішіндік құбылыстар, көркемдік сипаттары туралы жазылған теориялық еңбектердің аздығын дәлелдейді.

Зерттеу материалы және әдістер

Зерттеу әдіснамасының негізіне ұлттық идея туралы ойлардың қайнар көзін кейбір дамыған елдер мен ұлттардың қысқаша тарихына қатыстысты материалдарға шолу жасалды. Зерттеу материалы қазақ поэзиясындағы тәуелсіздік идеясының ұлттық идеямен қабаттасып жатқандығы, поэтикалық мәтін және жанр мәселесіне арналған отандық ғалымдардың еңбектеріне негізделді. Оларды жалпылау негізінде ақындарымыздың шығармашылығын зерттеудің негізгі бағыттары анықталды, олардың дүниетанымы мен тәуелсіздік ұғымы туралы ұлттық дүниетанымының аясында қарастыру көзделді.

Шетелдік ғалымдардың заманауи әдебиеттану мәселелері, әр елдердің, тәуелсіздікке ұлттық идеяға қатысты тұжырымдары, көркем шығармашылықтың табиғаты қарастырылған жұмыстарына көңіл бөлінді. Оларды талдау және жүйелеу әдеби шығармашылықтың танымдық аспектілерін зерттеуге көзқарас принциптерін дамытуға ықпал етті.

Зерттеу барысында тарихи-функционалдық, герменевтикалық, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды, біріншіден, поэтикалық шығармалардың табиғатын ашуға мүмкіндік берді; екіншіден, тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының даму ерекшеліктері мен ақындар дүниетанымы, олардың болмысын және тұлға ұғымын түсінуге мүмкіндік берді.

Тарихи-функционалдық әдіс қазақ әдебиетінің классиктері өмір сүрген дәуірді түсінуге ықпал етті. Бұл олардың өлеңдерінің шындық оқиғаларымен байланысын түсінуге мүмкіндік берді.

Герменевтикалық әдіс қазақ әдебиеті классиктерінің поэтикалық шығармаларының идеялық-тақырыптық мазмұнын түсінуге ықпал етті. Оны қолдану авторлық тұжырымдаманың мәнін, шығармаларға енгізілген мағыналарды ашуға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы тарихи әдіс ақындардың дүниетанымындағы жақындық пен айырмашылықты анықтауға ықпал етті. Оны қолдану тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясында бейнелеген шындыққа көзқарастарының ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Әдебиеттанудағы ұлттық идея мен тәуелсіздік идеясының көрінуі әр халықта өзіндік ерекшеліктерімен айқындалатыны белгілі. Ол әрбір елдің тарихи-әлеуметтік даму факторына қатысты да көрініс беріп келеді. Тәуелсіздік, азаттық және ұлттық идеяға қатысты ойлар мен зарттеулер негізіне шетел және орыс ғалымдары: С.Л. Лаперуз, С. Франк, Дж. Адамс, Р.П. Уоррен, С. Цвейг, Э.Я. Баталов, Ю. Сохлякова, Л.П. Карсавин, Л.Т. Морозова және т.б. жазды. Мәселен, орыс идеясы мен американдық арманның әртүрлі түсіндірмелері мен бағалаулары көбінесе «әлеуметтік миф», «арман», «идея» сияқты ұғымдардың әр түрлі түсіндірулерінен туындайтынын ескере отырып, автор теориялық және әдіснамалық жоспардың бірқатар мәселелерін қарастыру арқылы зерттелетін құбылыстарды тікелей талдау мен салыстырудан бұрын қажет деп тапты (Баталов, 2009).

Қазіргі әлеуметтік миф дегеніміз не, оның белгілері мен функциялары ұлттық өзінөзі танудың бір түрі ретінде; ұлттық өзіндік тұжырымдаманы қалыптастырудағы әлеуметтік-саяси мифологияның рөлін тануға; мифтің ерекшелігі мен мен миф-армандар және т.б. тануға мүмкіндік беретінін айтып кетті (Lapeyrouse, 2005).

Идея әлі күнге өзекті, бірақ ол соңғы онжылдықтарда өзінің келбетін біршама өзгертті. Ол бізбен бірге. Ол бізде. Бұл жақсы немесе жаман және бұл белгілі бір қоғамның одан әрі дамуына әсер ететіні белгілі дейді кейбір зерттеушілер (Frank, 1990). Біз ұлттық идеяның мәнін нақты елдің мәдениеті мен қоғамдық санасында бейнеленген ұлттық әлеуметтік миф ретінде түсінуге тырысуымыз керек деп жазды зерттеуші (Adams, 2017). Аталмыш ойдың негізінде тәуелсіздік, еркіндікке құштарлықтың дамыған көрінісі ретінде ұлттықтың болмысы танылатынына басымдық береді.

Ал осы мәселеде соңғы жылдары жиі дискуссияларымен көрініп жүрген зерттеушілер В.Я. Лазарев пен О.Я. Тушновалардың пікірлерінде отандық қоғам өткенді емес, қазіргі мен болашақты көбірек аландататынын айтады. Сондықтан, 90-шы жылдары елде елдің және оның халқының жаңа келбеті туралы, оны біріктіретін, жұмылдыратын, «ерлік пен еңбекке» шақыратын кең пікірталас басталған кезде, екпін

орыс идеясынан ұлттық идеяға біршама өзгерді, дегенмен бұл екі сөздің нені білдіретінін ешкім нақты білмеді. Содан кейін бәрі араласып кетті. Олар ұлттық идеяны білдіретін Орыс идеясы және орыс идеясын білдіретін ұлттық идея туралы сөйлесті. Ал біреу бірін екіншісінен батыл бөлді…дейді олар (Лазарев, Тушнова, 1998). Ұлттық идеяның негізінде тәуелсіздік, еркіндік туралы ойлардың жатқандығы туралы өз еңбектерінде (Horace, 1993), (Heidegger, 2000), (Dennet, 1997), (Mceachern, 2003) терең талдап өтеді.

Кеңестік қоғам ыдыраудың алдында екені белгілі болған кезде ғана біз қайтадан тәуелсіздік идеясын жаңғырта бастадық. Сонда оның алғышарты негізінде біздің алдымызда: әлеуметтік, саяси, этникалық деген ұғымдар көріне бастады. Содан кейін ғана біз тәуелсіздік, ұлттық идеяларға баса назар аудардық. Ұлттық идеяның негізінде біздің тәуелсіздігіміз жатса бұл жалпыадамзаттық идеяның ерекше көрінісі ретінде танылатын адамзат туралы мифтен басталу керек кой. Бұл туралы ғалымдардың (Warren, 1988; Zweig, 1992) зерттеулерінде жақсы көрініс тапқан.

Отандық әдебиеттануда тәуелсіздік, азаттық ұғымдарға қатысты қызығушылық бәсеңдеген жоқ. Ғалымдар өз еңбектерінде көркем шығармашылықтың табиғатын түсінеді, автордың ойлауы мен қоғамдық әлеуметтік жағдайдағы факторларды түсінеді. Оған әсер етуші механизмдерді табады. Поэтикалық шығармаларды талдау әдістемесі жасалып, негізделеді. Зерттеушілер поэзиялық шығармалардың көркемдік сипатына басты арқау болған–азаттық идеясын көтерген тарихи-рухани құндылықтардағы сарындар мен көркемдік қазақы әдіс-тәсілдерді қамтиды. Поэзиялық шығармаларда көнетүркі сарыны, жыраулар әдебиетінің үлгісі бүгінгі көптеген шығармашылық иелерінің айқындаушы стилі ретінде қалыптасқанын айтады. Азаттық идеясының мәңгі өлмейтінін, оның жердің айналу бағыты сияқты қайта айналып, өз жолын бір басып өтетінін және тарихи факторлардың ұқсастығы немесе рухани жаңғыру арасындағы байланыс принциптерін анықтайды (Зайкенова, Кожакеева, Ержанова, 2019: 584).

Талқылау мен нәтижелер

Тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық шығармалардың көркемдік сипатына басты арқау болған – азаттық идеясын көтерген тарихи-рухани құндылықтардағы сарындар мен көркемдік әдіс-тәсілде. Егемендік жарияланған күннен кейінгі поэзиялық шығармаларда қазақ поэзиясының классиктері жырлап кеткен тәуелсіздік идеясы көнетүркілік сарыны, жыраулар әдебиетінің үлгісі, Мағжан Жұмабаев бастаған романтикалық-символистік бағыт көптеген шығармашылық иелерінің айқындаушы стилі ретінде қалыптасты. Осы реттен алып қарағанда шынайы азаттық идеясы өлмейтінін, оның жердің айналу бағыты сияқты қайта айналып, өз жолын бір басып өтетінін көреміз және тарихи факторлардың ұқсастығы немесе рухани жаңғыру арасындағы байланыс принциптерін көреміз.

Сана бостандығының нәтижесі ретінде туындаған тәуелсіздік жылдарынан кейінгі әдебиеттің – біз үшін ерекшелігі өте мол, құны жоғары. Оны біздің ақындарымыз жеріне жеткізе жырлады да. Тәуелсіздік туралы жазылған томтом кітаптарды дүниеге әкелді. Егемендіктің қоғамдық санаға ерекше серпіліс әкелгенін бәріміз де білеміз. Оларды азаттық таңы туралы жазылған өлеңдерден байқауға болады. «Мұз құрсанған ақ көрпеге оранған, қиын-қыстау, сары аяздан, бораннан, қорықпастан менің туған бөбегім, мемлекетім азаттығым оралған, -деп, Ғафу Қайырбеков жырлаған тәуелсіздік иісі қазақты ғасырлар бойғы толассыз күрестерге жетелеген болатын. Бұл туралы біз жоғарыда қазақ әдебиеті тарихындағы азаттық идеясының жалпы дамуына көз жүгіртіп өткенде ол туралы айтып өттік. Азаттық идеясы бұл – адамзаттың барлығына ортақ тақырып. Қазіргі уақытта да өзінің бостандығына қол жеткізе алмай отырған ел, күресін жалғастырып келе жатқан халықтар қаншама.

Тәуелсіздік алу философия тіліне салатын болсақ, қоғамда жүріп жатқан жарылыстар көрінісі болатын. Қоғамда болатын мұндай жарылыстардың адамзат санасына тигізетін әсері өте мол. Қоғам жаңалығын жаны қалмай жариялап, жоғын жанұшырып іздейтін шығармашылық иелері – ақындар қуанышында шек болмаған. Солардың бірі «қызыл саясатқа құлшынып қызмет істемеген, санаулы санаткер ақындардың бірі» талантты аудармашы Қуандық Шаңғытбаев:

Азат елдің азаматы – мен енді,
Кең кезеңге кеуіл сорлы кенелді.
Келем, міне, алшаң басып елімді
Ағытып ап мойнымдағы көгенді,
(Шаңғытбаев, 1996: 5) –

деп жырлайды. Жалпы отаршылдық саясатты көгенге, тұсауға, шідерге, құрыққа, шын-

жырға, қамытқа теңеу, яғни нақтылы адамды тоқтататын, тежейтін физикалық денелерге балау көрініс алды. Бұл образдық тұрғыдан ойлау бағытында өте сәтті екені рас. Адамның рухының қапасқа қамалуына, нақтылы заттық шектелуге балау арқылы «заттандырып көзге көрсеткісі» келген ақындардың талпынысы болатын. Бұл ретте тәуелсіздіктің алғашқы жылдардағы қазақ ақындарының жалпы қабылдауын ХХ ғасыр басындағы төңкерісті қарсы алған шығармашылық иелерінің көңілкүйімен салыстыруға болады.

Уақыт қоғамдық құндылықтардың бағасын өзгерткен сайын, мәдениеттер алмасуы мен руханияттар жаңғыруы орын алады. Тәуелсіздік алған жылдар біздің санамызға шынымен-ақ ерекше бір серпіліс әкелгенін бұл күнде оған да етіміз үйрене бастаған біздер байқай алмаспыз. Алайда арада ұрпақ алмасқан кезеңде, бұл күн келер күннің қарауылынан қарауға жеткен кезде тың бағамдау байқалады. Қоғам өз ішінен өзін байқай алмайды. Бұл ұшақтың ұшып бара жатқанын ішінде отырған адамнан гөрі оны бақылап жерде түрған адамның көре алуы немесе сезінуі сияқты нәрсе.

Санамыздың түкпірінде бұлқынып жатқан көзқарастарымыз жұлқынып сыртқа шығуға мүмкіндік алды. Қазіргі қоғам біз үшін солай, яғни көненің көзі мен жаңа дәуірдің басталуы. «Поэзия қай дәуірде де, қай заманда да адам көңіл-күйінің буырқанған, босаңсыған, қайрат шақырған, қамыққан, қайтадан рухтанған өмірлік мұраттарға ұмтылған сәттерінің бәрінің де көркем шежіресі, бейнелі суреті, мың құбылған әуені. Өлеңнің бір тармағында яки бір шумағында ел тағдырына қатысты қара сөзбен айтып жеткізе алмайтын қуатты сөз бас құрайтыны содан» (Дәстүр және жаңашылдық, 1981: 13).

Тәуелсіздікті жырлау басқа тақырып болғанда оны қандай деңгейде жырлау басқа талаптарды қажет етеді. Өзіміз межелеген өзектің тұсынан қарап тұрып айтатынымыз, барлығымыз балаша шаттанып қуана қарсы алған тәуелсіздік біздің әдебиетке, соның ішінде поэзия жанрына еркін ойлауды, сана бостандығын, рухани танымды алып келді ме немесе оны біздің әдебиет субъектілерінің поэтикалық потенциалы қаншалықты деңгейде жарыққа шығарып бере алды?

Дәстүрге мойын бұра отырып біздер әдебиеттегі жаңа құбылыс дейтініміз сол көп жылғы тәжірибенің, көркемдік дәстүрдің озығы, ең алдыңғы қатарлысы болуға тиістігін және «жаңашылдық дегеніміз көнерген, тозған дәстүрден арылып, заманның ілгерішіл, прогрессшіл талабына сәйкес дәстүрден, өнегеден барып туындайтын құбылыс» екендігін осы еңбекті оқығанда бағамдаймыз. Алдыңғы толқын ағалар өздерінің бұрынғы жариялылық сипатындағы жарқын дауыстарын жалғастыра отырып, тәуелсіздік қуанышын қабылдаса, соңғы толқын інілер жаңалықты жаршысы ретінде іліп алып, жаңаша үлгідегі поэзиялық туындылар сыйлағанын көреміз.

Кейбіреулері негізгі айқындаушы стиль ретінде қалыптаса алмаса да поэзиялық шығармалардың даму барысында еркін ойлаудың шынымен-ақ шығармашылықта орын алғанын көруге болады:

- поэзиялық шығармаларда кеңестік дәуірдің соңғы жылдарында орын алған жариялылық сипат жалғасын тапты;
- нәзік лириканы бойына сіңірген жыраулық дәстүрдің жаңғыруы көрінді;
- көне түркілердің сарынын жеткізетін түркішіл желі дүниеге келді;
- ұлттық танымын еуропалық үлгімен көмкере білген шығармашылық иелері әдебиет алаңына шықты.

Әрине аталған жіктеулер нақтылы ғылыми дәлдіктен алыстау болғанымен, жалпы алғанда тәуелсіздік жылдарындағы поэзияның сарапталу желілерін нақтылы талдап көрсетпегенмен, олардың даму салаларын бағдарлауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, негізінен алғанда, тәуелсіздік жылдары шығармашылыққа шынымен-ақ еркін ойлауды алып келгенін көреміз. Әрбір ақын халқадірінше қоғам шындығын жеткізіп жатты. Ол шындықтардың көркем әдебиетте поэтикалық өрнектелуінің деңгей-дәрежесі басқа әңгіме де, ол шындықтың айтылуы бұл жерде басқаша сөз болып отыр. Кеңес үкіметі кезіндегі ақ-қара бояудың орнын түрлі-түсті, тіпті «түсініксіз» бояулардың алмастырғаны да шындық. Қалай болған күнде де «әдебиет мінберінен ашық әңгіменің» айтыла бастағаны белгілі. Бұл – тәуелсіздіктің ең бірінші, әрі басты жетістігі болатын. Мысалы Н. Айтұлының «Қазақ сиқы» өлеңіне назар аударайық:

Сөз айтпаймын мен саған қитығардай,
Тұрмысыңның, қарашы, сиқы қандай?
Жалғыз үйден аумайсың жау тонаған,
Үрерге иті, сығарға биті қалмай?
... Бойға біткен бұйырмай құтың-дағы,
Төсеніштің қалмады бүтін жағы,
Екі қолың босамас борбайыңнан,
Тозған шалбар тоналса бұтыңдағы
(Айтұлы, 2005: 6).

Ақын тәуелсіздік жарияланғаннан кейінгі алғашқы жылдарындағы қоғамда көрініс алған әлеуметтік тұрмысты, ұлт тағдырын, халық жағдайын баяндайды. Аталған өлеңнен ақынның азаматтық тұлғасы мен позициясы айқын көрінеді. Қоғамның мұндай ашық сипатты суретін жиырмасыншы ғасырдың басындағы алаш ардақтыларының жазып қалдырған айтулы шығармаларынан көреміз. Одан кейінгі кеңестік әдебиет тұсында қоғамдық-әлеуметтік өмірді бұлайша суреттеуге тыйым салынғаны белгілі.

Сонымен қатар әдебиет ағымының аласапыран дамуын қоғамда өзгерістер мен бөліністер орын алғанда дамитынын байқауға болады. Өткен ғасыр басындағы қазақ зиялылары төңкеріске дейінгі һәм одан кейінгі халық өмірінің барлық тұсын ашық айтуға тырысты. Жоғарыдағы Несіпбек ақынның өлеңіндегі қоғам шындығының суреті Мағжан ақын жазған қазақ өмірінің суретімен ұқсас екенін байқаймыз.

Сорлы қазақ жан алқымға тығылып,
Қана күн кеп, тіккен туы жығылып.
Алға баспай, біткен ісі кер кетіп,
Нәр тата алмай, күшсіз, әлсіз бүгіліп.
...Байғұс қазақ бас көтеріп, тұрар ма?... –

дейді Мағжан ақын. Бұл ақындар шығармаларының атынан басталған ұқсастық қана емес адамдар өмірінде орын алған қоғамдық ерекшеліктерге де байланысты болса керек. Бұл ретте ақындардың әдебиет өкілі ретіндегі міндеттерінен қоғамның жаршысы ретіндегі азаматтық міндеттері үстем тұр. Олар халық өмірінің келеңсіз тұстарын суреттеу арқылы барлық шындықты айтуға тырысады.

Сонымен қатар әдебиеттің дамуына сол кездегі сыртқы және ішкі факторлардың әсер еткенін білеміз. Бұл ретте қоғамдық қоршаған ортаның маңызы өте зор. Сыртқы факторлар ретінде жалпылық тұрғыда ата-бабамыз ертеден аңсаған мемлекеттік егемендікті белгілеуін, халықтың рухани жаңғыруын алуға болады. Ал ішкі факторлар олар саяси-әлеуметтік жағдайдың тұйыққа тірелуі, адамдардың, соның ішінде шығармашылық субъектілерінің өздерінің әлуметтік жағдайларының нашарлауы тәуелсіздіктің ішкі жағындағы кедергілерді көрсетсе керек. Шығармашылықта бұл екеуі де қатар орын алды. Ақындарымыз сыртқы факторларды сіңіре отырып, олардың трансформациялануы арқылы жаңа туындыларды дүниеге әкелді. Осыдан барып жалпы поэзиялық шығармаларды жайлаған мұңлы сарын, қиналыс пен күйзеліс, қатулы қабақ-күй пайда болды. Біз тануға тиіс шындықтар көркем шығармалардан тіпті қоюланып көрініс алғанын байқаймыз. Бұл әлеуметтік шындық, қоғамдық орта қалыптастырған өмір шындығы. Мысалға Т. Әбдікәкімұлының «Ел көшті» өлеңіндегі қазіргі қазақ елінің тағдыры суреттелген:

Сол сұрақ...
Сол бір сұрақ ырықты алып,
Шыбықтай тұрып кетем сынып барып.
Шықпайды көкейімнен жауабы әзір,
Тобықтай тамағыма тұрып қалып.
Дертіңді жүрмесе де елеп ешкім,
Мен сезем,
Көзі соқыр көр емеспін.
Тау асқан Алаш жұртың аз ба саған,
Ана-жұрт,
Ата-жұрттан неге көштің?
(Әбдікәкімұлы, 2000: 73) –

деген жолдарда белгісіздеу бір бөлшегі ел-жұрттың туған мекеніне қоныс аударуына баса назар аударады. Туған жер қазақ халқы үшін қашанда ыстық, қашанда қымбат. Алайда адамның ол жерден ауа көшуі қазақ баласының басына төнген ауыртпашылықты көрсетсе керек. Ақын өзі тұрған Байқоңыр қаласының қазіргі геосаяси жағын ақтарып, ұрандаудан гөрі елдің ауа көшуін айту арқылы қоғамға, халыққа ой тастайды.

Әдебиетке 80-інші жылдардың соңы, 90-ыншы жылдардың басында араласқан буын өкілдері қазақ әдебиетіне нағыз тәуелсіздік рухын алып келді десек қателесе қоймаспыз. Ол буыннан бөле-жарып Т. Әбдікәкімұлын, Н. Мәукенұлын, С. Нұржанды, Г. Салықбайды, Ж. Әскербекқызын, М. Райымбекұлын, одан кейінгі толқыннан Ж. Сәрсекті, Б. Бабажанұлын, Б. Алдиярды, Д. Берікқажыұлын атауға болады. Бұл буын Кеңестік дәуірдің соңғы қыспағын көрді және тәуелсіздік отының тұтануына оттық болған желтоқсан оқиғасына кейбіреулері куә болса, ал көрмегендері лебін сезінді. Шығармашылық қуаттарының енді қалыптаса бастаған шағында қоғамда болып жатқан өзгерістердің аталған буынның ақындық амбицияларын ұштап, жаңа бастауға жол ашқанын байқаймыз.

Қоғам өз-өзінен қожырап, ұранға айналған құндылықтар өзін-өзі жоққа шығара бастаған кезде, жаңа арна тауып ағуға ұмтылған шығармашылық тасқынын белгілі арнаға түсіре білген таланттар бұл күнде әдебиет айдынынан өздерінің жүзу алаңын жасай білді. Ойлау әлеміндегі шаблондарды бұзып, жария

жайдақтықтан бөлек сыры терең, ойы нәзік, рухы қуатты лирикалық туындыларды дүниеге әкелді.

Поэзиялық шығармалар ішкі қуатқа, ішкі кеңістікке ие болды. Шығармашылық субъектісінің дүниетанымы өзгеріп, танымдық құбылыстардың да басқа қырлары ашыла бастады. Яғни өмір құбылыстарының ішкі сырын, мәнін терең ашып беретін, олардың сипат-қасиеттерін, типтік тұрғыдан саралап көрсететін шынайы өмір мен көркемөнер арасындағы байланыстың нәзік желілері айқындала бастады. Осы орайда біз әдебиеттегі күллі жақсыны жоғарыдағы буынға таңып, оларды әшекейлей түсуден аулақпыз. Айтайын дегеніміз олардың алдындағы буынның өкілдері мойынсұна бастаған жария ұран, жасанды тамсанудың жойылғаны, адам мен өмірдің бетпе-бет келіп, лирикалық кейіпкердің ішкі толғанысы, күрсінісі арқылы, ақын бұрынғыдай жадағай сурттеуден арылып, сол оқиғаға тікелей арласушы ретінде байқалғаны.

Алдыңғы буын шығармашылығына қатысты бұл ойды Тұрсынжан Шапай «Ой түбінде жатқан сөз» кітабында білдіріп, мәселені сол уақыттың өзінде өткір қоя білген болатын. Талантты сыншының іздегені жерден табылып, жаңа буынның қалыптасқанын бәріміз көзімізбен көрдік. «Лирикалық поэзияға жан беретін – көркемдік ойдың қуаттылығы, сезімнің оттылығы, нәзіктігі» (Шапай, 1989: 32) сияқты көркемдік элементтер тәуелсіздік жылдарындағы әдебиеттен көрінгені рас.

Қоғамның ащы шындығын баса айту кеңінен орын алып, адамзат мәселесіне бұрынғыдай космостық масштабта араласу тыйылып, жеке адам ретіндегі түсініктер орын ала бастады. Бұл буынды бағалаған ғалым-сыншы Б. Майтанов «Сөз сыны» еңбегінде «...қазақ ақындарының да жан сырын жаулаған мәңгілік ақиқат құпиялары, ұлттық өлең өнеріндегі өзгеше жаңа құрылым, болмыс мазмұнына тән ғарыштық тегеурін, ғажайып сұлулық аспандағы жұлдыздармен жарасым іздеуде», – дейді (Майтанов, 2006: 341).

Сөзіміздің дәлелі ретінде Тыныштықбек Әбдікәкімұлының келесі өлеңіне назар аударалық. Жалпы, Тыныштықбек қазақ әдебиетіне ерекше леп әкелген ақындардың бірі. Оның діни-танымдық, философиялық шығармашылығына дейінгі жазылған таза поэтикалық туындыларында көркемдік бояу тұтасқан, ойды жеткізуі нақты, образдары соны болып келеді. Әр жылдары жарық көрген «Ақшам хаттары» мен «Ырауан» жыр жинақтары соның дәлелі. Соңғы жылдары жарық көрген «Хас сақ аңқымасы» еңбегін ақынның қазақ әдебиетіне қосқан үлкен танымдық зерттеу еңбектердің бірі ретінде тануға болады.

Сезетінді сезбейтіндей жылым іш,
Естіместей құр құлақ.
Басынамыз біріміздi біріміз,
Басымыздан ұрғылап.
Ұят құшқан үміт бар ма үкілі?
Сен де – таза, ол да – аппақ?...
Армандатқан әнімізге түкіріп,
Азамызды ардақтап,
Әбігерміз.
(Келешегім кеше гөр!...)
Кеудемізді соғамыз!
Жыртып алып, жат астына төсеген –
Өзіміздің жағамыз!...
Бұл тірліктің нендей ғана заңы бар?...
Қалдырар ма сезім із?
Жылап тұрып мұң шағамыз соңынан
Өзімізге өзіміз (Әбдікәкімұлы, 2000: 43).

Соңғы кездері әдебиетші қауым жиі сөз етіп жүрген модернистік ойлау жүйесінің негізгі дәлелі болатын өлең. Бұл буында модернистік үлгі бар екенін Б. Майтанов та айтып өткен.

Негізінен алғанда модернизмді тәуелсіздік жылдарынан кейінгі әдебиет ағымынан табу үрдіске айналып барады. Себебі аталмыш ағым біздің әдеби арнамызды анықтауға мүмкіндік беріп, шығармашылық иесінің негізгі ой-орамын тануға жол ашады. Жоғарыдағы өлеңінде ақынның жауыздық пен адамдықтың арасындағы өмір күресін суреттеуі көрінеді. Ақынның лирикалық мені өз атынан сөйлегенмен жалпыадамзаттық мәселені айтуға тырысады. Өлеңнің алғашқы екі тармағы жеке түрде басталғанымен алғашқы шумақтың соңғы екі жолы көп адамдардың қимыл-әрекетіне «бірін-бірі ұрғылауына ұласады». Үміті үзілген лирикалық кейіпкер ме, жоқ әлде адамзат атаулы ма, ол жағы белгісіздеу. Ақынның суреттеу объектісіне қатыстылығы жағынан алғанда қоғамда орын алған бассыздыққа деген ақынның шошына қарағаны байқалады. Келесі шумақтан жоғарыдағы «ұрғылаудан» туындаған істің салдары көрініс тапқан. Қоғамдағы пенделік қарым-қатынас философиясының негізгі орамы жыртқыштық инстинкті оятатынын көрсетеді. Алайда кінәліні қайдан іздейміз, себебі «сен де – таза, ол да – аппақ?..». Бұл жолда қоғамға тән психология бар – бәріне кінәліні алыстан іздеу.

Келесі шумақтың алғашқы тармағында ақын «келешегім кеше гөр!..», – деген сөзді айтады. Өзіне өзі айтады. Келешектің алдында күнәлі болған қоғам үшін кешірім сұраған ақынның

азаматтық тұлғасы, өнердің қоғамды ізгілендіру мұраты айқын байқалады. Ол жолдардың жақшаға алынуы да келешектің көрінбейтінін мегзесе, әрбір адамның өз ішінен өз істеген ісіне ертең жауап беретінін білдіріп кетеді. Бірақ оны ешкімде мойындағысы келмейді, жай ішінен күбірлеп айтады.

Кейінгі шумақтарда лирикалық кейіпкердің қайта сол дүрмекке қосылып кеткенін көреміз. Лирикалық сюжеттің шарықтау шегінде «кеуде соғу, жаға жырту» сияқты қимыл-қозғалыстар көрініс алады. Шешімі ақынның баяндауы тұрғысынан айтылады. Өкіну мен опыну.

Осындай идеал-образ (сен, сіз) Ж. Әскербек-қызының да шығармашылығынан орын алған. Сірә, бұл ақындардың нәзік жандылар санатына жататындығынан болар. Қыз ақындардың физиологиялық ерекшеліктеріне қарап, бұл ретте оны нақтылы ер адам ретінде қарау әбестік болар. Алайда олардың нәзік жандары, сезімтал жүректері ер-азаматқа қарағанда дүниені басқа қырынан қабылдайтыны анық. Идеал-образ дегенде ақындардың оларға табына қарауы немесе оларды аспани қасиеттермен көмкеруі жоқ. Идеал-тұлға – ол ақынның тұтас шығармашылығынан орын алған, лирикалық кейіпкерімен тіл табысатын объекті ретіндегі бейне. Лирикалық кейіпкер онымен қоян-қолтық араласып кеткен, жанына жақын да сол, одан тым алыс та сол.

Жанат өлеңіндегі лирикалық кейіпкердің нәзік болмысына «аңыраған жел» тіркесі эмоциялық сипат үстеп тұр. Біз айтқан тұлғаның назарын аударғысы келетіндей ме, оған өз жанының жарасын жеткізгісі келетіндей ме?! Әйтеуір, лирикалық кейіпкердің өзіне ғана белгілі бір жағдай бар.

Бір буыннан тұратын ұйқастардың жеке жолға жазылуынан лирикалық кейіпкердің оларға екпін түсіретіні байқалады. Сол арқылы ойын нығарлап жеткізгісі келетіндей. Сол бунақтарды өлең тармағының бір жолына жазып қалдыратын болсаңыз, өлең көркемдігінің әлсірегенін және композияциялық құрылымның босаңсығанын байқайсыз. Жел мен түн тұспалдау арқылы беріліп, қоғамдық ортаны көрсеткенімен образ дәрежесіне көтерілмеген. Лирикалық кейіпкердің ішкі әлемінің сыртқы дүниені қабылдауы жел мен түннің сипатынан байқалады. Жалпы табиғат құбылыстары тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық шығармаларда анимистік сипатқа ие болып, оның образдық айқындаушы күшіне айналғаны белгілі.

Негізінен алғанда Мағжан ақынның шығармаларынан бастау алатын бұл үрдіс қазіргі уақытта белсенді қолданысқа енгенін көреміз. Сол үрдісті жаңаша түрлендіріп, жалғастырып келе жатқан талантты ақындардың бірегейі – Жанат Әскербекқызы. Ақынның «Көтеріп ап мұң көзені...» деп басталатын өлеңінде ол нақтылы көрінеді. Өлеңнен біз «бет-бейнесі байқалмайтын, алайда нақтылы бір кеңістіктегі лирикалық бейненің «қимыл-қозғалысын» байқаймыз. Көз алдымызға лирикалық кейіпкер періштелік сипаттан өзгешелеу, пенделік әрекеттен оқшаулау тұратын нәзік жанды болмысты елестетеді». Алғашқы шумағынан осылай басталған өлең былай сабақталады:

Тәнін бүркеп боз жамылғы,
Талақ қылып тозған үнді.
Түнде ғана бой көрсетіп,
Кешіп кетер өзге ағынды
(Әскербекқызы, 2007: 110).

Сұлба-лирикалық кейіпкер түн әлеміне құмарта түседі де, күн әлемін өз-өзінен жек көріп, жатсына береді. Тәнін бүркеген боз жамылғы тұман сипатындағы табиғи құбылыстың бөлшегі ретінде танылып, кейіпкерді пенделіктен бөлек сипатқа бөлейді. Шумақтың келесі жолындағы «тозған үн» тіркесі бір қарағанда ұйқас үшін алынған тәрізді. Алайда барлап қарасақ, жанның бейтәни сипатына дерексіз ұғым «үннің» гармониясы байқалады. Бұл ретте сұлба-лирикалық кейіпкер пенделік «дауыстан» арылып, жаңа «үнге», тылсым әлемнің сазына лайықты дауысқа ие болу керек. Осы ретте «жан дауысы шығу» фразеологиялық тіркесінің негізгі көрінетіндей болады. Ал, түн лирикалық кейіпкер үшін құтқарушы, дем беруші қалай болған күнде де оның ішкі әлеміне жақын күш ретінде алынады. (Түн, жоғарыда біз атаған идеал-тұлғадан бөлек). Себебі лирикалық кейіпкерге түн жат емес, қайта түнге келсе, өзін бақытты сезінетін тәрізді. Бұл ретте байқалмас «бақытқа» үстеме ретінде мына шумақ көрініс береді:

Қараңғылық – қабағында,
Түнерген ой – жанарында.
Жүрегіне ай қонақтап,
Жұлдыз жатар табанында
(Әскербекқызы, 2007: 78).

«Жүрегіне ай қонақтаған» лирикалық кейіпкер толыса бастаған, табанында жатқан жұлдыздар оның биіктегенін тағы бір дәлелдей түседі. Алайда ол жұлдыздарды басып-жан-

шудан аулақ, ол тіпті жауыздық дегеннің бар екенін ұмытқан, білмейтін де сияқты. Шартты түрде алатын болсақ, бұл шумақ өлең композициясында шарықтау шегінің қызметін атқарады. Келесі шумақта жан әлемінің түн тылсымына ұқсай бастауы беріледі. Бұдан басқа жанның тәнге оралуы сипатындағы ой дамуы байқалады. Діни-философиялық ұғым бойынша жанның жаратылысының өзі аспан әлемі, түн кезеңі немесе кеңістік шексіздігі сияқты тылсым, құпиясы мол ұғымдармен тығыз байланысты. Біз өзіміздің қарапайым ойлау жүйеміздің өзінде де жан жаратылысын тылсым күштермен байланыстырып отырамыз.

Таңға жат боп тылсым өңі,
Тал бойына түн сіңеді.
Өң мен түстің арасында
Болар-болмас күрсінеді
(Әскербекқызы, 2007: 56).

Оның негізінен адамдық сипат алуын «күрсінуінен» көреміз. Өң мен түстің арасында жатуы да лирикалық бейненің нақтылана бастағанын байқатса керек. Бұл оның жеңілісі емес, ғалам мен жаратылыс заңдылығына бағынышты болуы. Және лирикалық кейіпкердің «түнді кезуі» үздіксіз жалғаса беретін процесс екені байқалады. Ол бір түннің шеңберіне сыятын құбылыс емес, қайта түн өткен сайын жалғасып, жетіліп отыратын құбылыс.

Соңғы шумақ тікелей ақынның атынан айтылатын шешім ретінде берілген. Сұлба-лирикалық кейіпкер тыным тауып жатқан секілді болады. Өлең басталғанда айтылған:

Көтеріп ап мұң-көзені,
Сұлбам менің түн кезеді, –

деген жолдардың қайталануы «сұлбаның» әрекетін көрсетпейді, қайта ақынның баяндауына ұқсайды. Бұл жоғарыда айтып өткеніміздей «кезу» процесінің жалғаса беретінін білдіреді. Шумақтың келесі екі жолында сұлбаның қозғалысы мүлдем тоқталып тыншығаны байқалады да, ақын тұлғасы нақтылы беріледі:

Жолығар ма жоқшысына,
Келер ме екен бір кезегі.

Ақын бұл жерде тілекші, жаны ашушы тұлғасында көрінеді де кәдімгі күнделікті тіршіліктің танымдық сипаты байқалады. Жанның қайтадан тәнге оралуынан кейінгі қарапайым өмірдің күйбеңіне араласу керектігі көрініс береді.

Жанның негізгі ұмтылатын әлемі – жаратушы Хақтың мекені немесе өзінің түп-төркіні. Алайда ақын үшін баршаға белгілі аталған діни философиядан гөрі сондай жан мен тән бөлінісі кезіндегі сезімдік түрлену мен психологиялық хал-күй қымбатырақ. Адамның осындай бір аффективті жай-күйінің пайда болу, даму және түйінделу кезіндегі сезімдік құбылыстар динамикасын көрсету ақынның негізгі мақсаты сияқты. Өлеңде драматизм жоқтың қасы, керісінше, психологизм элементтері діни философияның болуы мүмкін шынайы негізін ашуға тырысады.

Образдар қалыптастыру барысында һәм күллі шығармашылығында романтикалық ағымның жарқын үлгісін ұстана білген ақын реалистік қағидалардан да алыс кетпейді. Керісінше, романтикалық ой-сезім мен кейіпкердің өзегінен шым-шымдап суырылатын тағдырдың, қоғамның ащы шындығы жатады. Шындықты айтудың тамаша үлгісі романтикада екенін адамзат әдебиетіндегі тарихи тәжірибе көрсетіп отыр. Сондықтан да көркем шындық – шығармашылық пен қоғамдық өмірді байланыстырып тұратын нәзік желі.

Бауыржан Бабажанұлы тәуелсіздік жылдарындағы поэзия өкілдерінің ішіндегі өзіндік қолтаңбасы қалыптасып қалған ақын ретінде тануға болатын шығармашылық иелерінің бірі. Ол өзінің шығармашылығында алдыңғы 80-інші жылдар әдебиетіндегі буынның әдеби дәстүрін жаңашылдықпен жалғастыра білген ақын ретінде тануға болады. Ақын ағасы Темірхан Медетбектің пікіріне жүгінсек:

«Бауыржан Бабажанұлы барынша қарапайым жазады, шешен жазады, бір сөзбен айтқанда, қазақы ақын. Табиғаты қазақы. ... оның ерекшелігі сонда, – қандай бір күрделі ұғымды қазақ жанына жақын етіп қорыта білетіндігінде. Ол сөз іздеп, оны жамап-жасқап жатпайды, сөздің өзі табиғи түрде құйылып жатады» (Медетбек, 2008: 3). Інісіне зор үміт артып, жақсысын айтып, нұрын тасыта білген аға сөзіне қосыла отырып, жас ақынның шығармашылығына тоқталамыз.

«Уәде» атты шағын жыр жинағы Бауыржан ақынның өзіндік ойының бар екенін көрсетеді. Осы жыр кітабының ішіндегі «Ескендірдің мүйізі» атты өлеңіне тоқталып көрелік. Тарихта өзінің жаугершілігімен, жауыздығымен аты қалған Александр Македонский туралы және ол туралы айтылатын осы бір аңыздың ізімен жазылған қаншама туынды бар. Әлемдік әдбиетке соқпай-ақ өзіміздің қазақ әдебиетіндегі ғұлама Абайдан басталатын шығармалар көшін қарап шығуға болады. Бауыржан ақынның

Ескендір аңызы хақындағы өлеңі былай басталады:

Мазасыз ой тап болды неге маған,
Тыныштығын күйттеген өлең аман...
Шекпен киіп жайланып үнсіз қалды,
Ел мұңы менің мұңым! – деген ағам
(Бабажанұлы, 2005: 59).

Жалпы тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық шығармалар қоғамдық шындықты айтуда біршама жетістіктерге жеткенін көреміз. 80-інші жылдар поэзиясындағы қоғамдық шындықты айтудың масштабы «әрі кең, әрі биік» болатын. Ақындар ғаламдық масштабтағы адамзат мәселесіне араласып кететін. Мысалға адамның айға ұшуы, бір елде болып жатқан соғыс немесе бейбітшілік, атомдық қару тағы да басқалар. Әрине бұл тақырыптар бүгінгі күні әлі де өзінің маңыздылығын жоғалтқан емес.

Алайда тәуелсіздіктен кейінгі поэзиялық шығармаларда сол жалпы адамзаттық зұлымдықтардың негізгі тамырына үңілу бар. Яғни барлық жамандық та, жақсылық та адам жанында, санасында қорытылып шығады сондықтан да әдебиеттегі адам мәселесі, оны тану мәселесі ешқашан толастамақ емес. Жоғарыдағы Бауыржанның өлеңі де «қасындағы шекпен киіп жүрген» ағасын танудан басталады. Ақынның өзі таныған қоғамдық ортаның ащы шындығын айтуға келгендегі азаматтық тұлғасы қуантады:

Жә, жарайды, тек сол ма үнсіз қалған,
Көкірегіңмен не пайда Күн сызғаннан.
Мен де үнсізбін. Тек шекпен кигенім жоқ,
Әуел баста ондайға қырсыз болғам

Бұл ретте ақынның қоғамдық мәселелерге деген көзқарасы, адамдар мен адамдар арасындағы қарым-қатынас, адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынас тәрізді мәселелер орын алған. Алайда өлеңнің көркемдік элементтерінде кемшін тұстары бар екенін де жасырмаған ләзім. Ақын көп өлеңдерінде шұбалаңқылыққа салынып кететіні бар. Әрине көптеген идеялардың қайталанып келе беретінін бәріміз де білеміз. Мәселе сол қайталанып келе беретін идеяларды ақынның оқырман қауымына қалай жеткізетіндігінде болып отыр. Ақынның «Ескендірдің мүйізі бар екенін» айта алмауы қоғамдық кемшіліктерді ашық айта алмауының, біле тұрса да амалсыз қалуының аналогы ретінде беріледі. Тіпті біз қоғамдық шындықты айтудың өзінің негізінде де адамның қоғамдық ортаға тәуелділігі жататынын байқаймыз. «Ескендірдің мүйізі» – сол қоғамымызда орын алған келеңсіздіктердің бетін ашып көрсетуге арналған тарихи мысал. Поэзиялық шығарма арқылы өзінің жаңа сипатына ие болған аңыздың біз атаған азаттық идеясына да өзінің тигізер әсері, ашатын беттері бар екені айдан анық.

Қазақ поэзиясының жоғарыда аты аталған ақындардан басқа үміт күттіретін және өздерінің бірді-екілі кітаптарын жарыққа шығарып, қаламы өлең жазуға қалыптасып қалған ақындар ретінде Бақытжан Алдияр мен Дәурен Берікқажыұлын атауға болады. Бақытжан өзінің сыршыл да нәзік лирикасымен оқырман қауымды баурап алса, Дәурен еуропалық поэзия үлгісін қазақы қара өлеңмен көмкеріп, тамаша туындылар жазған ақын. Поэзия алаңына еркін ойлау, қарымды қалам кеңістігін қамтуға болатын уақытта шыққан ақындардың талантына заманы сай келетін мезеттің туғанын аңғаруға болады.

Бақытжан:

Көнергеннің есте тұтпас көбін ел,
Көре деген көзге бірақ көрінер, –
Жер үстінде – ыбырсыған тірілер,
Жер астында – ыңырсыған өлілер
(Алдияр, 2005: 27).

Немесе:

Даңғазаның буына маң дала мас,
Жапырақсыз қурады арман-ағаш.
Кірпігіне қан қатып қоғамың тұр,
Үміт күткен ұрпағың ол жалаңаш.
Арманымен қондырған айға өлеңін,
Адалдықтың әр кезде байрағы едің.
Етік сатып ертеңің базарда жүр,
Енді күнің не болар, қайран елім?

Дәурен:

Есіре соққан Ебі жел,
Екілен тағы екілен!
Ез туған елге егесіп,
Егізің болып кетіп ем...
Бөлтірік елім шығарып,
Бөрілігін есінен
Қанымды менің қарайтса,
Қан майдан шығар несібем
(Берікқажыұлы, 2006: 98).

Бұл жылдардағы ақындардың өлеңдеріне жалпы алғанда күңгірт бояудың тән екенін кезінде жарыса жазып, «жылауық өлең» қаптап кетті деп дабыра қақтық. Шындығын алғанда өліара мезгіл тарих көрсеткендей қай жерде, қай уақытта болса да қоғамға бір дағдарыс барын ұғындырады. «Жастайынан талағандардың»

тағдырға өкпесі демей-ақ қояйық, назы бары анық. Шығармашылық иесіне барлық жақсылықты, материалдық тұрғыдағы жақсылықты жасаған кеңес үкіметінің шекпенінен шыққан аға буынның оны басқа тұрғыда түсінгені белгілі.

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып танылуы, оны дүние жүзінің көптеген елдері мойындауы әртүрлі тарихи кезеңдерде тағдыр тәлкегімен шет жұрттарға ауып кеткен, кейіннен әлемнің әр елдерінде тұрақтап қалған қандастарымыз үшін айтып жеткізгісіз қуанышты оқиға болғаны анық.

Тарыдай шашырап кеткен қандастарымыз аттың басын Атамекенге қарай бұра бастады. Қытайдан XX ғасырдың жылдары Қазақстанға өткен, қазіргі белгілі ақын Жәркен Бөдешұлы: «Келе жатыр бауырлар // Ата жұртын сағынған... // Бір шаңырақ астында түгенделді деген сол, // Азаттықтың ақ таңын // Түгел көрді деген сол. // Көк байрағы көлбеген, // Шаңырағын зерлеген, // Қазақ елі іргелі // Дүниеге мызғымас тіреу болды деген сол» жырласа, Қазақ даласына қарай дүниенің әр қиырынан қозғалған ұлы көш басталып кеткенінің айғағы еді.

Жусанын жұлып,
Жуасын теріп даланың,
Қытайда туып,
Моңғолда ескен баламын.
Алпысқа келдім,
Әлі де тоқтау тапқам жоқ,
Білмеймін әлі
Қай жерден тұрақ табамын.
Болдырып, шаршап,
Қазақ деп аңсап,
Тағы да көшіп барамын,
(Құмарұлы, 2001: 78) –

деп толғанады Моңғолияның Баян Өлгей аймағынан Қазақстанға қозғалған көштің алдыңғы легінде үй орманымен, ағайын – туыстарымен қопарыла көшкен ақын Кәп Құмарұлы. Түркиялық ақын Зейнел Сүрмелі Қазақстаннан Стамбұлға келген қонақтарды қарсы алып тұрып:

Құдайым бақыт берсін бұдан былай,
Алладан тілеп жүрміз медет сұрай.
Тәуелсіз енді осылай күн өткізіп,
Халықтың бағын ашсын патша құдай
(Сүрмелі, 1992: 123), –

деп Атамекенге ала келгені азат Қазақ елі туралы ақжарма жырларды тудырады.

1993 жылы «Жұлдыз» журналында «Шет елдегі қазақ әдебиеті» айдарымен Моңғолиядағы қазақ ақындары жырларының үлкен топтамасы берілген. Топтама «Армысың, Атамекен!» деп аталған. Тәуелсіздігі төрткүл дүниеге жария болған Қазақстанға Алтайдың арғы жағынан жолданған ақынның сәлемдеме жырлары әр тақырыпты қамтығанмен, ең бастысы, азат елдің ертеңіне береке мен бірлік, баянды бақыт пен бағлан қуаныш, өсіп-өркендейтін үрім-бұтақ тілейді.

Алтайдың арғы бетіндегі қазақ ақындарының туындыларын «Қазақ халқының рухани ұлттық қазынасын өзіндік өрнек-нақышымен, сырлы сазымен байытқан өзгеше бір әлем» деп алғысөзде орынды бағалаған.

Осы орайда, ақын Мұрат Бұшатайұлының «Жібек бұйда тағылған Ойсылқара» (Бұшатайұлы, 1993) атты өлеңі қазақ тағдырын, қазақ бастан кешкен қилы заманды еске түсіреді.

Осы орайда жазушы Қабдеш Жұмаділовтың шетелдегі қандастарымыз арасында салт- дәстүрін, ділін жоғалтпай, біршама таза сақталғаны – Моңғолия қазақтары. Бұл бауырларымыздың атажұртқа оралуы қазақтың суала жаздаған сортаң теңізіне тұщы бұлақ құйылғандай игі әсерін тигізбек деген сөзінің растығына көзіміз жете түседі (Жұмаділов, 1996).

Қытай қазақтарының ортасынан Қазақстанға қарай жол шеккендердің қатарында жас ақындар Мағиза Құнпияқызы (Құнпияқызы, 2003) мен Білісбек Әбдіразақтың (Әбдіразақ, 2003) өлең өнеріндегі өрнекті қолтаңбалары айқын. Арақашық «айғай салымдай» жақын болса да ана заманда алты айшылық жолдан да алыс еді ғой. «Алатаудың пейілі» де бауырға тартып тұр. Ақындық әлеует алты ауыз сөзден де аңғарылып тұрғаны анық. Көріп отырғанымыздай тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясы өзіне дейінгі ұлттық әдебиетіміздің ең асыл, аса озық дәстүрін одан әрі жалғастыра отырып, өз дәуіріне сай жаңа көркемдік деңгейін танытып отыр. Ата-бабаларымыздың бостандық пен еркіндік таңын аңсаған арманының тамыры, көктүркілердің тынымсыз майдан, азаттық жолындағы арпалыс дәуірінен бастау алатын тәуелсіздік идеясы-қазақтың ауыз әдебиетінде, ертегілерінде, фольклорлық шығармаларында, батырлар жырында, жыраулар әдебиетінде, одан бергі әдебиет өкілдерінің туындыларында лайықты жалғасымын тауып келеді. Бір ғажабы соның барлығында да, азаттық идеясы – бар да, ал басқыншылық идеясы атымен жоқ. Шығармашылық адамдарының еркін ойлауымен шектесетін тәуелсіздік, азаттық идеяның адам болмысын, табиғатына жақын екеніне

ғалымдар: Дейк ван Т.А (Dijk van, 1989), Женнет Ж. (Jeannette, 1983), Корпаре (De Corpore, 1981) Мартин (*Martinich, 1995)* Л. Кондыказаковалар (Кондыказакова, 2008) шек келтірмейді.

Зерттеу нәтижелері, қорытынды

Қоғам өз-өзінен қожырап, ұранға айналған құндылықтар өзін-өзі жоққа шығара бастаған кезде, жаңа арна тауып алуға ұмтылған шығармашылық тасқынын белгілі арнаға түсіре білген таланттар бұл күнде әдебиет айдынынан өздерінің жүзу алаңын жасай білді. Ойлау әлеміндегі шаблондарды бұзып, жария жайдақтықтан бөлек сыры терең, ойы нәзік, рухы қуатты лирикалық туындыларды дүниеге әкелді.

Көнетүркілік сарын қазіргі әдеби шығармаларға көптеп ене бастады. Күлтегін, Тоныкөк, Білге қаған жазбаларындағы елдік, халықтық рухтың сақталуы өз алдына да, ондағы сарынның жетуі бөлек дәлелдеуді қажет етеді. Ең алдымен тәуелсіздік алған елдің тарихи-генетикалық танымымен, ұлт болып қалыптасу арналарымен тығыз байланысты рухани құндылықтар болады. Тәуелсіздік әдебиетте үлкен арналардың жолын ашты. Ең бастысы шығармашылық иелерінің ой саумалдау кеңістігі кеңейіп, сана бостандығы қалыптасты. Сол арқылы ақындарымыздың көнетүркілер сарынына бойұсынуы жиілей бастады.

Жыраулық дәстүр – біздің әдебиетіміздің қанып ішер кәусар бұлағы. Олардың көркемдік қуаты қазіргі лирикалық поэзияның стильдік ерекшеліктерінің бірі болып қалыптасып келеді. Поэзиядағы фольклорлық желілер дегенде ең басты мәселе қазіргі ақындардың фольклорлық кейіпкерлерді және оқиғаларды өз шығармаларына арқау етіп алуын айтуға болады. Ақындар фольклорлық желілер арқылы шығармашылыққа жаңа тыныс беріп, ауыз әдебиетінің кейіпкерлеріне жаңа замандағы құлаш жаю үшін жаңа кеңістік алаңын ашты.

Әдебиетке 80-інші жылдардың соңы, 90-ыншы жылдардың басында араласқан буын өкілдері қазақ әдебиетіне нағыз тәуелсіздік рухын алып келді десек онша қателесе қоймаспыз. Ол буыннан бөле-жарып Т. Медетбек, Н. Айтов, Н. Оразалин, С. Ақсұңқарұлы, Т. Әбдікәкімұлын, Н. Мәукенұлын, С. Нұржанды, Г. Салықбайды, Ж. Әскербекқызын, М. Райымбекұлын, одан кейінгі толқыннан Ж. Сәрсекті, Б. Бабажанұлын, Б. Алдиярды, Д. Берікқажыұлын атауға болады. Бұл буын кеңестік дәуірдің соңғы қыспағын көрді және тәуелсіздік отының тұтануына оттық болған желтоқсан оқиғасына кейбіреулері куә болса, ал көрмегендері лебін сезінді. Шығармашылық қуаттарының енді қалыптаса бастаған шағында, қоғамда болып жатқан өзгерістердің, аталған буынның ақындық амбицияларын ұштап, жаңа бастауға жол ашқанын байқаймыз.

Жаңа заман поэзиясының негізін белгілі бір әдеби бағыт дамуынан іздеген дұрыс. Себебі кез-келген әдебиеттің өзінің даму және ағу арнасы болады. Жаңашылдық тұрғысынан қарасақ, қазіргі қазақ поэзиясының даму арнасы – модернистік және постмодернистік бағытта дамып келе жатқанын пайымдаймыз. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының поэтикалық үрдісінің жаңаруын бір кездері өз кезегінде, жаңа көпжанрлық бірліктің қалыптасуына себепші болған, әртүрлі жанрлық парадигмалардың (фольклорлық, әдеби, өзге мәдениеттің) басталып кеткен өзгерістері мен өзара ықпалдасуын осы кезең өлеңтануының жетістігі деп білеміз. Тарихи тұрғыдан алғанда, ұлттық өнердегі кез келген жанр біржола жоғалып кетпейді, тарихи объективті жағдайға байланысты белгілі бір кезеңде әдеби процесте «кейін шегіну» мүмкін. Бұрын болған кейбір жанр жаңа уақыт талабына қайта сай келсе, «жанрлық жад» қайта оянып, соның негізінде әлгі жанр түрленіп әдеби процесте алдыңғы қатарға шығады.

Қазіргі кезеңдегі жанрлық – поэтикалық үрдісті зерттеу мақсатында, жанр – мәтіннің барлық деңгейлерін әлемнің бір көрінісіне біріктіретін, шығарманың нақты тарихи түрідеген, жанр тұжырымдамасын ұсынамыз. Оның әлемнің көрінісіне деген қатысы өзінің тіршілік етуінің барлық кезеңдерінде сақталатын, жанрдың болмысын түсінудің ең маңызды деген жағына жатады деп санаймыз.

Қазақ әдебиеті тарихындағы тәуелсіздік идеясының сабақтасуы және тәуелсіздік жылдарынан бастау алған әдебиет өкілдері шығармашылығының жалпы даму сипаты осындай. Әдебиет дамып, уақыт арнасынан сүзіліп шығып өз жолын таба бермек.

Әдебиеттер

Қайырбеков Ә. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясы (1991-2001): проблемалар, ізденістер: филол.ғ.к. ғылыми атағын алу үшін дайындалған диссертацияның автореферaты. – Алматы: «Комплекс», 2004. – 47 б.

Баталов Э.Я. Русская идея и американская мечта: монография. – М.: Прогресс-Традиция, 2009. – 384 с.

La Pérouse Jean-François de, Voyage autour du monde sur l'Astrolabe et la Boussole (1785-1788) – Paris: La Découverte / Poche, 2005.

Frank S. Fr. Nietzsche and the Ethics of " love for the distant»// Собр. соч. – М.: Правда, 1990. – С. 6-64.

Adams James Truslow, The Epic of America. – London: Taylor and Francis, 2017.

Лазарев В.Я., Тушнова О.Э. Самообновление вечных ценностей. Подтвердится ли сущность человека разумного (Из материалов Круглого стола) // Американский характер. Традиция в культуре. – М.: Наука, 1998. – С. 389.

Horace. F. Collected works. – St. Petersburg: Bulletin of Knowledge, 1993. – 241 с.

Heidegger Martin. Einführung in die Metaphysik. пер. Грегори Фридом и Ричардом Полтом (New Haven: Yale University Press, 2000)

Dennett, Daniel (1997). "Quining Qualia". In Nede Blok (ed.). The nature of consciousness. Cambridge: MIT Press. P. 623. ISBN 0-262-52210-1

Mceachern Claire. Literature and National Identity.Work» The Cambridge History of Early Modern English Literature (pp. 311-342)-2003

Warren R.P. Homage to Theodor Dreiser. – New York: Random House, 1971.

Zweig. S / / Sobr. soch.: In 10 vols. / S. Zweig. – M.: Terra, 1992

Zaykenova R. Kozhekeyeva B . Yerzhanova S.(2019)The Issues of Metaphoric competence Development on the basis of literary heritaceThe deulepment of teachers multicultural competence in the context of modern higter education / *Opcion,* 35 (88), 584-604. 584-604 .

Қайырбеков Ғ. Атамекен // Жұлдыз. – 1993. – № 5. – 55 б.

Шаңғытбаев Қ. Азаттық күнгі жыр // Қазақ әдебиеті. – 1996. – 22 қазан.

Қазақ поэзиясындағы дәстүр ұласуы. – Алматы: Ғылым, 1981. – 210 б.

Айтұлы Н. Рухымның падишасы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 147 б.

Әбдікәкімов Т. Ырауан: өлеңдер, балладалар, толғау. – Алматы: Атамұра, 2000. – 230 б.

Шапай Т. Ой түбінде жатқан сөз: Әдеби-сын мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 192 б.

Майтанов Б. Сөз сыны. – Алматы: Жазушы, 2006. – 230 б.

Әскербекқызы Ж. Қаз қанатындағы ғұмыр. – Астана: Елорда, 2007. – 210 б.

Медетбек Т. Кірпігіне қан қатып тұр қоғамның // Жас қазақ. – 2008. – 28 наурыз.

Бабажанұлы Б. Уәде. – Алматы: Жазушы, 2005. – 230 б.

Алдияр Б. Өмір өзен. – Алматы: Жазушы, 2005. – 117 б.

Берікқажыұлы Д. Көңіл құпиясы. – Алматы: Жазушы, 2006. – 156 б.

Құмарұлы К. Кәрібоз. – Астана: Елорда, 2001. – 255 б.

Сүрмелі З. Туыстар // Шалқар. – 1992. – 28 тамыз.

Бұшатайұлы М. Жібек бұйда тағылған Ойсылқара // Жұлдыз. – 1993. – № 2. – 68 б.

Жұмәділов Қ. Ақиқат жыры // Жұлдыз. – 1996. – № 10. – 68 б.

Күрмеуова М. Жыр дастан. – Алматы: Жазушы, 2003. – 162 б.

Әбдіразақ Б. Тырналар. – Алматы: Көркем, 2003. – 310 б.

Dijk van T. A.The spread of racism. Ethnic prejudices in thoughts and conversations. Newbury Park, CA: Sage, 1987.

Jeannette W New speech of the recit. Paris. Paris.1983.

De Corpore, Part I. Computatio Sive Logica. Edited with an introductory essay by L.K. Hungerland and G.R. Wick. Translated and commented by A. Martinich. New York: Abaris Books, 1981.

Martinich, AP (1995). Hobbes Dictionary . *Кембридж: Блэквелл. 35.*

Kondykazakova https://zonakz.net/2008/09/16/%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%

References

Abdikakimov T. (2000) Yrauan: olender, balladalar, tolgau. [Yrauan] Almaty: Atamura. (in Kazakh)

Abdirazak B. (2003) Tyrnalar [Natives] Almaty: Korkem. (in Kazakh)

Adams James Truslow (2017) The Epic of America. London: Taylor and Francis.

Aituly N. (2005) Ruhymnyn padishasy [The Padishah of my spirit]. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Aldiyar B. (2005) Omir ozen [River of life] Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Askerbekkyzy Zh. (2007) Kaz kanatyndagy gumyr [Life on the wings of the goose] Astana:Elorda. (in Kazakh)

Babazhanuly B. (2005) Uade [Promise] Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Batalov E.Ya. (2009) Russkaya ideya i amerikanskaya mechta: monografiya [The Russian Idea and the American Dream: a monograph]. – Moscow: Progress-Tradition. (in Russian).

Berikkazhyuly D. (2006) Konil kupiyasy [The secret of attention] Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Bushatayuly M. (1993) Zhibek buida tagylgan Oysylkara [Oysylkara in a silk Bund] Zhuldyz. № 2. P. 68. (in Kazakh)

De Corpore (1981) Part I. Computatio Sive Logica . Edited with an introductory essay by L. K. Hungerland and G. R. Wick. Translated and commented by A. Martinich. New York: Abaris Books.

Dennett, Daniel (1997). “Quining Qualia”. In Nede Blok (ed.). The nature of consciousness. Cambridge: MIT Press. P. 623.

Dijk van T.A. (1987) The spread of racism. Ethnic prejudices in thoughts and conversations. Newbury Park, CA: Sage.

Frank S. (1990) Fr. Nietzsche and the Ethics of «love for the distant».

Heidegger Martin (2000) Einführung in die Metaphysik. New Haven: Yale University Press.

Horace F. (1993) Collected works. St. Petersburg: Bulletin of Knowledge.

Jeannette J. Jeannette W (1983) New speech of the recit. Paris.

Kairbekov A. (2004) Tauelsizdik zhyldaryndagy qazaq poeziasy (1991-2001): problemalar, izdenister [Kazakh poetry during the years of Independence (1991-2001): problems, searches] Almaty (in Kazakh).

Kayyrbekov G. (1993) Atameken [Atameken] Zhuldyz. № 5. P. 55. (in Kazakh)

Kazakh poeziyasyndagi dastur ulasuy (1981) Kazakh poeziyasyndagi dastur ulasuy. [Development of traditions in Kazakh poetry] Almaty: Gylym. (in Kazakh)

Kumaruly K. (2001) Kariboz [Kariboz] Astana: Elorda. (in Kazakh)

Kurmeuova M. (2003) Zhyr dastan [The poem] Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Kondykazakova https://zonakz.net/2008/09/16/%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82% (in Russian).

La Pérouse Jean-François de, (2005) Voyage autour du monde sur l’Astrolabe et la Boussole (1785-1788) [Travel around the world on the Astrolabe and Compass] Paris: La Découverte / Poche, (in French)

Lazarev V.Ya., Tushnova O.E. (1998) Samoobnovlenie vechnyh cennostei [Self-renewal of eternal values] Moscow (in Russian)

Maitanov B. (2006) Soz syny [Word criticism] Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Martinich A.P. (1995). Hobbes Dictionary. Cambridge.

Medetbek T. (2008) Kirpigine kan katyp tur kogamnyn [The blood froze on his eyelashes.] Zhas kazak. 28 nauryz. (in Kazakh).

Mceachern Claire (2003) Literature and National Identity.Work. The Cambridge History of Early Modern English Literature

Surmeli Z. (1992) Tuystar [Relatives] Shalkar. 28 tamyz. (in Kazakh)

Shangytbayev K. (1996) Azattyk kungi zhyr [Song on the day of liberation] Kazak adebieti. 22 kazan. (in Kazakh)

Shapai T. (1989) Oi tybinde zhatkan soz [The word that lies at the bottom of the thought] Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Warren R.P. (1971) Homage to Theodor Dreiser. New York: Random House.

Zaykenova R. Kozhekeyeva B . Yerzhanova S. (2019) The Issues of Metaphoric competence Development on the basis of literary heritaceThe deuleption of teachers multicultural competence in the context of modern higher education / Opcion, 35 (88), 584-604. 584-604.

Zhumadilov K. (1996) Akikat zhyry [Psalm of truth] Zhuldyz. № 10. P. 68. (in Kazakh)

Zweig S. (1992) Selected works

МРНТИ 17.71.07 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph14

К. Жанабаев, Н.Ж. Шаймерденова, Н.Д. Тлеубаева*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: Naz_96_14@mail.ru

Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ И ЭПОС ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Статья посвящена вопросам тюркского эпосоведения. В ней раскрыта ключевая роль Ч.Ч. Валиханова-эпосоведа. Его ценные наблюдения устной традиции казахов, кыргызов и племен Южной Сибири и сейчас отвечают на актуальные вопросы мирового эпосоведения. Основная цель статьи – раскрыть методологическое значение работ ученого. Ценность его подходов заключается в том, что он предвосхитил многие пути устной теории, поскольку изучал слово «изнутри самой традиции» и как носитель тюркских языков, и как востоковед, вооруженный методами наук своего времени. Он ясно осознавал уникальное богатство многовекового Степного знания – эпоса тюрок Северного Кавказа, Центральной Азии, Южной Сибири. Тюркская традиция впервые предстала в его трудах во всем ее жанрово-видовом богатстве, выступая предметом и объектом его исследований и отвечая ключевым пунктам устной теории М. Пэрри и А. Лорда: природа создателя и исполнителя, передача устного сказания, вопрос авторства, народности и т.д. Ведущая школа современной фольклористики – устная теория М. Пэрри и А.Б. Лорда – и продуктивные идеи Ч.Ч. Валиханова определяют новый путь изучения эпоса тюркских народов, возврату ее к своим начальным основаниям: архаическому мифу, обряду и ритуалу. Взгляд ученого на устную традицию «изнутри» самой традиции и его историко-этнографический подход в трактовке эпоса тюркских народов имеют актуальное значение.

Ключевые слова: жыр, акыны, устная теория, традиция, формула, эпосоведение, жанр, формульная грамматика и стилистика.

K. Zhanabayev, N.Zh. Shaymerdenova, N.D. Tleubayeva*

Al Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: Naz_96_14@mail.ru

Valikhanov and the epos of turkish peoples

The article is devoted to Turkic epic studies. It reveals the key role of Ch. Ch. Valikhanov – an epic scholar. His valuable observations of oral traditions of the Kazakhs, Kyrgyz and tribes of Southern Siberia still cover current issues regarding world epic studies. The main purpose of the article is to reveal methodological significance of the scientist's results. The value of his approaches lies in anticipation of many ways of oral theory, since he studied the word "from within the tradition itself" both as a native Turkic languages speaker and as an Orientalist, operated with the sciences methods of the time. He was clearly aware of the unique richness of centuries-old Great Steppe knowledge – the Turks epos of the North Caucasus, Central Asia, and Southern Siberia. The Turkic tradition first appeared in his works in all its genre and species richness, serving as the subject and object of his research and comply with the key points of the oral theory of Parry M. and Lord A.: the nature of the creator and performer, the transmission of oral legend, the issue of authorship, nationality, etc. The leading school of modern folklore studies – the oral theory of Parry M. and Lord A. – and the productive ideas of Ch. Ch. Valikhanov define a new way of studying the Turks epos, brining it back to its original foundations: archaic myth, rite and ritual. The scientist's view of the oral tradition "from within" the tradition itself and his historical and ethnographic approach in the interpretation of the epos of the Turkic peoples are of current importance.

Key words: fat, akyns, oral theory, tradition, formula, epic studies, genre, formal grammar and stylistics.

Қ. Жаңабаев, Н.Ж. Шаймерденова, Н.Д. Тлеубаева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: Naz_96_14@mail.ru

Ш.Ш. Уәлиханов және түркі халықтарының эпосы

Мақала түркі эпостану мәселелеріне арналған. Мақалада Ш.Ш. Уәлихановтың эпостанушы ретіндегі басты рөлі ашылған. Оның қазақтар, қырғыздар және Оңтүстік Сібірдегі тайпалардың ауызша дәстүрін зерттеулерінен қазіргі әлемдік эпостанудың да өзекті мәселелеріне жауап

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

табуға болады. Мақаланың негізгі мақсаты – ғалым еңбектерінің әдіснамалық маңызын ашу. Оның көзқарастарының құндылығы оның ауызша теорияның көптеген жолдарын алдын ала болжауында, өйткені ол сөзді «дәстүрдің өз ішінен» қарастырған және түркі тілдерін иеленуші ретінде де, өз заманының ғылыми әдістерімен меңгерген шығыстанушы ретінде де зерттеген. Ол көпғасырлық дала білімінің бірегей байлығын – Солтүстік Кавказ, Орталық Азия, Оңтүстік Сібір түріктерінің эпосын нақты ұғынған. Түркі дәстүрі алғаш рет оның еңбектерінде зерттеу пәні мен нысаны ретінде танылып, алуан жанрлары мен түрлері толық көрсетіліп, оған қоса, М. Парри мен А. Лордтың ауызша теориясының негізгі тармақтарына жауап берді: жаратушы мен орындаушының табиғаты, ауызша аңыздың таралуы, авторлық, ұлт мәселесі және т. б. Қазіргі заманғы фольклористиканың жетекші мектебі – М. Парри мен А.Б. Лордтың ауызша теориясы мен Ш. Уәлихановтың озық ойлары түркі халықтарының эпосын зерделеудің, оның архаикалық миф, салт пен дәстүр сияқты бастапқы негіздеріне қайта оралудың жаңа жолын анықтайды. Ғалымның ауызша дәстүрді дәстүрдің өз «ішінен» қарастыруы мен түркі халықтарының эпосын түсіндірудегі тарихи-этнографиялық көзқарасының өзектілігі жоғары.

Түйін сөздер: жыр, ақын, ауызша теория, дәстүр, формула, эпостану, жанр, формулалық грамматика және стилистика.

Введение

Статья посвящена 185-летию первого казахского географа, этнографа и просветителя Ч.Ч. Валиханова. Он был замечательным тюркологом, обладал хорошим литературным вкусом, был переводчиком. Его труды в сферах разных наук имеют основополагающее значение. Одна из них – первый записанный им отрывок великого кыргызского эпоса «Манас», «Смерть Кукетай хана», переводом которого на русский язык восхищался востоковед Н.А. Веселовский.

Непосредственно из уст акына Жанака Ч.Ч. Валихановым записана и известная казахская поэма о любви – «Козы-Корпеш и Баян Слу». Это свидетельствует о высоком литературном и переводческом таланте Чокана, о его любви к тюркской эпической культуре и языкам.

Ученым также всесторонне исследованы, прокомментированы эти образцы. Так, высоко профессиональные комментарии Ч.Ч. Валиханова о сказании «Ер Едиге» помогли в свое время К. Сатпаеву уйти от нападок и обвинений в воспевании им и «идеализации старины». А при издании поэмы «Козы-Корпеш и Баян Слу» в Москве (1925 г.) и в Алма-Ате (1936 г.) М.О. Ауэзов пользовался именно записью Ч. Валиханова, вариантом акына Жанака.

На всем, чего бы не касался ученый, лег отсвет его гениальности. Статьи о религии, мифологии, обычном степном праве, об истории тюркских племен, – теперь необходимо оценивать с новых позиций: меняются политические и исторические реалии. Но основная причина, по которой мировая наука редко упоминает это имя, кроется именно в том, что он все еще остается заложником собственных оригинальных идей. Анализ последних юбилейных конференций показал, что небольшим количеством исследований о нем отличались только российские дореволюционные источники. Некоторые из них были переведены на английский язык американскими авторами. Востоковеды России конца XIX – начала XX века, отмечая его научный талант и ценный вклад в науку, ожидали «от него великих и важных откровений о судьбе тюркских народов…». Упоминания и в издании «Русское богатство» (за 1896 г.), и в «Колоколе» (за 1867 г.), и также в собрании литературных трудов А.К. Гейнса.

Но сегодня деятельность Ч.Ч. Валиханова как эпосоведа требует своего верного и полного научного осмысления: он в большей мере известен как этнограф-ориенталист и географ. Объяснение тому мы находим и в прежней, долго царившей идеологии, не дававшей полноценного и полноправного развития тюркским наукам, или, напротив, создававшей особые условия для неверного понимания и толкования, а зачастую даже – для искаженной оценки культурных завоеваний тюркоязычных народов. Тем более, если это касается эпоса – источника национального самосознания народа.

Вместе с тем, о научной деятельности эпосоведа Ч.Ч. Валиханова пишут казахские и кыргызские фольклористы Б.С. Асанкулова, Р. Бердибаев, З. Мамытбеков, С. Негимов, Ч. Турдалиева, Ы. С. Эралиева и т.д. Здесь следует остановиться на двух ключевых пунктах, объясняющих как популярность Ч.Ч. Валиханова именно в этой научной среде, так и слабую цитируемость его трудов в зарубежных источниках: а) популярность его трудов в тюркоязычной научной среде объясняется тем, что Чокан впервые записал устный эпос этих

народов, раскрыв их непреходящую ценность и величие; б) слабая цитируемость его трудов объясняется существовавшей невозможностью кыргызских и казахских ученых выходить за идеологические рамки, отхода их от навязанных стереотипов и установок, принижавших значимость эпического наследия тюркских народов, их истории и выдающейся роли Ч.Ч. Валиханова. Работы Ч.Ч. Валиханова об эпосе были хорошо известны советским кыргызским и казахским лингвистам, философам, культурологам, социологам и специалистам по степному праву. Но и здесь они придерживались известного правила: «как бы чего не вышло». А в период суверенитета, не разработав еще собственных научных принципов, они стали придерживаться западных ценностей, стереотипов и методологий, имевших совершенно другую традицию. Скажем так: общие закономерности развития искусств есть в любой национальной науке, но именно национальная специфика (семиотика и семантика) делает ее ценной, всемирно полезной.

Так, нами выявлены два основных аспекта, имеющих актуальность для исследования: а) поиск современной тюркской наукой собственной, национально-ориентированной методологии в оценке своих явлений; б) недооценка в мировом эпосоведении роли Ч.Ч. Валиханова, значения его трудов.

Идеи казахского ученого зиждились на прочном основании – на Степном знании, частью которого был устный многовековый эпос тюрок Северного Кавказа, Средней, Центральной Азии и Южной Сибири. Ч.Ч. Валиханов первым ясно осознал общие древнейшие истоки тюркского языка и эпоса с эпосом других, ставших впоследствии европейскими (финнов, славян и т.д.), народами. Единая в своем развитии, устная традиция тюркских племен впервые предстала в трудах ученого не только во всем ее жанрово-видовом богатстве и структурном своеобразии, но и «изнутри» самой традиции и – при блестящем использовании ученым передовых методов российского востоковедения. Метод анализа – «изнутри традиции» – имеет перспективное значение для эпосоведения, в полной мере отвечая установке М. Пэрри и А.Б. Лорда в их изучении эпоса как *живой* традиции. Все господствующие в мировой науке основные теории происхождения эпоса хорошо представлены у Е.М. Мелетинского в его «Происхождении героического эпоса». Все они подверглись критике ученого. Среди описанных им научных школ есть и *устная теория* – американских исследователей XX века М. Пэрри и А.Б. Лорда. Но, как пишут сами авторы устной теории, их часто подвергают критике именно различные «национальные школы» фольклористики, в то время как их подход отличается универсальностью, демократичностью и независимостью суждений. Может, поэтому, возникшая еще в первой половине XX века, эта теория и сегодня обладает своей продуктивностью и методологической ценностью, хорошо сочетаясь с казахским (тюркским) национальным устным материалом.

Но нам важен и другой пункт критики Е.М. Мелетинского: ученый отмечает, что даже А. Лорд, выводящий «поэтический стиль из поэтической техники устного творчества, не сомневается в мифологическом происхождении содержания эпических формул» (Мелетинский, 1963; 12). И у нас нет сомнения, что это – верный путь. Это подтверждается анализом эпических текстов жырау XV-XVIII веков. Традиционный язык казахского героического певца, его поэтические формы полнокровно существуют лишь благодаря этим древним эпическим формулам и формульным сочетаниям – основному средству устно-стилевой техники. Эта техника восходит к начальным основаниям эпоса (архаическому мифу, обряду и ритуалу), как восходят к явлениям суггестивного порядка все назидательно-дидактические жанры, высшей поучительной формой которого выступает устный эпос.

Хотя «Сказитель» А.Б. Лорда, который давно уже стал «классическим в мировом эпосоведении» (Лорд А., https://vk.com/wall209887955), излагает ту часть устной теории, объясняющую певца и самый процесс исполнительства, вполне ясно, что казахский ученый первой половины XIX века ни самой этой книги, на устной теории знать не мог. К этим границам американская фольклористика вышла только в первой половине XX века. Но в силу глубокого понимания специфики степного пения Ч.Ч. Валиханов выдвинул ряд идей, важных и для устной теории. Важно то, что казахский ученый находился в самой сердцевине исполнительского процесса, знал его «изнутри»: непосредственно из уст кочевых певцов он записал лиро-эпос «Козы Корпеш и Баян Слу» и отрывок из «Манаса». Он также впервые подробно описал образцы жанров устного творчества казахов XIX века, их формы, их целевое назначение. Хорошо зная античную традицию, он ссылается и на гомеровский эпос, ка-

саясь общих вопросов устной практики певцов: вопрос авторства, исполнительства, эпосогенеза, мифо-ритуальных истоков, других актуальных аспектов гомероведения и устной теории. Так, Ч.Ч. Валиханов сравнивает «Илиаду» и «Одиссею»Гомераскыргызскимэпосом:.Ч.Ч.Валиханов первый осмыслил эпос как целостное явление. Современный исследователь отмечает, что отрывок «Смерть Кукетай-хана и его поминки», отличается «большим количеством историко-этнографических, хозяйственно-бытовых и юридических сведений о киргизах» и «дает очень много сведений о географической местности, исторических условиях, похоронном р итуале доисламского периода, о древних обычаях и традициях тюркских племён».

Во всяком случае речь может идти и о связи мифа с эпической традицией. И здесь уж действительно нужно сказать о том, как сохранилось все это грандиозное культурное средоточие. А именно – благодаря устной теории, стилевой технике, тем важным механизмам сохранения и передачи древнего знания, единственной формой которого выступает эпос. Этот стык очень важен, потому что у Пэрри и Лорда как раз и стоит этот вопрос: как это все дошло? И, как замечает сам Ч.Ч. Валиханов, это особенно это справедливо в отношении культуры тюркских кочевников Средней Азии, о которых история говорит «очень мало» или «совершенно ничего». Отсюда можно сделать вывод о научном методе Ч.Ч. Валиханова в исследовании им тюркской эпической культуры.

Книга «The Singer of Tales» также не утратила конструктивных идей, и, как отметили авторы Предисловия, она чрезвычайно важна в изучении эпических традиций, «в том числе и восточных» (Лорд А., https://vk.com/wall209887955), Основным полезным качеством является ее универсальность, ее прикладное значение к различным аспектам эпической культуры, начиная от реконструкции древнего поэтического мировоззрения и начальных оснований и заканчивая проблемами художественного перевода и экспертизы авторства устного текста. Это исходит из признания, что основной объект наблюдений М. Пэрри и А.Б. Лорда – «техника устного исполнения эпоса» и формульный стиль, которые при реконструкции, толковании и художественном переводе выступают эталоном, мерилом, методическим средством. «Согласно этой теории, – поясняют авторы Предисловия, – важнейшие особенности стиля гомеровского эпоса, в частности его стереотипность, объясняются специфическим механизмом импровизации народных певцов-сказителей (Лорд А., https://vk.com/wall209887955). Вот почему и для изучения тюркской эпической традиции эта теория так же чрезвычайно полезна, поскольку «формульный стиль был обнаружен не только в англо-саксонском, французском, испанском эпосе», а также в русских былинах и в кыргызском эпосе «Манас». Нас особенно интересует формульный стиль устных речений жырау XV-XVIII веков, их героические сказания и философско-назидательные речи, толгау.

Актуальность. Оценивая опыт предшественников: П. Палласа, Н. Рычкова, И. Георги и других, Ч.Ч. Валиханов впервые подходит к эпосу тюркоязычных народов не только как к источнику их истории и этнографии, но как к источнику устной традиции в ее исключительной ценности: «Третий род преданий составляют, так называемые, ногайские былины (джир) – пишет Ч.Ч. Валиханов. – Они существуют у кайсаков, узбеков, ногайцев и у киргиз… Ногайские предания относятся к концу XIV, к XV и XVI векам. Предания эти имеют эпический характер и поются рифмованными стихами и потому принадлежат к области народной, устной литературы». Здесь ученый впервые выдвинул принцип целостного видения тюркской эпической культуры, комплексный подход в понимании общих связей тюркских языков.

Еще шире – сегодня в науке актуальна ностратическая теория языков и культур, поиск истоков общего праязыка. Еще немецкая мифологическая школа выдвигала идею некогда существовавшего *единого мифа*, *единого языка* и *эпоса*. Выявляя тождественность мотивов казахских, кыргызских, монгольских, западноевропейских и славянских эпосов, ученый в своих идеях был близок к идее немецкой школы в духе братьев Гримм, с ее поиском общей родины языка, мифа и эпоса. Эта теория поиска получила свое частичное отражение в трудах последующих российских и казахстанских тюркологов:Г.Потанина (http://turklib.com/general_history/vostochnye_motivy_v_srednevekovom_evropeiskom_epose.html), А.Х. Маргулана и А.С. Аманжолова.

Но и сам Ч.Ч. Валиханов отмечает сходство киргизских сказок, мифов, эпических песен и легенд» с мотив а ми произведений этого рода народов европейских, особенно славян». Также он говорит о родстве финнов и тюркских народов (Валиханов, 1986; 288) «Надо сказать, что поэтические предания, вследствие

смежности кочевьев и при сходстве языка, легко переходят и заимствуются одним народом у другого, и потому нужно уметь их отличать». Ч. Валихановым прослежено заимствование известного сюжета об Идиге одними народами от других. Он впервые в казахской науке пишет и о циклопе, широко известном в восточной традиции: «академик *Кастрен* слышал в Лапландии и у корелов миф о циклопе Полифеме из Одиссеи, конечно, измененный сообразно их национальности. В киргизской степи также знают этот миф. Циклоп назван Алпом, великаном - людоедом, а роль Одиссея играет киргизский богатырь Батур- хан». Этот сюжет в казахстанской науке впервые исследовал Е. Турсунов. Исходя из подобных обстоятельств исследователь С. Кондыбай (сноска) уверенно обозначил «первоначальной родиной» культуры человечества Центральную Азию, Урало-Алтайский культурно-языковой субстрат, где его идея смыкается с теорией гиперборeев европейских ученых. Методологически ценный аспект исследований Ч.Ч. Валиханова – предвестие им ностратической идеи. Казахский ученый XIX века выступает как первый компаративист. Здесь особенно заявляет о себе теоретическая и практическая значимость трудов Ч.Ч. Валиханова, основателя нового направления в тюркском эпосоведении.

Центральный пункт устной теории Пэрри-Лорда, вокруг чего и также сконцентрированы и основные вопросы тюркского (казахского) эпосоведения – эпическая песнь, или *джир*, как его пишет Ч.Ч. Валиханов. Он исполняется под кобыз в форме речетатива. Певец, исполняющий *жыр*, именуется в народе жырау, а сама песнь названа так по стихотворной форме – *жыр* (размер из 7-8 слогов). Обратив внимание на глубокую древность этой формы, ученый впервые описал структуру, раскрыл значимость *жыра* для устной традиции. Наблюдения Ч.Ч. Валиханова над поэтической формой эпоса сегодня уже отвечают вопросам генезиса, специфики словесно-музыкальной культуры, исполнительской природе сказителя, семантике и структуре в особенности: «каким образом они слагают усваивают и передают свои эпические песни», каков «процесс создания устной повествовательной поэзии?» (Лорд А., https://vk.com/wall209887955).

Жыр может выступать структурным кодом Степного знания. Нами показано, как эта структура древнего поэтического мышления воспроизводит архаический миф, обряд и ритуал, выступая источником различных жанровых форм лиро-эпического склада: мақтау, арнау, өсиет, қоштасу, жоқтау и т.д. Ученый зафиксировал и исторические изменения жанровой структуры этого жыра в XIX веке. Так, в «Формах казахской народной поэзии» он пишет, что: «джилав обыкновенно изобретается женщинами и очень часто импровизируется. Размер употребляется тот же, как и *в джире»* (6, 238).

Материал и методы

Изучение тюркской традиции поможет ученым, в большинстве своем обращенным лишь к своей национальной эпике, поскольку они еще не представляют, насколько может быть полезна для них устная теория Пэрри-Лорда в сочетании с идеями Ч.Ч. Валиханова. Нами предпринята попытка объединить достижения двух ценных методологий, в совокупности решающих многие вопросы эпосогенеза, поэтической формы, специфики национального мышления, роли формул в устной традиции, ее значения для реконструкции древнего языка, мифа и ритуала. В силу специфики многовекового и непрерывного развития эпическая культура кочевников сохранила те универсальные закономерности и признаки эпического развития, которые утратили оседлые народы в гуще истории. Поэтому метод устной теории Пэрри-Лорда в сочетании с подходом «изнутри самой традиции» Ч.Ч. Валиханова сегодня наиболее продуктивны для наук, изучающих разные аспекты эпоса в целях «осмысления и реконструкции духовного универсума кочевого общества» (11, 5). В казахском эпосоведении метод устной теории Пэрри-Лорда успешно используют Б.Ш. Абылкасимов, Ұ. Ақберді, Ж. Бектуров, Т. Есембеков, К. Жанабаев, Ш. Ибраев, С. Негимов.

Научно-теоретической базой настоящего исследования послужили работы:

а) казахстанских ученых: С.Акатаева, А.Аманжолова, М.М. Ауэзова, З.Ахметова, М. Байджиева, А. Жаксылыкова, А. Жұбанова, Қ. Жұмалиева, С. Елемановой, А. Маргулана, М. Магауина, А. Наурзбаевой, Қ. Өмірәлиева, А. Фазылжан, Қ. Хұсайына;

б) российских ученых и ученых СНГ: Гринцера П, Жирмунского В., Мелетинского Е., Мальцева Г., Милевского Т., Терновской О., Толстой С., Толстого Н., Цивъян Т.;

в) зарубежных ученых: Bailey J., Bascom W., Baumi F., Bridney D., Dundes A., Finnegan S., Foley J., Clifton A., Kongas E., Kunst T , Levin-

ton G., Lord A., Леви-Стросс, Кл., Malinovski B., Maranda P., Taylor A., Thompson S., Honko L., Vansina J.

Историко-генетический метод Ч.Ч. Валиханова охватывает большой ряд теоретических проблем, поскольку самый тип культуры кочевников представляется целостным и синкретическим. Таким, практически неизменным и чистым в своих формах, язык эпоса и в этом большое значение формульного стиля как основного средства и условия для запоминания и функционирования устного текста в уникальной музыкально-поэтической среде.

Ч.Ч. Валиханов – первый в казахстанской науке применил и *сравнительно-сопоставительный метод* в изучении устной поэзии кочевников. Он сравнивает образ жизни степных кочевников разных регионов, указывая на причины их «поэтического и умозрительного расположения духа, касаясь и характера влияние природы на человека, и следствия этого влияния».

Большое значение для эпоса имеют и его труды *сравнительно-типологического* характера. Устная традиция изучается им не только на тюркоязычном материале, но с привлечением повествовательной традиции других восточных и европейских народов (Валиханов, 1986; 274). Многие из подобных идей казахского ученого в дальнейшем разовьет ориенталист Г. Потанин. Этот метод помогает ученому в полемике с исследователями, исходящими из наличия письменного документа, подтверждающего исторические факты устного сказания. Он соглашается, что действительно, трудно определить происхождение кочевых народов, не имеющих письменности и не отрицает, «что такой предмет, как история и происхождение кочующих народов, не представляя никаких данных, фактов, может повести только к разным темным догадкам». Но все-таки, если «поэтические сказания Гомера и предания, собранные по слухам Геродотом, имеют сколько-нибудь достоинство историческое, если всякое искаженное, баснословное предание имеет в основании своем происшествие и истину, то, нет сомнения, что *положительные* и *последовательные* сказания киргиз, их образ жизни, обычаи и нравы современные, отражающие быт их предков и *при сличении* во всем *согласные с историческими указаниями*, могут иметь значение *историческое*».

Чем нам ценен такой метод?

Роль устного сказания кочевников здесь особенно важна. Через анализ имен, фактов, событий, отраженных в эпической речи, – психологических, этнографических и иных особенностей, – идет понимание, что традиционный устный текст, с его основным лексико-семантическим фондом, устойчивостью структур, форм и формул и с его уникальными этнографическими, психологическими подробностями составляет особый интерес устной теории.

Целостный подход Ч.Ч. Валиханова раскрывает предмет или явление, во-первых, в единстве формы и содержания, слитности, неразрывности устной традиции: слова и музыки, а иногда и пантомимы (*синкретизм*); во-вторых – в исторической *последовательности*, преемственности, в развитии и изменении в рамках устойчивой структуры: *атадан-балаға*: а в-третьих – в утилитарном, общественно-полезном смысле, дидактической функции: эстетической, этической, познавательной. Целостный анализ текста выявляет потребность и в структурно-семантическом методе, когда фрагмент эпоса (или какая-либо иная его часть) выступает семантически и функционально значимой единицей целого, элементом всеобщего процесса порождения и исполнения эпического текста. Здесь исследуется и отдельный класс формально-структурных элементов (его уровни), и какой-либо один аспект устного сказания: звуковой повтор, лексические или синтаксические анафоры, редиф и т.п., влияющий на стиль и жанр устного высказывания.

В своей аргументации Ч.Ч. Валиханов исходит из таких признаков, как «*положительные* и *последовательные*» сказания киргиз.

Рассмотрим такой признак, как «последовательность».

В отличие от европейских и большинства восточных оседлых народов, кочевники сохранили многовековую непрерывную преемственность передачи информации. Это устная традиция тысячелетий, эпос – коллективная память конкретных родов и племен о событиях именно *своих* предков и именно *своих* героев, то есть *своего* рода, племени, переданная в ее *последовательности*. «Последовательность» и есть непрерывное развитие одной гиперформулы, закономерно вытекающей из реальной истории. *Своих* вождей, батыров и акынов степняки знают и воспевают исключительно как представителей своего рода, что подтверждают устные предания, шежіре. Эти эпические истории родов безошибочно знает каждый взрослый сородич и весь род (или шире – племя). По нему в эпосе безошибочно выстраивается все эпическое и генеалогическое

древо. И это свойство лишь кочевой культуры, древней и – Нового времени. Поэтому ученый пишет: «нет сомнения в том, что эпос, устная традиция, фольклор и этнография могут представлять собой живой источник исследования».

Методологический принцип ученого вышел из живой практики, из осознания уникальности и изначальности единой устной традиции Степного знания, которое в глубокой древности выступало как миф-рассказ о тотеме, покровителе рода, а в ходе исторического развития социальной жизни рода вследствие демифологизации и десакрализации, стало эпической традицией, устно передававшей важные сакральные структуры: культ предков – аруахов, почитание огня, языческие и тенгрианские обряды и т.п. Интеллектуальным содержанием этого Степного знания стал устный эпос кочевников.

В статье «Формы казахской народной поэзии» Ч.Ч. Валиханов выявляет и другой признак, имеющий значение для устной теории – «положительные сказания», характеризуя их как: а) устные эпические произведения, в форме продукта коллективного результата, «чисто народного ума, обусловливающие чувствования, жизнь и прогресс *всей массы* общества», хотя уже здесь имеется расхождение по вопросам *народности* и *авторства* с авторами устной теории; б) произведения, «вылившееся из уст всего народа *как от лица одного существа*»; в) как устные произведения, не лишенные исторического, филологического, психологического интереса, где вместо письменного документа выступает «вся масса общества» и весь народ как «одно лицо», воспевшее в нем *свою* историю, *свой* этнографический облик, *свое* великое прошлое. Язык преданий – формульный язык. Он сохранил устойчивый пласт, фонд древних знаний, выступая ценным источником изучения исторической и духовной жизни конкретного рода и племени, и для казахского ученого, это не было ни удивлением, ни даже открытием. Оно выступало как данность и было осознано «изнутри традиции» как самобытное явление кочевой культуры. Такое явление требовало и другого метода. Так, Ч.Ч. Валиханов использовал метод *прямой записи*. И Лорд писал, что «для понимания устной поэзии необходимо непосредственное и близкое знакомство с процессом ее создания и что теория сложения эпоса должна основываться не на какой-то другой теории, а на данных поэтической практики». Известно, что Ч.Ч. Валиханов записал казахскую поэму «Козы-Корпеш и Баян Слу» из уст акына Жанака в 1956 году и отрывок из кыргызского эпоса Манас («Смерть Кукетай хана и его поминки»). Впоследствии А.Х. Маргулан выяснил имя исполнителя знаменитого манасчи – Назар Булатулы».

Важное значение для устной теории имеет и сравнительный метод, ставший ныне традиционным. Ч.Ч. Валиханов впервые применил его еще в XIX веке, а позже и востоковед Г.Н. Потанин писал о сходстве сюжетов в казахском и европейском средневековом эпосе, хотя в середине XIX века компаративистика еще зарождалась, не имела широкого развития.

Основные положения исследования и новизна:

1. Ч.Ч. Валиханов выступает основоположником тюркского эпосоведения;
2. Исходя из обзора казахстанских и зарубежных исследований раскрывается его научный талант, предвидение им многие направлений и методов в свете устной теории.
3. Своеобразие целостного подхода и анализа «изнутри традиции» в изучении им тюркской эпики как части Степного устного знания: древних форм и жанровых структур традиционного текста, основанных на преемственности, на принципе «атадан балаға», на *последовательности* и *положительности* Степного знания, значимой частью которого была устная многовековая эпическая культура тюрок Южной Сибири, Центральной Азии, Крыма и Северного Кавказа. Она сохранилась в чистой форме благодаря формульному стилю и устно-стилевой технике в процессе «воспоминания» старого и исполнения «нового» текста («принцип перетекания»).
4. Идеи Ч.Ч. Валиханова и Пэрри-Лорда имеют важное значение для эпосоведения.

Обзор литературы

Такой взгляд «изнутри самой традиции» на поэтический язык («чистый, без всяких искажений»), на историю («в какой степени наши кочевники дорожат стариной и как умеют ее сохранять»), актуализировал и цель исследования: выявить новизну, востребованность и продуктивность научных идей казахского ученого XIX века в свете современной устной теории Пэрри-Лорда. Ч.Ч. Валиханов исходит из примата устойчивых форм поэзии как уникальной ценности. Анализируя его статью «О жанровых формах казахской народной поэзии», ученый С. Негимов пишет, что «Именно историческая и теоретическая основа придают работе логическую завершенность.

Примечательно, что автор со свойственной ему методологической чуткостью впервые обратил внимание на историческую обусловленность жанрового, рифмического и содержательного оформления традиционного стихотворного наследия кочевников» (Негимов, https://cyberleninka.ru/article/n/folklornye-materialy-v-tvorchestve-ch-ch-valihanova). Жыр, как древняя эпическая форма, как стиховая структура песни становится отправной точкой наблюдений Ч.Ч. Валиханова, что имеет ценное значение и для устной теории Пэрри-Лорда, и для уяснения законов развития тюркского эпоса.

Результаты и обсуждение

Ясно то значение, какое А. Лорд вывел о «профессии эпического сказителя на заре человеческого сознания», о вкладе сказителей с «древнейших времен в духовное развитие человечества» (Лорд А., https://vk.com/wall209887955). Но казахские и кыргызские певцы интересны нам не только с этой стороны. Их устные тексты, пишет Ч.Ч. Валиханов, «*последовательны»,* обладают свойством *непрерывности*. В силу устойчивости устных форм, они, в отличие от многих оседлых – европейских и восточных – народов, сохранили прямую связь со своими *начальными основаниями*: мифом, обрядом, ритуалом, и еще дальше – с невербальным способом объяснения мира и его структур, первой невербальной поэзией, если под поэзией понимать все, что было до мифа как целостной картины: суггестивную магию, мимесис, горловое, а затем и челюстное подражательное пение, вплоть до открытия в раннем шаманизме других возможностей и форм самовыражения (*аллитерации* и *ассонанса*), известных нам по древнетюркской и современной устной традиции алтайских, сибирских, тюрко-монгольских народов, сохранивших этот корпус архаических элементов.

Сказанное напрямую относится к способности певца сохранять, использовать и передавать приемы и средства устной техники так, как их сохраняли и передавали предки. Здесь используются и передаются разные виды формул и выражений, составляющих костяк формульного стиля и формульной грамматики. Эти формулы и выражения функционируют в жестких рамках стихотворного метра: вот один из примеров героического семисложника-жыра, 1+3+3:

Ақтамберді жырау, XVII в
1 3 3
Жел, жел есер, жел есер,
БҒЖ, 72, 58 б

Махамбет, XX век
1 3 3
Жел, жел есер, жел есер,
БҒЖ, 72, 181 б

В настоящее время формулы и выражения устной поэзии жырау XV-XVIII веков сгруппированы нами по признакам, свойствам и функциям, составляется частотный Словарь формульных выражений их языка. Значение имеют мифологическая история их происхождения, специфика их функционирования. Они связаны с племенным ритуалом и поминальным обрядом в честь усопшего героя. Важным источником выступает и факт устного порождения, исполнения и передачи текста: самый начальный, невербальный, эпос был рассказ-миф, учение о тотеме, о родстве человека с ним, а затем – с героем. Миф, невербальный эпос – основной источник канонов, магических учений, вышедших из подражательной игры (мимесиса и имитации). Верхний палеолит зафиксировал первые учения, первые знаки и технические приемы. В основе учения – различные виды повтора и кружение (вокруг костра, скалы, матери-березы) как отражение всеобщего круговорота звезд и солнца, времен года. Это мы видим и в толгау, и в казахской архаической сказке.

Развитие идеи *последовательности* приводит к актуальному вопросу устной теории – к процессу исполнения: как создает певец *свой* текст, как исполняет его, как передает его другим исполнителям? (Лорд А., https://vk.com/wall209887955).

Мы исходим из *особенностей* среды, в которой действует исполнитель. В кочевье безраздельно царит эпос: музыкальный и словесный – коллективный продукт, но двигают его в *последовательности* лучшие из исполнителей. Словесный и музыкальный эпос знает и исполняет абсолютное большинство слушателей. Оно и есть среда – источник творчества исполнителя и создателя новой жиз-

ни эпоса. Певец – структурный элемент всей этой семиосферы, где все поют и играют, и где эпос исполняется многими, но с разной степенью таланта. Казахское кочевье времени Ч.Ч. Валиханова и была той особенной музыкально-поэтической средой, которая приближена к *абсолютной*. Она формировалась с древних времен и просуществовала до начала XX века. Знаменитый путешественник-ориенталист Г.Н. Потанин с восторгом пишет: «Вся степь поет!». В степи все поют и играют: мальчики и девочки, юноши и девушки, взрослые женщины и мужчины. Абсолютное большинство этих любителей и исполнителей, включая мальчиков и девочек, запоминая, повторяют при каждом случае целые сюжеты, с детства пробуя себя в айтысе. Старательно учатся они у жырау, акынов и биев устному мастерству. Так среда воспитывает себе подобного певца. Таким был шестилетний Жамбыл, участвовавший в айтысе с мудрым Суюмбаем, благословившим мальчика на трудный путь искусства.

Основным экспертом всех традиционных тем и сюжетов, художественных средств и традиционных формул выступает народ. Лучшие из народа помнят все исторические события. Сотни событий и сюжетов держатся в голове талантливого певца. Все это поется в форме жыра, благодаря традиционным формулам и формульному стилю (формульным выражениям). Благодаря этим формулам и повторам самых разных видов, они легко заучиваются и реализуются в рамках жыра, структура которого здесь – 1+3+3:

Есет би , 19 век

1 3 3

Мен, мен едім, *мен едім,*
Қатарға салсаң қайыспас
Қас қара нар *мен едім...*

БҒЖ, 72, 167 б.

Махамбет, 19 век

1 3 3

Мен, мен едім, *мен едім,*
Мен Нарында жүргенде
Еңіреп жүрген *ер едім...*

БҒЖ, 72, 191 б.

Все эти жыры и по внешней форме, и по своей внутренней структуре напоминают архетип, канон. В устной традиции он выступают не только наукой, но и правилом, заветом. Вот пример жұбату (утешения). Здесь формула выступает тематическим центром в виде рефрена. Его функция – заострить внимание, усилить впечатление:

Үмбетей жырау, 18 г. 1 3 3

Ей, Абылай, Абылай,
Сөзімді тыңда тағы да-ай!
Өзіңмен біраз жасы үлкен,
Дөмпеш таудай басы үлкен,
Жасында боллған сырласың,
Үлкен де болса құрдасың.
Сексеннен аса бергенде
Қайрылмас қаза келгенде,
Батырың өлді – Бөгембай!
БҒЖ, 72, 79 б.

Бұқар жырау, 18 г. 4 3

Қайғырмаңыз, ханзадам,
Келмей тұр ауызым айтарға,
Батырың өтті Бөгембай!
Еңбек қылған ел үшін,
Жауда кеткен кек үшін,
Қазақтың абырой-арына
Сарып қылған бар күшін,
Қайыры болсын халқыңа,
Сабыр қыл, ойлап келмесін,
Қарияң келіп жырлап тұр
Еңбегі сіңген ер үшін,
Батырың өтті Бөгембай...
БҒЖ, 72, 100 б.

Эпическая речь изобилует разнообразием изобразительно-выразительных средств, богатством созвучий разного уровня: звукового повтора, различных видов анафор, аллитераций, ассонанса и т.д., восходящих в генетических истоках к древней магии, обряду в честь умершего предка. Запоминается речь благодаря канону, четкому ритму, созвучиям родного языка в условиях формы, устойчивым формулам и формульным повторам, с их мнемотехнической функцией. Фиксируясь в памяти слушателя, традиционный жыр также легко запоминается вследствие регулярно звучащих ритмико-синтаксических отрезков:

Бұқар жырау, 18 г.

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,

Бұл үйректей болыңыз...

БҒЖ,72, 94

Бұқар жырау, 18 г.

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,

Бұрылып ұшар жаз күні...

БҒЖ, 72, 101

Сильно воздействуют на слушателя и редиф, и глагольная рифма и монорим.

Фольклористы пишут, что в эпоху жырау (с сер. XV – до сер. XVIII вв.) наибольшее значение в народе имели толгау, речитативный жанр в форме устного философского или назидательно-дидактического размышления. Но и в его основу положен жыр-семисложник, столь необходимый в устной эпической традиции. Здесь удивляет то, как в зависимости от интонации и целевой установки текст проявляет различную степень выразительности, от философского толғау до стремительной экспрессии үндеу или терме. Вот пример размера семисложника, создающего совершенно разную тональность и напевность:

Асан Қайғы, XV г., философская лирика

2 2 3

Таза мінсіз асыл тас

Су түбінде жатады,

Таза мінсіз асыл сөз

Ой түбінде жатады.

ТМАТ, 73, 11 б.

Махамбет, XIX г., боевая походная песнь

3 2 3

Ереуіл атқа ер салмай,

Егеулі найза қолға алмай,

Еңку-еңку жер шалмай...

БҒЖ, 72, 180 б.

Эти формулы и сочетания несут в своих семантических ядрах древние подтексты и смыслы. В них в латентной форме выступает идея, придающая устному высказыванию либо философский, либо патриотический характер. Певец при любой возможности оттачивает свое мастерство. В конкурентной среде он привыкает к мгновенной импровизации на заданную тему, а иногда заранее запоминает текст перед схваткой с другим акыном. Здесь ему помогают формулы, богатая устная техника. Они выдвигают его как лучшего из всей певческой среды. Акыну важно в совершенстве овладеть поэтической формой, устно-стилевой техникой, художественными средствами, темой, богатством различных видов рифм. Это и составляет объект устной теории. Вся эта совокупность средств выступает боевым арсеналом певца, свидетельствуя о его интеллектуальной мощи, формирует его поэтический облик. Певец исполняет эпическое сказание как достоверное повествование о своем племени, о своих предках, о своем народе.

В этой музыкально-словесной среде формируются разные типы носителей казахской устно-поэтической культуры: жырау (создатели эпоса), акыны (лирические исполнители демократической тематики), салы и сэри (лирические певцы театрального склада, эксцентрики). Типы поэтической культуры подробно исследованы Е.Турсуновым в трудах: «Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері» (1976) и «Происхождение древних типов носителей казахской устно-поэтической традиции». Каждый певец имеет свой жанр и репертуар, но никто

из них не сможет слагать, усваивать и передавать свои песни вне степной традиции, и ничего кроме степной традиции у них нет. К такому мнению пришел и М.Пэрри, основоположник устной теории (5, https://vk.com/wall209887955_2131). «Изумительно – отмечает Ч.Ч. Валиханов, – с какою свежестью сохранили киргизы свои древние предания и поверия, и еще изумительнее, что во всех отдаленнейших концах степи, особенно стихотворные саги, передаются одинаково и при сличении были буквально тождественны, как списки одной рукописи. Как ни странна кажется подобная невероятная точность изустных источников кочевой, безграмотной орды, тем не менее это действительный факт, не подлежащий сомнению» (Валиханов Ч.Ч., 1984). Этот «действительный факт, не подлежащий сомнению» мы и объясняем традицией, принципом устной техники, о которой говорили Пэрри и Лорд. Весь процесс создания, исполнения и передачи устных эпических произведений есть торжество традиции, живое искусство многовековой устной техники сказителей одной творческой среды. Для лучшего запоминания и исполнения своей речи и для всенародного признания акын должен активно участвовать в поэтических состязаниях с акынами других родов. Только в схватках, подобно батыру в битвах, акын создает себе имя. Потом многократно он подтверждает свое право быть лучшим из акынов (бас акын), поскольку в кочевье поют все и акынов в ней достаточно. На больших сборищах, во время праздников и торжественных событий род выдвигает этого певца на схватку с акыном другого рода. И тут дело в защите чести рода. Это сильная мотивация для самосовершенствования. Она играет основную роль в морально-психологической и интеллектуальной подготовке певца. Отсюда постоянные упражнения в искусстве запоминания и цитирования.

Заключение и выводы

1. Роль Ч.Ч. Валиханова оценена тем вкладом, который он внес в эпосоведение. В его статьях есть ответы на многие вопросы устной теории М. Пэрри и А. Лорда: вопрос об авторстве и исполнительстве, о народности, о роли устно-стилевой техники, о процессе и природе исполнительства.

2. Владея тюркскими языками, зная устную традицию и достижения классического востоковедения, Ч.Ч. Валиханов первый в науке применил метод исследования «изнутри традиции». Он способствует более глубокому усвоению национальной специфики и структуры казахского текста. Его также можно назвать целостным методом. Изучение устной традиции «изнутри самой традиции» предполагает и другие подходы, основными из которых выступают историко-этнографический и сравнительно-типологический методы. Поэтому Ч.Ч. Валиханов, выступая в тюркской науке первым компаративистом, во многом определил направления современных наук.

3. Казахский ученый исходил из специфики устного эпоса как значимой части древней культуры. Устное Степное знание основано на принципе преемственности, на традиции ата-дан-балаға, поэтому оно сохранилось в своей чистой форме благодаря эпической среде, степному учительству, формулам, устно-стилевой технике. Перспективное значение идей Ч.Ч. Валиханова заключается в том, что его идеи не противоречат, но значительно обогащают устную теорию американских эпосоведов. В совокупности обе методологии – казахская и американская – отвечают на вызов современной критики американской теории, открывая новые пути в исследовании эпоса и фольклора, в особенности – генезиса поэтических и жанровых форм, поиска общего источника мифа, языка и эпоса.

4. Устное знание кочевников предстает целостной в своем развитии, повсеместно функционирующей музыкально-словесной традицией, во всех ее родах, видах и жанрах. Она сформирована особой средой, которая сама же формируется ими и живет благодаря им. Здесь протекают все основные процессы, интересующие американскую устную теорию: здесь все поют, есть учителя и ученики, есть традиция передачи знания посредством формул и формульных выражений. Устно-стилевая техники – идеальный источник жизни степного эпоса, способствующий его пропеванию, запоминанию и его передачи другому исполнителю. Параллельно с процессом запоминания и заучивания певец оттачивает и технику устного исполнения, обогащая комплекс формульно-стилевых средств и приемов.

5. Таким образом, первый казахский ученый-востоковед Чокан Валиханов внес неоценимый вклад в эпосоведение и в современную устную теорию. Его богатое научно-теоретическое и культурно-историческое наследие имеет непреходящее значение для тюркского и мирового эпосоведения, для духовного возрождения тюркоязычных народов.

Литература

Абылкасимов Б.Ш. Стилистические приемы и средства в жанре толгау. В кн.: Жанр толгау в казахской устной поэзии. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 120 с.

Акатаев С. О специфике культуры кочевья. В книге «Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством». – Алматы: Гылым, 1993. – 364 с.

Ақберді Ү. Жаңабаев Қ. Еще раз об устно-стилевой технике и «формульной грамматике» жырау / Узловые проблемы тюркской истории. Сб. докладов Республиканского научного семинара. – Семей: КазГЮИУ, 2015. – С. 45-48.

Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003. – 368 с.

Байджиев М. К вопросу о киргизском стихосложении; Поэтический перевод и вопросы киргизского стихосложения; Стихотворный ритм и музыкальная метрика народных песен и речетативов. В кн.: В битве за истину. Литературоведческие очерки разных лет. – Б., 2001. – 284 с.

Бектуров Ж. К характеристике лексического и образно-семантического фонда памятников казахской поэзии XV-XVII веков. В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Сборник научных трудов (меджуведомственный). – Караганда: издательство КарГУ, 1989. – 120 с.

Гринцер П. Стилистическое развертывание темы в санскритском эпосе // Памятники книжного эпоса: Стиль и типологические особенности. – М., 1978.

Елеманова С. К вопросу о семантике казахской народно-профессиональной песни. В сб: Культурные контексты Казахстана: история и современность. Материалы международного семинара, посвященного 100-летию М.О. Ауэзова. – Алматы: Ниса, 1998. – 280 с.

Жанабаев К. О необходимости исследования законов «формульной грамматики» в казахском эпическом тексте жырау XV-XVIII веков // Вестник КазНУ. – 2015 г. – №1 (37)., “Қазақ университеті”, 2015. С. 50-58.

Ибраев Ш. Эпические формулы и поэтические средства «Китаби дедем Коркут». В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Сборник научных трудов (межведомственный). – Караганда: издательство КарГУ, 1989. – 120 с.

Мальцев Г. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики: (Исследования по эстетике устно-поэтического канона). – Л., 1989.

Мелетинский Е.М. Современные теории происхождения эпоса. В кн.: Происхождение героического эпоса: ранние формы и архаические памятники. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 463 с.

Наурзбаева А.Б. Жырау в коммуникативной стратосфере казахского традиционного общества: дискурс-анализ. Колл. монография: Жырау: статус, функции, культура, мировоззрение. – Семей, 2017. – 325 с.

Негимов С. Ритмико-интонационное обогащение стиха в казахской поэзии. В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Сборник научных трудов (меджуведомственный). – Караганда: издательство КарГУ, 1989. – 120 с.

Цивьян Т. Лингвистические основы Балканской модели мира. – М., 1990; О модели мира // СиБФ. 1989.

Турсунов Е. Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау (монография). – Астана: Фолиант, 1999. – 262 с.; Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері (монография). – Алматы; Ғылым, 1976.

Bailey J. Tradition and variation in the Russian wedding songs collected by Guljaev and Krivosapkin // Folklorica: Festshrifl for Felix Oinas / Ed. by E. V. Xygas, P. Voorheis. Bloomington, 1982.

Bascom W. Verbal art // JAF. 1955. N 269; Folklore, verbal art, and culture // JAF. 1973. N 342.; Four functions of folklore // JAF. 1954. N 266.

Baumi F. The theory of oral-formulaic composition and the written Medieval text // Comparative research on oral traditions: a Memorial for Milman Parry / Ed. by J. M. Foley. Slavica Publish. Ohio, 1987. 45. Bridney D. Theoretical anthropology. New York, 1953.

Dundes A. Oral literature // Introduction to cultural anthropology: Essays in the scope and methods of the science of man / Ed. by J. S. Clifton. Boston, 1968.; From etic tu ernic units in the structural study of folktales // JAF. 1962. N 296.

Finnegan S. Oral poetry: Its nature, significance and social context. Cambridge Univ. Press. 1977.

Foley J. Oral- Tradition theory and research / An introduction and annotated bibliography J. M. Foley. New York; London, 198S.

Kongas E.; Maranda P. Structural models in folklore / Midwest Folklore. 1962. N 3.

Levinton G. Some problems of meaning in folklore texts // Acta Ethno-graphica. 1974. N 2-4.

Lord A.B. The Singer of tales. Cambridge, 1960.; Perspectives on recent work on the oral traditional formula // Oral Tradition. 1986. N 3.

Malinovski B. Magic, science and religion and other essays. Boston, 1948.

Maranda P. The Concept of folklore // Midwest folklore. 1963. N.Z

Taylor A. The problems of folklore // JAF. 1946. N 232.

Thomson S. Motif-index of folk-literature. Copenhagen; Bloomington, 1955-1958. Vol. 1-6.

Honco L.Genre analysis in folkloristics and comparative religion // Temenos. 1968.N 3.; Four forms of adaptation of tradition // Studia Fennica. Helsinki, 1981. Vol. 26.

Vansina J. Oral tradition: A study in historical methodology. – Chicago, 1965

References

Abylkasimov B.Ş. Stilisticheskie priemy i sredstva v janre tolgau. V kn.: Janr tolgau v kazahskoi ustnoi poezii. Alma-Ata: Nauka, 1984. – 120 s. – new lit.[Abylkasimov B.Sh. Stylistic devices and means in the tolgau genre. In the book: Genre tolgau in Kazakh oral poetry. Alma-Ata: Nauka, 1984 .-- 120 p.] (in Russian)

Akataev S. O spesifike kultury kochevя. V knige «Kochevniki. Estetika: Poznanie mira tradisionnym kazahskim iskusstvom». – Almaty: Gylym, 1993. – 364 s. [Akataev S. About the specifics of the nomadic culture. In the book "Nomads. Aesthetics: Perception of the World by Traditional Kazakh Arts «. – Almaty: Gylym, 1993 .-- 364 p.] (in Russian)

Aqberdi Ū. Jaŋabaev Q. Ee raz ob ustno-stilevoi tehnike i «formulnoi grammatike» jyrau / Uzlovye problemy trkskoi istorii. Sb. dokladov Respublikanskogo nauchnogo seminara. – Semei: KazGİU, 2015. – S. 45-48. [Akberdi Ұ. Zhangabaev Қ. Once again about oral-style technique and "formal grammar" zhyrau / Knot problems of the Turkic history. Sat. reports of the Republican scientific seminar. – Semey: KazHUIU, 2015 .-- S. 45-48.] (in Russian)

Amanjolov A.S. İstoria i teoria drevnetrkskogo pisma. Almaty: Mektep, 2003. – 368 s. [Amanzholov A.S. History and theory of ancient Turkish writing. Almaty: Mektep, 2003 .-- 368 p.] (in Russian)

Baidjiev M. K voprosu o kirgizskom stihoslojenii; Poeticheskii perevod i voprosy kirgizskogo stihoslojenія; Stihotvornyi ritm i muzykalnaя metrika narodnyh pesen i rechetativov. V kn.: V bitve za istinu. Literaturovedcheskie ocherki raznyh let. – B. 2001. – 284 s. [Baydzhiev M. On the question of the Kyrgyz verse; Poetic translation and questions of the Kyrgyz poetry; Verse rhythm and musical metrics of folk songs and recitals. In the book: In the battle for truth. Literary essays of different years. – B. 2001 .-- 284 p.] (in Russian)

Bekturov J. K harakteristike leksicheskogo i obrazno-semanticheskogo fonda pamяtnikov kazahskoi poezii XV-XVII vekov. V kn.: İssledovanія po istorii i semantike stiha. Sbornik nauchnyh trudov (medjuvedomstvennyi). Karaganda: izdatelstvo KarGU, 1989. – 120 s. [Bekturov J. To the characteristic of the lexical and semantic-semantic fund of the monuments of Kazakh poetry of the XV-XVII centuries. In the book: Research on the history and semantics of verse. Collection of scientific papers (medzhuvedomny). Karaganda: publishing house KarSU, 1989. – 120 p.] (in Russian)

Grinser P. Stilisticheskoe razvertyvanie temy v sanskritskom epose // Pamяtniki knijnogo eposa: Stil i tipologicheskie osobennosti. M., 1978. [Grinzer P. Stylistic deployment of the theme in the Sanskrit epic // Monuments of the book epic: Style and typological features. M., 1978] (in Russian)

Elemanova S. K voprosu o semantike kazahskoi narodno-professionalnoi pesni. V sb: Kulturnye konteksty Kazahstana: istoriя i sovremennost. Materialy mejdunarodnogo seminara, posvяennogo 100-leti M.O. Auezova. Almaty: Nisa, 1998. – 280 s. [Elemanova S. On the question of the semantics of the Kazakh folk-professional song. In Sat: Cultural contexts of Kazakhstan: history and modernity. Materials of the international seminar dedicated to the 100th anniversary of M.O. Auezov. Almaty: Nisa, 1998 .-- 280 p] (in Russian)

Janabaev K. O neobhodimosti issledovanія zakonov «formulnoi grammatiki» v kazahskom epicheskom tekste jyrau XV-XVIII vekov // Vestnik KazNU. – 2015 g. – №1 (37)., «Qazaq universiteti», 2015. S. 50-58. [Zhanabaev K. On the need to study the laws of «formal grammar» in the Kazakh epic text zhyrau of the XV-XVIII centuries // Bulletin of KazNU. – 2015 – №1 (37)., «Kazakh university», 2015. S. 50-58] (in Russian)

İbraev Ş. Epicheskie formuly i poeticheskie sredstva «Kitabi dedem Korkut». V kn.: İssledovanія po istorii i semantike stiha. Sbornik nauchnyh trudov (medjuvedomstvennyi). Karaganda: izdatelstvo KarGU, 1989. – 120 s. [Ibraev Sh. Epic Formulas and Poetic Means "Kitabi Dedem Korkut". In the book: Research on the history and semantics of verse. Collection of scientific papers (medzhuvedomny). Karaganda: publishing house KarSU, 1989. – 120 p.] (in Russian)

Malsev G. Tradisionnye formuly russkoi narodnoi neobrяdovoi liriki: (İssledovanія po estetike ustno-poeticheskogo kanona). L., 1989. [Maltsev G. Traditional Formulas of Russian Folk Neo-Revival Lyrics: (Research on the aesthetics of the oral and poetical canon]. L., 1989)(in Russian)

Meletinskii E.M. Sovremennye teorii proishojdenія eposa. V kn.: Proishojdenie geroicheskogo eposa: rannie formy i arhaicheskie pamяtniki. M.: İzdatelstvo vostochnoi literatury, 1963. – 463 s. [Meletinsky E.M. Modern theories of the origin of the epic. In the book: The origin of the heroic epic: early forms and archaic monuments. Moscow: Eastern Literature Publishing House, 1963. – 463 p.] (in Russian)

Naurzbaeva A.B. Jyrau v kommunikativnoi stratosfere kazahskogo tradisionnogo obestva: diskurs-analiz. Koll. monografia: Jyrau: status, funksii, kultura, mirovozzrenie. Semei, 2017. – 325 s. [Naurzbaeva A.B. Zhyrau in the communicative stratosphere of the Kazakh traditional society: discourse analysis. Col. monography: Zhyrau: status, functions, culture, worldview. Semey, 2017 .-- 325 p.] (in Russian)

Negimov S. Ritmiko-intonasionnoe obogaenie stiha v kazahskoi poezii. V kn.: İssledovanія po istorii i semantike stiha. Sbornik nauchnyh trudov (medjuvedomstvennyi). Karaganda: izdatelstvo KarGU, 1989. – 120 s. [Negimov S. Rhythmic-intonational enrichment of verse in Kazakh poetry. In the book: Research on the history and semantics of verse. Collection of scientific papers (medzhuvedomny). Karaganda: publishing house KarSU, 1989. – 120 p.] (in Russian)

Sivyan T. Lingvisticheskie osnovy Balkanskoi modeli mira. M., 1990.; O modeli mira // SiBF. 1989. [Tsivyan T. Linguistic foundations of the Balkan model of the world. M., 1990 .; About the model of the world // CBF. 1989.] (in Russian)

Tursunov E. Vozniknovenie baksy, akynov, seri i jyrau (monografia). – Astana: Foliant, 1999. – 262 s.; Qazaq auyz ädebietin jasauşylardyŋ baiyrğy ökilderi (monografia). – Almaty; Ğylym, 1976. [Tursunov E. Contest of bucks, akyns, sari and zhyrau (monograph). – Astana: Foliant, 1999 .-- 262 p .; Ancient representatives of the creators of Kazakh oral literature (monograph). – Almaty; Science, 1976.] (in Kazakh)

Bailey J. Tradition and variation in the Russian wedding songs collected by Guljaev and Krivosapkin // Folklorica: Festshrifl for Felix Oinas / Ed. by E. V. Xygas, P. Voorheis. Bloomington, 1982.

Bascom W. Verbal art // JAF. 1955. N 269; Folklore, verbal art, and culture // JAF. 1973. N 342.; Four functions of folklore // JAF. 1954. N 266.

Baumi F. The theory of oral-formulaic composition and the written Medieval text // Comparative research on oral traditions: a Memorial for Milman Parry / Ed. by J. M. Foley. Slavica Publish. Ohio, 1987. 45. Bridney D. Theoretical anthropology. New York, 1953.

Dundes A. Oral literature // Introduction to cultural anthropology: Essays in the scope and methods of the science of man / Ed. by J. S. Clifton. Boston, 1968.; From etic tu ernic units in the structural study of folktales // JAF. 1962. N 296.

Finnegan S. Oral poetry: Its nature, significance and social context. Cambridge Univ. Press. 1977.

Foley J. Oral- Tradition theory and research / An introduction and annotated bibliography J. M. Foley. New York; London, 198S.

Kongas E.; Maranda P. Structural models in folklore / Midwest Folklore. 1962. N 3.

Levinton G. Some problems of meaning in folklore texts // Acta Ethno-graphica. 1974. N 2-4.

Lord A.B. The Singer of tales. Cambridge, 1960.; Perspectives on recent work on the oral traditional formula // Oral Tradition. 1986. N 3.

Malinovski B. Magic, science and religion and other essays. Boston, 1948.

Maranda P. The Concept of folklore // Midwest folklore. 1963. N.Z

Taylor A. The problems of folklore // JAF. 1946. N 232.

Thomson S. Motif-index of folk-literature. Copenhagen; Bloomington, 1955-1958. Vol. 1-6.

Honco L.Genre analysis in folkloristics and comparative religion // Temenos. 1968.N 3.; Four forms of adaptation of tradition // Studia Fennica. Helsinki, 1981. Vol. 26.

Vansina J. Oral tradition: A study in historical methodology. Chicago, 1965

МРНТИ 17.82.32 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph15

Д.М. Нурмолдаев*, А.Ж. Жаксылыков

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: darynmyn@gmail.com

КОСМОГОНИЧЕСКИЙ МИФ ГЛАЗАМИ РЕБЕНКА В РАССКАЗЕ «ПУРУША» ИЛЬИ ОДЕГОВА

В данной статье рассматривается рассказ Ильи Одегова «Пуруша». В нем сопоставляются космогонические мифы прототюрков и индусов с парадигмами монотеистических религий. Так получилось в генезисе человека, что в природу его психологии заложен интерес к поиску своих истоков и своего творца. Эти же «поиски» позволяют по-иному взглянуть на духовную и художественную антропологию. В произведении мастерски изображается восприятие мира глазами ребенка, верящего в сказку. С этой точки зрения в рассказе репрезентируется индуистская мифология про космического первочеловека, бытующая с незапамятных времен в горном Непале. Данный миф о Пуруше применяется не в иллюстративном, а глубоко в функциональном плане. Структура мифа в рассказе позволяет обнажить глубинные ментальные аспекты целостного детского мировосприятия, духовного в своей основе. Этот архетипический уровень и обусловлен воспитанием, и в то же время носит имманентный характер. Ребенок, спасая Пурушу (раненного человека великанского роста, травмированного камнепадом), проявляет естественную человечность. Такая спонтанность намекает на то, что каждый ребенок на таком нравственном уровне – это, по сути, Пуруша. Другой базой теоретических построений в анализе послужила история становления систем мышления в теории биосферы и синергетике. Прослеживая историю появления разных гипотез, теорий и идей относительно систем экологического мышления, авторы раскрывают тесную онтологическую связь этих учений с данным произведением И. Одегова.

Ключевые слова: миф, космогонический миф, макрокосм, микрокосм, Пуруша, мифотворчество, системное видение жизни, «гипотеза Гайя».

D.M. Nurmoldaev*, A.Zh. Zhaksylykov

Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: darynmyn@gmail.com

Cosmogonic myth through the eyes of a child in the story “Purusha” by Ilya Odegov

This article examines Ilya Odegov’s short story “Purusha”. It compares the cosmogonic myths of proto-Turks and Hindus with the paradigms of monotheistic religions. As it happens in the genesis of man, it is in the nature of his psychology to be interested in the search for his origins and his creator. This same “quest” enables a different view of spiritual and artistic anthropology. The work masterfully portrays the perception of the world through the eyes of a child who believes in the fairy tale. From this perspective, the story represents the Hindu mythology of the cosmic prime mankind, which has been around since time immemorial in mountainous Nepal. This myth of Purusha is not applied in an illustrative way but in a profoundly functional way. The structure of the myth in the story makes it possible to expose the deep mental aspects of a holistic childhood worldview, spiritual in its core. This archetypal level is both nurtured and immanent. The child, rescuing Purusha (a giant-sized wounded man traumatized by a rockfall), displays a natural humanity. Such spontaneity hints that every child at this moral level is, in fact, Purusha. Another basis for theoretical constructions in the analysis was the history of systems thinking in biosphere theory and synergetic. By tracing the history of the emergence of different hypotheses, theories and ideas concerning systems of ecological thinking, the authors reveal the close ontological connection of these doctrines with this work of I. Odegov.

Key words: Myth, cosmogonic myth, macrocosm, microcosm, Purusha, myth-making, systemic vision of life, Gaia hypothesis.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Д.М. Нурмолдаев*, А.Ж. Жақсылықов
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: darynmyn@gmail.com

Илья Одеговтың «Пуруша» әңгімесіндегі бала көзімен қарағандағы космогоникалық миф

Бұл мақалада Илья Одеговтың «Пуруша» әңгімесі қарастырылады. Онда прототүріктер мен индустардың космогониялық мифтері монотеистік діндер парадигмаларымен салыстырылады. Адамның генезисінде болған нәрсе, оның психологиясының табиғатында оның шығу тегі мен жаратушысын іздеуге деген қызығушылық жатыр. Дәл осы «ізденістер» рухани және көркем антропологияға басқаша қарауға мүмкіндік береді. Шығармада ертегіге сену арқылы әлемді түйсіну баланың көзімен шебер суреттелген. Осы тұрғыдан алғанда, әңгіме таулы Непалда ежелгі заманнан бері келе жатқан ғарыштық алғашқы адам туралы индуизм мифологиясымен таныстырады. Дәл осы Пуруша туралы миф иллюстрациялық түрде емес, функционалды тұрғыдан терең қолданылады. Әңгімедегі мифтің құрылымы баланың әлемді, оның мәні жағынан рухани тұтас қабылдауының терең психикалық аспектілерін ашуға мүмкіндік береді. Бұл архетиптік деңгей тәрбиемен анықталады, сонымен қатар имманентті сипатқа ие. Пурушаны құтқарып жатқан бала (тас құлағанда қатты жараланған, алып денелі жаралы адам) нағыз адамгершілік танытады. Мұндай кенеттік осындай адамгершілік деңгейінде әр баланың шынымен де Пуруша екендігіне нұсқайды. Талдаудағы теориялық құрылыстардың тағы бір негізі биосфера және синергетика теориясындағы ойлау жүйелерінің қалыптасу тарихы болды. Экологиялық ойлау жүйелеріне қатысты әр түрлі гипотезалар, теориялар мен идеялардың пайда болу тарихын қадағалай отырып, авторлар бұл ілімдердің И. Одеговтың осы жұмысымен тығыз онтологиялық байланысын ашады.

Түйін сөздер: аңыз, космогоникалық миф, макрокосм, микрокосм, Пуруша, миф жасампаздығы, өмірдің жүйелі көрінісі, «Гайя болжамы».

Введение

На протяжении всей истории развития человечества люди всегда задавались вопросом: «Кто сотворил и как создан этот мир?». Полемики на эту тему никогда не прекращались. В монотеических религиях не раз выходила на первый план доктрина Творца и творений. В Книге Бытия и в Коране говорится о создании мира за шесть дней. Но наши предки старались завуалировать эти искания и относились к истории сотворения мира как к сакральным знаниям. Одной из основных опор, на которой держалось объяснение истории создания мира, являются космогонические мифы. Среди них существует миф о мире как едином космическом теле, макрокосме. В этом исследовании сопоставлены космогонические мифы прототюрков и индусов в контексте творчества казахстанского писателя Ильи Одегова. Однако, прежде чем приступить к анализу рассказа Ильи Одегова «Пуруша», мы должны рассмотреть контекст таких теорий и гипотез как «Биосфера», гипотеза «Гайя» или «Гея», «Теория диссипативных структур»; «Синергетика» и «Системный взгляд на жизнь». Основным путеводителем в понимании этих теорий послужили труды Фритьофа Капры «Дао Физики» (Capra, 2017: 368), «Паутина Жизни» (Capra, 2002: 336).

Материал и Методы

Самая ранняя системная теория «Теория тектологии» была опубликована российским ученым-экономистом А.А.Богдановым в 1915 году. «…При бесконечном богатстве материала вселенной и бесконечном разнообразии форм, откуда берутся эти настойчиво, систематически повторяющиеся и возрастающие с познанием аналогии? … До сих пор оно точно не устанавливалось, не исследовалось, не изучалось: не было всеобщей организационной науки. Теперь настало ее время» (Bogdanov, 1989:79). Но теория Богданова не самая простая в плане изучения, по той причине, что он создает собственную терминологию. Более тщательный анализ данной концепции показывает, что мы можем увидеть здесь первые ростки общей теории систем, разработанной позднее Людвигом фон Берталанфи, а также ключевые идеи теории кибернетики, которые появились несколько десятилетий позднее.

В 1926 году взгляд на природу и минералогию Земли как на живую систему впервые был сформулирован Владимиром Вернадским в его работе «Химическое строение биосферы Земли и её окружения». «Сейчас мы стоим перед разгадкой «пустого» пространства – вакуума. Это лаборатория грандиознейших материально-энергетических процессов». (Vernadsky, 2001:

26). Он ставит перед собой задачу связать изменения Земли с общими законами небесной механики. Происхождение минералов, по его мнению, находится в связи с развитием солнечной или звездных систем, и законы химии получают совершенно другую окраску. И формулирует закон о том, что в песчинках или каплях, как в микрокосме отражающих общий состав космоса, могут быть найдены все те же элементы, какие наблюдаются на земном шаре, в небесных пространствах, в основе этого закона наряду с принципом многообразия лежит принцип единства мира в его микрокосмическом преломлении.

Еще в 70-х годах прошлого века инженером и мыслителем Джеймсом Лавлоком и биологом Линном Маргулисом была выдвинута так называемая «гипотеза Геи». Теория ученого заключается в том, что земля представляет собой некий сложный супер-организм, в котором все химические и физические и биологические процессы является формой саморегуляции и вместе составляют единую систему, напоминающую по свойствам физиологию живого тела. И в этом своем аспекте гипотеза Джеймса Лавлока и Линна Маргулиса очень близка к концепции биосферы академика Вернадского. В частности, Лавлаком и Линном Маргулисом были доказаны такие факты, как участие хвойных и тропических лесов в климатической регуляции планеты, а также взаимодействия между океаном, сушей и атмосферой путем обмена серой при участии живых организмов. Собственно откровение «гипотезы Геи» и состоит в утверждении того, что в планетарном масштабе земля активно поддерживает относительно стабильные условия, комфортные для собственного существования, иначе говоря, сложные био-организмы организуют глобальные параметры среды, непрерывны подстраивая их под себя в процессе собственного эволюционного развития.

В 1970-х годах первым ученым, который применил теорию сложности в процессе изучения живых систем, был И.Р.Пригожин. «… Бывшие в течение многих лет параллельными пути развития термодинамической теории необратимых явлений, теории динамических систем и классической механики, в конце концов, сошлись. Это убедительно доказывает, что брешь между «простым» и «сложным», между «упорядоченностью» и «разупорядоченностью» гораздо уже, чем думалось раньше». (Nicolis, Prigogine, 1979: 12). Он сформулировал теорию диссипативных структур, основываясь на своих исследованиях химических систем, работающих не в равновесии, при этом демонстрирующих химические колебания. Первое химическое колебание такого рода было обнаружено 1950-м году Борисом Белоусовым, но более детально изучил биофизик А.Жаботинский. Теперь все это семейство химических колебаний называется реакцией Белоусова-Жаботинского. Если вернуться к теории И.Пригожина, все диссипативные структуры имеют потенциалы развития, при этом не все они являются живыми системами (например, химические реакции). То есть до того, как появились первые биологические клетки, скорее всего, была молекулярная эволюция. Сегодня этот взгляд разделяют многие биологи современности, но когда эта теория была предложена в 1924 году химиком А.Опариным, она казалась радикальной. (Oparin, 1941: 100) А. Опарин смело заявлял, что жизнь на Земле произошла от неживой материи, причем с помощью целого ряда химических этапов, которые привели к спонтанному и постоянному наращиванию молекулярных сложностей пока не появились первые живые клетки.

Обзор литературы

В последующие десятилетия появилось направление науки, называемое синергетикой. Впервые этот термин, близкий к современной интерпретации, был сформулирован немецким физиком-теоретиком Германом Хакеном. Синергетика – это наука о самоорганизации. Учение о самоорганизации самых разных сфер реальности и материального мира и социального мира, и духовного мира. Нам нужно отметить одну из главнейших идей синергетики. Это то, что эволюция как генезис и деструкция как закон энтропии во многом функционально близки. Достаточно долго считалось, что именно движение к порядку составляет основу развития. Однако хаос не только разрушителен, но еще и созидателен. Все эти идеи помогают понять суть природы, ведь «Природа – и прежде всего, растительный и животный мир, – вновь и вновь поражает нас разнообразием своих форм и изяществом их структур, взаимодействие отдельных элементов которых исполнено глубочайшего смысла». (Haken, 2003: 13)

Все эти идеи, теории и гипотезы инженер-физик Фритьоф Капра систематизировал и разработал в своих трудах в собственной концептуально-рамочной модели. Мы вынуждены более подробно комментировать его модель «О системном взгляде на жизнь» дабы показать

тесную взаимосвязь с рассказом Ильи Одегова «Пуруша». На самом деле передовой фронт науки более не предполагает, что вселенная – это машина, которая состоит из элементарных строительных блоков. Наука доказала, что материальный мир представляет из себя неотделимый паттерн или узор различных отношений. Планета, по мнению автора, является живой и саморегулируемой системой. Встречающийся в наше время взгляд на тело человека, на наш организм, как на машину, или взгляд, отделяющий тело от разума, уже не является столь актуальным. Сейчас существует совершенно новое представление, предполагающее, что не только мозг, но и вся иммунная система, все ткани в организме и каждая клетка являются живой, познающей когнитивной системой. Эволюция более не является конкурентной борьбой за существование, скорее всего, ее нужно воспринимать как некий сложный танец форм и систем, в котором творчество и постоянное появление чего-то нового являются основными движущими факторами. Благодаря этому возникает новая наука роста качества с акцентом на сети, разнообразные паттерны и организации различных систем. Эту науку Фритьоф Капра называет «системным взглядом на жизнь» по причине того, что она включает в себя новый подход к мышлению. Это способ и тип мышления в планах отношений, паттерна и контекста. В науке этот подход называется «системным подходом». Безусловно, Ф.Капра не сам придумал этот подход, он появился на рубеже 20-30-х годов XX века из серий междисциплинарных диалогов между биологами, психологами и экологами. В результате развития этих отраслей ученые поняли, что живая система, организм экосистемы, это – интегрированная целая, чьи качества нельзя описывать качествами составляющих частей. Системное мышление требует смены парадигмы и взгляда: нужно переходить от частей к целому. Вдобавок к этому системная наука говорит нам о том, что все живые организмы имеют единый набор качеств, характеристик и принципов организации. Это означает, что системное мышление можно применить к различным академическим дисциплинам. Благополучное применение системного мышления начало проявляться в 70-80-х годах и стало называться «теорией сложности» или нелинейной динамикой. Важными ветвями этой теории становятся «теория хаоса» и «фрактальная геометрия». Но если сконцентрировать внимание на системном взгляде на жизнь, то мы непременно должны признать, что сети являются базовым узором и паттерном организации всех живых систем. Ключевой характеристикой этих сетей можно считать самогенерацию. Живые сети постоянно создают или воссоздают себя, трансформируя или замещая компоненты. Конечно же, все эти компоненты, живые организмы (растения, животные, живые люди и др.) взаимодействуют со своей средой обитания. Все эти взаимодействия, в связи с «теорией Сантьяго» (разум не вещь, а процесс), называются когнитивными взаимодействиями. Таким образом, познавательная деятельность присуща материи на всех уровнях жизни. Согласно этому подходу, когниция вовлекает в себя целый процесс жизни, включая такие вещи, как ощущение, эмоции, поведение, и не обязательно требует участия разума и нервной системы. Из этого следует, что растения или бактерии, не имеющие разум, вовлечены в этот когнитивный процесс. Подытоживая идею «системного взгляда на жизнь», можно утверждать, что автор преследовал такие важные для нас цели, как:

1) Сдвинуть парадигму механистического мировоззрения.

2) Признать глубокое экологическое осознание или внедрить холистическое мировоззрение.

Мы далеки от утверждения, что Илья Одегов, написавший весьма интересный рассказ «Пуруша», был знаком с вышеупомянутыми теориями и гипотезами жизни на Земле. Тем не менее, для нас очевидно определенное созвучие некоторых идей и мыслей в рассказе «Пуруша» с вышеупомянутой теорией Гайи. Здесь вполне уместен экскурс в мир космогонического мифа:

В мифах разных народов мира имя первочеловека, учения о космогоническом происхождении живых тел Земли разнятся, но сопоставляя их, можно предполагать наличие их общих истоков. В своем труде «Антропологический код древнерусской культуры» Л.Черная упоминает об этих истоках: «Функцию первоосновы для сотворения мира отчасти выполнял и древнеиндийский Ману. В китайском космогоническом мифе аналогом Пуруши выступал Пань-гу, в скандинавском мифе – Имир. Подобные мотивы наблюдаются у американских индейцев, у народов Океании и др.» (Chernaya, 2008: 62). Широкое разнообразие сказаний дает нам право выбора, но в узком аспекте хочется рассмотреть два больших мифа: ведический миф о Пуруше и его альтернативу – тюркское сказание об Умай. Мысль о схожести космогонических мифов евразийских народов можно найти в трудах С.

Кондыбая: «В индуистской мифологии есть имя Ума, схожее с Умай. Мифологический образ «Ума-Махадеви» также относится к категории «матерей-богинь». (Kondybai, 2008: 56). В этих образах праматери и первочеловека прослеживается некая аналогия. Пуруша может делиться на миллионы и миллиарды частей, покрывать всю Землю своим телом. Богиня Умай также может быть тысячеглавой и тысячеглазой, обитать в каждой душе.

«1. Тридцатиголовая мать-огонь,
2.Сорокаголовая мать-огонь,
3.Варящая все сырое,
4. Оттаивающая все мерзлое,
5.Спустись, окружи и будь отцом!
6.Спустись, покрой и будь матерью!
7. Омывшая грязь в озерной воде,
8. Обрезавшая пуповину чистой щепкой,
9. Пьющая в озере,
10. Играющая на Сурун-горе,
11. С гребневидной головой мать Умай,
12. Среди сорока девиц–мать Умай» (Karunovskaya, 1927: 19-36).

Рассмотрим, как описывается появление живого мира в одном из ведийских космогонических гимнов – Ригведе. Ригведа – собрание религиозных гимнов, первый известный памятник индийской литературы на ведическом языке. «Ригведа» входит в число четырёх индуистских религиозных текстов, известных как Веды. В этом древнейшем тексте впервые говорится о Пуруше:

«1 Пуруша – тысячеглавый.
Тысячеглазый, тысяченогий.
Со всех сторон покрыв землю,
Он возвышался (над ней еще) на десять пальцев.
2 В самом деле, Пуруша – это вселенная,
Которая была, и которая будет.
Он также властвует над бессмертием.
Потому что перерастает (все) благодаря пище.
3 Таково его величие,
И еще мощнее этого (сам) Пуруша.
Четверть его – все существа.
Три четверти его – бессмертие на небе». (Elizarenko, 1989: 235)

Итак, в представлении прототюрков Умай это – «а) Божество домашнего очага; б) Покровительница размножения и жизни; в) душа ребенка с момента его рождения до того времени, когда ребенок начнет ходить и свободно говорить» (Potapov, 1973: 265-286).

В представлении индуизма Пуруша – это первочеловек – жертвователь, жертва, и её получатель в одном лице. Пуруша – это космос, астральная форма и промежуточное тело, которое является мыслью Вишну о мире, о мироздании. С точки зрения компаративистского допущения, Пуруша это и есть Гайя. Саморегулирующийся, имеющий сознание тотальный живой организм, в сетевом аспекте охватывающий всю планету. Так как у мифа особенный язык, он прибегает к аллегории и представляет образ природы в виде гиганта Пурушы.

Результаты и обсуждение

Мы обратились к сравнению мифов для того, чтобы выяснить, как И. Одегов с помощью мифотворчества пытается передать образ мироздания в своем произведении «Пуруша». И. Одегов является современным русскоязычным писателем Казахстана. Переводчик и автор таких книг, как «Звук, с которым встаёт Солнце», «Без двух один», «Любая любовь», «Тимур и его лето». Его произведения часто публикуются, активно рецензируются, исследуются. Немало казахстанских исследователей акцентируют внимание на неомифологическом ракурсе его рассказа «Пуруша».

Сопоставляя рассказы писателя с творчеством его современников, Татьяна Колмогорова приходит к выводу что:

«Художественная мысль авторов движется «вертикально» и «горизонтально»:

- в сопоставлении разных миров;

- в глубине времени и пространства детства, этнического рода и воспоминания о нем;

- в архаически-родовом и мифологическом сознании, сохраняемом в традиционных культурах этносов; в смысловой амбивалентности, присущей мифологемам и архетипам;» (Kolmogorova, 2015: 262).

Зная биографию писателя, бывавшего не раз в южных странах, в том числе в Непале, можно предположить, что его творческий опыт основывается на реальном происшествии, переработанном художественным воображением. Однако обратимся к фабуле рассказа. Когда Асмет, отец ребенка, рассказывает сыну миф про Пурушу, он утверждает, что первочеловек – Пуруша изначально уснул и в результате появился бытийный мир. Если Пуруша проснется, все твари умрут. Поэтому он должен спать. Данный рассказ глубоко повлиял на воображение впечатлительного мальчика. Он поверил всей детской душой в этот миф (в данном случае – сказку). Потому

что «Ему на днях только-только исполнилось восемь, и мир все еще вертелся вокруг него» (Odegov, 2016: 224-233). В каком-то смысле, по верованиям индусов, в этом возрасте дети неосознанно являются Пурушой. Также китайцы некогда верили, что каждый ребенок до пяти лет, это Дао.

В психологическом смысле ребенок не отделен от природы, от его бытия, и его жизнь проходит в единстве с природой. На этом примере можно увидеть сходство с «системным видением жизни», представленным в труде Ф. Капры. Желая помочь своей матери, помогая в домашнем хозяйстве, Камал предпринял попытку отнести тюк с шерстью яков наверх в горы. В рассказе описываются величественные горы Непала с точной передачей особенностей детского восприятия. Камал любит свою деревню, местность, горы, и его душа живет в гармонии с природой. Но в середине пути в горах происходит небольшой оползень, и камень рикошетом попадает ему в затылок. Получив травму, Камал теряет сознание, то есть засыпает на время. Вынужденный сон ребенка на горной тропе – это важный мотив произведения. Только так можно встретить Духа. Придя в себя, ребенок «обнаруживает» Пурушу в себе, в окружающем мире. Он обретает сознание, видит себя измученным и исцарапанным, но находит в себе силы продолжить путь, потому что родители, трудная жизнь в горах воспитали в нем несгибаемый дух, стойкость, крепкий духовный стержень. Пройдя немного по тропе, Камал увидел некоего мужчину, лежавшего на земле, человека огромного роста. Под влиянием сказки он решил, что видит великана – Пурушу, так ему показалось. На самом деле это был сбитый с ног камнепадом гость Непала – русский турист. Происходит диалог между мальчиком и туристом, пришедшим в себя. Ребенок, впервые видящий человека огромного роста, хочет узнать, кого он видит. В этой сцене повествователь применяет игру слов (*пу-руша – русский – раша*). «– Пуруша? – требовательно спросил Камал, вытянув руку и выставив указательный палец, целясь незнакомцу в сердце.

– Пуруша? – переспросил незнакомец, сощурив светлые глаза и рассматривая щуплую фигурку Камала. – Пу... руша, – повторил он задумчиво, словно пробуя слово на вкус, а потом, просветлев лицом, слабо кивнул и стукнул себя большим пальцем в грудь – а, да... пу руша... русский!» (Odegov, 2016: 224-233)

Конечно же, у мальчика были сомнения в правдивости, в честности ответа мужчины. Тем не менее, всей своей бесхитростным душой поверил в то, что нашел Пурушу на горной тропе. Он радовался тому, что ему так повезло, что приобрел великую драгоценность, открыл корень мира и узрел божество. На реалистическом плане произведения мы видим, что мужчина был ранен камнепадом. Очень важно сострадание ребенка, оно подсказывает Камалу спасти раненного. Повествование заканчивается тем, что герой – семилетний мальчик спасает гиганта – так называемого «Пурушу», в определенном аспекте представления – весь мир. Таким образом, мифопоэтический образ Пурушы, ребенка Камала и вполне земного человека – русского туриста метафорично переплетаются с системным мышлением повествователя о ментальных основах сознания, которое в аспекте детского восприятия бывает недалеко от сказки и, в том числе, и от истины. Истина заключается в том, что такое восприятие целостно и нравственно, оно освящает мироздание и, по сути, является спасительным. Вспомним про образ мальчика в прекрасной повести Ч. Айтматова «Белый пароход», где изображается аналогичная мифологическая и психологическая ситуация в обнажении глубинного ментального слоя детского восприятия.

Заключение

Анализ показывает, что современные теории биосферы и ноосферы, новейшие направления в синергетике о природе как о живой самоорганизующей системе систем представляют собой своего рода возвращение к некоторым аспектам древней мифологии Востока и Запада, в которых реализовано представление о природе Земли, как матери-богине или Пуруше, Дао, Гайе. Эта мифология, в частности учение о Пуруше, использовано И.Одеговым в рассказе «Пуруша». Миф применен в рассказе не в иллюстративном, а глубоко функциональном плане, он характеризует глубинные аспекты детского мировосприятия как целостного, духовного и ментального в своей основе. Встретив на горной тропе огромного человека, ребенок всей душой поверил, что увидел настоящего Пурушу, то есть космического первочеловека. С точки зрения репрезентации мифа рассказ представляет собой органическое целое, непосредственно отсылающее к нравственным истокам детской души.

Литература

Капра Ф. Дао физики. Исследование параллелей между современной физикой и восточной философией – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017. – 368 с.

Капра Ф. Паутина жизни. – М.: София, 2002. – 336 с.

Богданов А.А. Тектология. Всеобщая организационная наука. – М.: Экономика, 1989. – 79 с.

Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и её окружения – М.: Наука, 2001. – 26 с.

Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах: От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации. – М.: Мир, 1979. – 512 с.

Опарин А.И. Возникновение жизни на земле. – М.: Академия наук СССР, 1941. – 269 с.

Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии – М.: Институт компьютерных исследований, 2003. – 320 с.

Черная Л.А. Антропологический код древнерусской культуры. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 464 с.

Кондыбай С. Мифология предказахов. – Алматы: СаГа, 2008. – 436 с.

Каруновская Л.Э. Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком // Сборник музея антропологии и этнографии. – Л.: 1927, №. 6. – 19-36 с.

Елизаренко Т.Я. Ригведа. – М.: Наука, 1989. – 768 с.

Потапов Л.П. Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1973. – С. 265-286.

Колмогорова Т.Н. Этнокультурное своеобразие картины мира. О рассказах С. Афлутуни, В. Муратханова, И. Одегова, А. Торка, С. Янышева. – Вопросы литературы, 2015, №1.– 260-283 с.

http://novymirjournal.ru/index.php/projects/preprints/80-kolmogorova-etnokult

Одегов И. Пуруша // Литературная Алма-Ата: ежегодный литературно-художественный журнал. – Алматы, 2016. – 224-233 с.

References

Bogdanov A.A. (1989). Tektologia. Vseobshaya organizazhionnaia nauka. [Tectology. General organizational science] M.: Economics. – 304 p. (In Russian)

Capra F. (2017). Dao fiziki. Issledovanie paralelei mejdu sovrennoi fizikoi i vostozhnoi filosofiei. [Dao of Physics. Study of parallels between modern physics and Eastern philosophy] M.: Mann, Ivanov and Ferber. – 368 p. (In Russian)

Capra F. (2002). Pautina zhizni. [Web of life] M.: Sofia. – 336 p. (In Russian)

Chernaya L.A. (2008). Antropologizheskii kod drevnerysskoi kultury [“Anthropological code of ancient Russian culture.”] M.: Languages of Slavic cultures. – 464 p. (In Russian)

Elizarenko T.Ya. (1989). Rigveda. [Rig Veda] M.: Nauka. – 768 p. (In Russian)

Haken G. (2003). Tainy prirody. Sinergetika: uzhenie o vzaimodeistvii. [Secrets of nature. Synergetics: the study of interaction] M: Institute of Computer Research,. – 320 p. (In Russian)

Kondybai S. (2008). Mifologia predkazahov. [Mythology of the Ancestors] Almaty: SaGa. – 436 p. (In Russian)

Karunovskaya L.E. (1927). Iz altaiskih verovanii i obryadov, svyazannyh s rebenkom. [From Altai beliefs and ceremonies associated with a child] Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography, L.: №6. – 19-36 p. (In Russian)

Kolmogorova T.N. (2015). Etnokulturnoe svoeobrazie kartiny mira. O rasskazah S. Aplatuni, V. Murathanova, I. Odegova, A. Tork, S. Yanusheva. [Ethnocultural originality of the picture of the world. About the stories of S. Aflutuni, V. Muratkhanov, I. Odegov, A. Tork, S. Yanyshev] Questions of literature, No. 1.– 260-283 p. (In Russian)

Nicolis G., Prigogine I. (1979). Samoorganizazhia v neravnovesnyh sistemah: ot dissapativnyh struktur k uporyadozhennosti zherez fluktuazhii. [Self-organization in nonequilibrium systems: From dissipative structures to ordering through fluctuations] M.: Mir. – 512 p. (In Russian)

http://novymirjournal.ru/index.php/projects/preprints/80-kolmogorova-etnokult (In Russian)

Odegov I. (2016). Purusha. [Purusha] Literary Alma-Ata: an annual literary and art magazine. – Almaty. – 224-233 p. (In Russian)

Oparin A.I. (1941). Vozniknovenie zhizni na Zemle. [The emergence of life on earth] M: Academy of Sciences of the USSR. – 269 p. (In Russian)

Potapov L.P. (1973). Tuirkologizheskii sbornik. [Turkological collection] 1972. – M.: Nauka. – 265-286 p. (In Russian)

Vernadsky V.I. (2001). Himizheskoe stroenie Zemli i ee okrujenia. [Chemical structure of the biosphere of the Earth and its environment] M.: Nauka. – 375 p. (In Russian)

ҒТАМР 17.82.10 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph16

Ш.А. Шортанбаев[1]*, А. Мамыров[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан, Орал қ.
*e-mail: shokhan.shortanbaev@gmail.com

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ ЗИНОЛ БИСЕНҒАЛИ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

Мақалада филология ғылымдарының докторы, профессор, Шыңғыс Айтматов атындағы Халықаралық қоғамдық ғылымдар академиясының академигі Зинол-Ғабден Қабиұлы Бисенғалидың қазақ әдебиеттану ғылымына қосқан үлесі, XX ғасыр басындағы қазақ прозасын зерттеудегі еңбегі жан-жақты қарастырылған. Баспасөз беттеріне жарияланған проза жанрының алғашқы үлгілерінің өзіне тән ерекшеліктерін, ұлттық проза жанрының жаңа ғасыр бастауындағы қалыптасу тарихын, өзіне тән даму заңдылықтарын, жетістігі мен кемшілігін саралап, айқындаудағы ғалым зерттеулерінің көкейкестілігі айқындалады. Кәсіби прозаның қалыптасып, дамуының алғышарттары, өзіне тән көркемдігі, жүріп өткен жолы, қоғамдық өмірмен байланыстылығы, дәуір шындығын көркемдік тұрғыдан игерудегі әр қалам иесінің өзіне ғана тән әдіс-тәсілі, мәнер-машығы ғалым тарапынан терең зерделенгені айтылады. Ғалымның төл әдебиетіміздегі романдық ойлаудың қалыптасу жолына тереңірек үңілгені сараланады.

Мақалада Зинол-Ғабден Бисенғалидың зерттеулерінде XX ғасыр басындағы қазақ романының бейнелеу ұстанымдары мен көркемдік әдіс тәсілдерін, қазақ қаламгерлерінің, атап айтқанда, Ш. Құдайбердіұлы, М. Дулатов, С. Торайғыров, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов және т.б. қаламгерлердің тақырыптық-идеялық, көркемдік-стильдік ізденістерін жан-жақты қарастырылғаны тұжырымдалады.

Сондай-ақ, мақала барысында ғалымның XX ғасыр басындағы қазақ романшыларының дүниетанымынан туындаған романдық ойлау ерекшеліктерінің сырын және оған әсер еткен түрлі факторларды тиянақтап берген еңбегі де қамтылған.

Түйін сөздер: ұлттық проза, роман, романдық ойлау, әдеби даму, көркемдік ізденіс, стиль, жанр.

Sh.A. Shortanbayev[1]*, A. Mamyrov[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2] West Kazakhstan innovation-technologies university, Kazakhstan, Uralsk
*e-mail: shokhan.shortanbaev@gmail.com

Kazakh prose of the early of XX century in the studies of Zinol Bisengali

This article is devoted to the scientific activities of the doctor of philological sciences, professor, academician of the Shyngys Aitmatov International Academy of Social Sciences Zinol-Gabden Kabiuly Bisengali, who made an invaluable contribution to the study of Kazakh literature, the study of Kazakh prose of the early twentieth century. The relevance of scientific research lies in the analysis and identification of the features of the first samples of the prose genre, published in the press, in the study of the formation of the domestic prose genre at the beginning of the new century, in determining the patterns of its development, achievements and shortcomings.

The article also examines the preconditions for the formation and development of professional prose and its unique originality, the connection between prose and the real life of the people. The author analyzes the unique methods and styles of individual writers, which Z. Bisengali explored in his scientific works. Particular attention is paid to an in-depth study of the formation of novel thinking in our literature.

The article examines the artistic features of the Kazakh novel of the early twentieth century, analyzed in the studies of Zinol-Gabden Bisengali, studies in detail the thematic and worldview, artistic and stylistic studies of Kazakh writers, such as Sh. Kudaiberdyuly, M. Dulatov, S. Toraigyrov, Zh. Aymauytov, M Auezov, S. Seifullin, S. Mukanov and others.

The article also presents the works of the scientist, revealing the peculiarities of thinking of Kazakh novelists of the early twentieth century and various factors that influenced their work.

Key words: national prose, novel, romantic thinking, literary development, artistic search, style, genre.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

Ш.А. Шортанбаев [*], А. Мамыров [2]
[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Казахстан, г. Уральск
*e-mail: shokhan.shortanbaev@gmail.com

Казахская проза начала XX века в исследованиях Зинола Бисенгали

Данная статья посвящена научной деятельности доктора филологических наук, профессора, академика Международной академии общественных наук имени Шынгыса Айтматова Зинол-Габден Кабиұлы Бисенгали, внесшего неоценимый вклад в исследование казахской литературы, в изучение казахской прозы начала XX века. Актуальность научных исследований заключается в анализе и выявлении особенностей первых образцов прозаического жанра, опубликованных в прессе, в изучении становления отечественного прозаического жанра начала нового века, определения закономерностей его развития, достижений и недостатков. Также в статье рассматриваются предпосылки становления и развития профессиональной прозы и ее неповторимая оригинальность, связь прозы с реальной жизнью народа; анализируются уникальные методы и стили отдельных писателей, которые исследовал в своих научных трудах З. Бисенгали. Особое внимание уделено углубленному изучению формирования романного мышления в нашей литературе. В статье исследуются художественные особенности казахского романа начала XX в., проанализированные в исследованиях Зинол-Габден Бисенгали, подробно рассматриваются тематико-мировоззренческие, художественно-стилистические исследования казахских писателей, таких как Ш. Кудайбердыулы, М. Дулатов, С. Торайгыров, Ж. Аймауытов, М. Ауэзов, С. Сейфуллин, С. Муканов и др. В статье также представлены работы ученого, раскрывающие особенности мышления казахских романистов начала XX века и различные факторы, повлиявшие на их творчество.

Ключевые слова: национальная проза, роман, романтическое мышление, литературное развитие, художественный поиск, стиль, жанр.

Кіріспе

Ұлттық прозаның бастау-көздері, түптөркіні ауыз әдебиетінде, ертегілер мен аңыздарда жатқанын, кәсіби көркем прозаның негізін Шоқан, Ыбырай, Абай қалағанын білсек те, ұлттық прозаның шынайы қалыптасып, жанжақты жетіліп, жаңа деңгейден көрінген кезі XX ғасырдың алғашқы ширегінен басталатыны анық. Шынында да, жиырмасыншы ғасырдың басындағы қоғамдағы тарихи-әлеуметтік жағдай мен қоғамдық, тарихи санадағы әрқилы өзгерістер рухани санаға да ықпалын тигізбей қалған жоқ. «Алаш қозғалысының қайраткерлері жоспарларын, бағыттарын шығармашылық қызметке бағыттау арқылы поэзия, проза, публицистика сынды жанрларды дамытты» (Ismakova, 2019: 71). Әдебиеттің қоғамдық, танымдық қызметі күшейіп, түрлі көркемдік-эстетикалық ізденістердің, әдеби даму заңдылықтардың әсерінен қаламгерлердің жаңа жанрларды орнықтыруға жасаған әрекеттері де жеміссіз болған жоқ. Академик С. Қирабаевтың сөзімен айтқанда «...тарихи оқиғалар легінің қабаттасуы, адам өмірі мен тағдырының күрделілігі, өлеңнің ауқымына сыймастай өзгерістердің молдығы прозаның дамуын жеделдетті» (Қирабаев, 1998: 22).

Осы тұста қолға алынған алғашқы газет, журналдар өткен ғасырдың басындағы ұлттық көркем прозаның жарияланауына, таралуына айрықша қызмет етті. Сөйтіп, болашақта кәсіби ұлттық көркем прозаға жалғасатын алғашқы адымдар, игі қадамдар баспасөз бетінде жасалып, төл прозамыздың қалыптасуы мен жетілуіне, өркендеуіне өзіндік үлес қосты. «Қазақ әдебиетінің сол дәуірдегі творчестволық проблемаларын мүмкін қадерінше сарапқа салып, жұрттың эстетикалық талап-талғамын қалыптастыруға алғашқы қадам жасаған да «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті» (Кәкішев, 1994: 72). Қазан төңкерісіне дейін шығып тұрған мерзімді басылым біршама болғанымен, біразының түрлі себептермен әдеби айналымға түспегені белгілі, енді кейбірінің әдебиет мәселелеріне көңіл бөлуі тым мардымсыз еді. Сондықтан да ағартушы-демократтардың органы болған «Айқап» журналындағы ұлттық прозаның мәселелерін қарастыруға ғана қол жеткізе алды. Алдын-ала айта кетейік, тәуелсіздік алған соң ақтаңдақтарды айтуға мүмкіндік болған сәттен бұл мәселеге зерттеуші жете көңіл бөліп отырды.

Зерттеу материалы және әдістері

Қазақ әдебиеттану ғылымында, жалпы әдеби ортада есімі танымал Зинол-Ғабден Бисенғали ғылымда уызына жарыған жан. Оның

бойындағы адами қасиет, әдебиетке адалдық аяулы ұстаздары Бейсенбай Кенжебаев, Зейнолла Қабдоловтардан жұғысты болған тәрізді. Ұстаздарының ұлылығы, кісілігі Зекеңнің де бойына сіңісті болғандығы мінезінен, ісінен, әңгімесінен сезіліп тұрады. «Ұстазы мықтының ұстамы мықты» деген сөздің жаны бар. Қырық жылға жуықтаған қазақ әдебиетіндегі шығармашылық жұмысында қалпынан айнымаған Зекең бір ғасырдың бүлінген рухани бастау бұлағын тұндыруға, бүтіндеуге бар ғұмырын арнап келе жатқандығын ғалымның «ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасы», «ХХ ғасыр басындағы қазақ романы», «Казахский роман начала ХХ века», «Қазақ романы», «1940-1960 жылдардағы қазақ әдебиеті» т.б. монографиялар мен оқу құралдарынан көруімізге болады.

Қазақ әдебиеттану ғылымында өзіндік орны бар ғалымдардың бірі, ұстазы Бейсенбай Кенжебаевтың ұсынысымен ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасының зерттелуін тақырып етіп алған Зинол-Ғабден Бисенғалидың алғашқы зерттеу еңбегі тәуелсіздікке дейінгі кезеңде жазылып, жарияланды. Әдебиет тарихын зерттеу мен дәуірлеудің кеңестік кезеңдегі қағидатына сәйкес, үлкен бес дәуірге бөлгенін білеміз. Соның ішінде ХХ ғасыр басындағы әдебиет (1900-1917 жж.) деп арнайы қарастырылатын болғандықтан да жас ғалым Ұлттық проза жанрының жаңа ғасыр бастауындағы қалыптасу тарихын, өзіне тән даму ерекшеліктерін айқындауға белсене кірісіп, осы кезеңдегі көркем әдебиет тынысын зерделеген еңбек жазып шықты. Мұның ішінде көзіқарақты оқырманға, ғылыми-әдеби қауымға бұрыннан таныс туындылармен қатар, әлі де болса әдеби-ғылыми айналымға толық түсіп үлгермеген, тіпті, авторы да, шығармасының аты-жөні де бимәлім болып келген әдеби жәдігерлерімізді анықтап, айқындап, түрлі себептермен жете көңіл аударылмай келген көркем прозаның үлгілерін елеп-екшеп, соның ішінде, «Айқап» журналының сандарынан хронологиялық тәртіпті сақтай отырып, қазақ қаламгерлерінің осы саладағы өзіндік ізденістерінің ерекшелігін, жетістігі мен кемшілігін саралап, көкейтесті мәселелердің басын ашып беруге атсалысты.

Кәсіби прозаның қалыптасып, дамуының алғышарттары, ізашарлары секілді бұл дүниелердің де өзіне тән көркемдігі, жүріп өткен жолы, қоғамдық өмірімен байланыстылығы, дәуір шындығын көркемдік тұрғыдан игерудегі әр қалам иесінің өзіне ғана тән тәмсіл-тәсілі, мәнер-машығы бары анық. «ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдеби үдерісі –бастапқы бағыт, кезеңдер бойынша түрлі бағыттағы көрнекі техника және проза арқылы молайған кезеңі» (Zhanuzakova, 2016: 479). Зерттеушінің әлі жазу-сызу тәжірибесі қалыптасып үлгермеген, көркемдік тәжірибесі кемшін, көркемдік деңгейі әрқилы прозалық туындылардың ара-жігін, жанрлық-идеялық, тақырыптың ерекшелігін, ізденістері мен іркілістерін айқындап, өзара салыстыру, ғылыми жүйеге түсіру, мәні мен маңызын тұжырымдау бағытындағы ізденісінің нәтижелі болуы ғалым үшін – үлкен абырой болса, ғылым үшін – зор табыс болмақ. Зинол-Ғабден Бисенғалидың осынау ғылыми маңызы зор, жауапты, қиын да күрделі істі мейлінше ғылымға тән тиянақтылықпен, ыждаһаттылықпен атқарғанын, әлі де атсалысып келе жатқанын білеміз.

«ХХ ғасырдың басындағы қазақ прозасы» жарық көрген уақытта (1989) кеңестік идеологияның тегеуріні бәсеңдемей, ықпалы өз дегенін жүргізіп тұрған шақ болатын. Сол себепті ағартушылық-демократиялық бағыт ұстанғандардың үні болып есептелетін «Айқап» журналының бетінде жарияланған жазба прозаның алғашқы үлгілері зерттеу нысанына алынған, сол арқылы өткен ғасыр басындағы көркем прозаның туу, қалыптасу тарихы, әдеби-ғылыми сипаты талданғанын баса айтар едік, байқар едік...

Әсілінде, зерттеуші-ғалымның бір «Айқаптың» өзінен, айналасынан, төңірегінен өткен ғасыр басындағы қоғамдық санадағы, рухани саладағы, әдебиет майданындағы үлкенді-кішілі өзгерістерді, қоғамдағы ілгерілеушілікті, соның ішінде, қаламгерлік ізденістерді бір арнаға сыйғызып, көркемдік ойлау дүниетанымымыздың дәреже-деңгейін айқындауға қосқан үлесі қомақты-ақ.

Алдымен «Айқаптың» әдебиетті дамытудағы айрықша маңызына тоқталып, дәуір тынысын сездіруге қолдан келер көмегін аямай-ақ кіріскен қаламгерлердің ерен еңбегін атап өтеді. «Айқап» «Кітаптар жайынан» деген арнаулы бөлім ашып, қазақ тілінде жарық көрген кітаптармен жұртшылықты үздіксіз хабардар етіп отырған» (Смағұлов, 2017: 92).

Одан әрі журнал бетінде жарияланған проза жанрындағы әдеби-көркем дүниелерді хронологиялық тәртіппен жүйелеп, әр туындыға арнайы тоқталып, идеялық-көркемдік, тақырыптық-мазмұндық, жанрлық-стильдік ерекшеліктеріне көңіл бөліп, жеке-жеке талдайды.

Көркем прозаның әлі жетілмеген, балаң үлгілері қатарынан көрінген туындыларды елеп-

екшеп, көркемдік талап деңгейінен шыға алатын шығармаларды іріктеп, оларды әңгімелер, жолжазба очерктер және аудармалар деп үш топқа бөліп қарастырады.

Ғалымның әңгіме деп айдар тағып, топтастырған дүниелерінің бәрі бірдей көркем проза табиғатына, талабына жауап бере алмасы анық. «Көңілдегі көрікті ойдың, ауыздан шыққанда сүреңі қашар» деп Абай айтқандай, ойдағыны, санадағыны қағазға түсіруге келгенде өзіндік машақаты мен мехнаты барын сезінгенмен, түсінгенмен, оны шеберлікпен, көркемдікпен игеруге келгенде қаламның қиналысы, автордың тәжірибесіздігі анық байқалады. Ұлттық жазба әдебиеттің бастауына көз жіберсек, үйрену, шыңдалу мектебі, уақытпен келетін тәжірибе жоғын ескерсек, туындаған мәселенің мәнісін түсінетініміз аян. Зерттеуші әңгіме жанрындағы көтерілген басты тақырыптарды, оны жеткізудегі автор ұстанымын, идеясын саралап, қандай да бір көркемдік әдістерді, баяндау стилі мен суреттеу барысындағы ілкі ізденістерді қалт жібермей, оралымды ойды аңғаруға тырысады, келісті сюжеттің құрылымына ден қояды. Диалог пен монологті қолданудағы ерекшеліктерін, табиғат көріністерін суреттеудегі сәтті ізденісін, шымыр құрылған композициясын ғылыми тұрғыда зерделеп, ғылыми-әдеби айналымға түсірудің, алып келудің мәселелерін күн тәртібіне қояды.

«Айқаптағы» әңгімелердің басты арнасын, тақырыбын, идеясын жүйелеп, көркемдік, шеберлік тұрғысынан кемшін тұстарын айқындап, оның себептерін ғылыми негізде тұжырымдайды.

Көркемдігі солғын, идеясы бұлыңғыр, кезеңдік сипаты басым шығармалармен қатар, сол кездің өзінде-ақ шығармашылық қарымқабілетімен ерекшеленген С. Торайғыровтың «Ауырмай есімнен жаңылдым», Б. Майлиннің «Болған іс» секілді алғашқы, тырнақалды туындыларындағы тілге ұсталығы, кейіпкер психологиясын берудегі, сюжетті дамытудағы өзіндік ізденістерді зерттеуші тарапынан тыс қалмайды. Бір жағынан аталмыш авторлардың кәсіби прозадағы алғашқы ізденістеріне ғылыми тұрғыда баға берілсе, екінші жағынан «Айқаптың» көркем әдебиетті, әңгіме жанрын жолға қоюда, насихаттауда, жариялауда өзінен кейінгі басылымдарға жолбасшы, ізашар болғандығын аңғартады. Шеберлік үрдіс, көркемдік әдіс тұрғысынан да кейінгі қаламгерлерге үйрену мектебі, үлгі-өнеге алаңы болғаны да жасырын емес. Журналда жарияланған жолжазба очерктердің, аудармалардың да өсер әдебиетке өріс, үлгі тұтам деушілерге үйрену мектебі болғаны анық. Сапасы сан алуан, стилі әр қилы очерктердің көркем белгілерімен қатар, танымдық, деректік, елшілдік сипатының да маңызы зор екенін ескертеді. Баяндау стилінің жатық, көрген-білгендерінен ой түюге, пайым жасауға келгенде айтары анық, жазу стилі, құрылымы-құрылысы, ой жүйесі, сөз саптауы жүйелі жазбалардан заман тынысын, дәуір үнін, кейіпкерлерінің сана-сезімін, дүниетаным көкжиегін де аңғартатын тұстары баршылық.

Мәселен, «Айқап» журналының 1913 жылғы 5-санында жарияланған М.Кәшімовтің «Әулие ата мен Шымкент арасы» очеркіндегі жазушы стилі, баяндау тәсілі көркемдік үдесінен көрінетінін аңғарып, автор шеберлігінен хабардар ету үшін шығармадан үзінді келтіріп, назар аудартуы да бей-жай қалдырмайды.

«... Жолға шыққан екі адам болып, көрмеген жердің ой, шұңқыры көп дегендей өз еліміздің алыс қалғандығы, оның үстіне таныстардан да айрылғанға көңіл жұқарып келе жатқанда елде жүргенде, Алатау, Қаратау деп естігенде, жердің шеті ме деп таң қалатұғын Алатау һәм Қаратауды көреміз, һәм Алатаудың басы аппақ қар, етегі қоңыр ала болып көрінеді. Қаратаудың басының мұнарланып мұңайып тұруы біздің көңіліміздің тағы жұқарта түссе де, күмістей жарқырап, сарқырап аққан арықтың сулары шуақ болып тұрған күннің көзі бізді жұбатып аяндап келе жаттық» (Бисенғалиев, 1989: 55).

Зерттеу еңбекте сондай-ақ, Қ. Ғабдолрахманұлының «Омскіден Алтайға саяхат», М. Кәшімовтің «Әулие Ата шаһарында русско-киргизский школ», «Шабдан батырдың асы», «Қытай қазақтарының жайынан» очерктеріне арнайы тоқталып, ұлттық прозаның даму үдерісіне үн қоса алғандығын саралап, көркемдік, танымдық, тәрбиелік қырларын зерделеу арқылы аңғартады.

Сонымен бірге, журнал бетінде аударма саласына да көңіл бөлініп, орыс, батыс және шығыс әдебиетінің тамаша туындыларын қазақ оқырмандарына таныстыру қолға алынды. Сөйтіп, өз халқын дүние жүзі әдебиетінің үлгілерімен таныстырды. Зерттеуші журнал бетінде жарияланған аудармаларға, соның ішінде, прозалық туындыларға жеке-жеке тоқталып, ол туындылардың қазақ қоғамына қажеттілігін, әдеби үдерістің дамуына әсерін айқындап, бірқатар еңбек атқарды. Зерттеуші сапасы түрлі деңгейдегі, көлемі әр қилы аудармаларды сараптай келе, олардың ұлт мүддесімен үндес келетінін, ал классикалық туындылардан жасалған аудармалардың ұлт

әдебиетінің ілгерілеуіне де ықпалы болған деп тұжырымдайды.

Өткен ғасырдың бастауында тарих табалдырығын аттап, жаңа өмірдің жаршысындай болып руханият әлеміне өзгеше құбылыс болып енген жаңа жанрдың бірі роман болғандығы даусыз. Романды Ахмет Байтұрсынов ұлы әңгіме деп сипаттайды: «Ұлы әңгіме шығарушылар (романшылар) роман жазғанда тақырыпты не өз заманындағы тұрмыс сарынынан алады, не өткен замандағы тұрмыс сарынынан алады, немесе алдағы заманның сарынын болжай жазады. Роман алған замандағы тұрмыс сарынын көрсеткенде, сондағы адамдардың – үлкені-кішісі бар, жақсы-жаманы бар, байы-кедейі, төресі-қарасы бар, жасы-кәрісі бар – не істейді, не тілейді; неге сүйініп, неге күйінеді; неден именеді, неден күйзеледі; нені жақтырады, неден жиренеді, неге құмар, неге сұлық» (Байтұрсынов, 1989: 280).

Қазақ қаламгерлерінің тың жанрды игерудегі сәтті-сәтсіз ізденістері Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Әуезов бастаған талай зиялылардың, әдебиет жанашырларының, зерттеушілерінің назарына ілігіп, көңілін аударғаны да белгілі. «Алғаш рет қазақ прозасын қазақ әдебиеттанушысы Ахмет Байтұрсынов зерттеді» (Satylkhanova, 2018: 128).

Одан бергі уақытта романның қазақ әдебиетіне қосқан үлесі, алатын орны, маңызы мен мәні турасында том-том зерттеулер, кітаптар жарияланды. Қадау-қадау мәселелері іргелі монографиялардың зерттеу нысанына айналып, ұлттық әдебиеттану ғылымының дамуына үлес болып қосылды. Жанр әдебиетіміздің жетекші саласына айналды.

Дегенмен, жаңа ғасыр көкжиегінде дәуір тудырған бұл жанрдың тәуелсіздік кезеңінде ұлттық мүдде, жаңаша бажайлау тұрғысынан зерделеу, ақтаңдақ болып келген туындылардың бүгінгі әдебиеттану ғылымы тарапынан жүйелі, кешенді зерттеу өзекті болғандығы даусыз.

Бұл зерттеу еңбектің алдына қойған мақсат-міндеті жайында әдебиет зерттеушісі З. Бисенғали төмендегідей тұжырым жасайды: «XX ғасыр басында жазылған, 1928 жыл соңына дейін жазылған, жарық көрген көптеген романдар жүйелі түрде осы дәуір әдеби үдерісі мен тарихы аясында толық қарастырылған емес. Сондықтан да бұл зерттеу осы бағыттағы алғашқы еңбек болып табылады. Оның зерттеу нәтижесі мен қорытындылары әдеби тарихи деректер, жүйелі, салыстырмалы, тарихи-генетикалық, объективті-аналитикалық талдаулар негізінде алынды. Теориялық байламдар солардың әдеби процестегі алгоритмдік байланыстар өрнегіне талдаулар арқылы жасалынды» (Бисенғали, 2010: 273). Зерттеуде XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы тарихи-әлеуметтік жағдай, тарихи-қоғамдық санадағы өзгерістер нәтижесі, оның роман жанрының дамуына әсер-ықпалы, ол туындылардағы тақырыптық-идеялық, көркемдік ерекшеліктер, әрбір қаламгердің өмір құбылыстарын игерудегі мәнер-машықтары, әдіс-тәсілдері, ұстаным-қағидаттары жан-жақты талданып, жүйелі, кешенді зерделеніп, ғылыми маңызы айқын түйін-тұжырымдар жасалған. Ғалымның романдық ойлаудың қалыптасуы, қоғамдық сана мен диалог жеке адам мен әлеуметтік өмір арасындағы қатынастар аясында қабаттастыра бейнеленуге тиіс деп санайтын ой-түйіндерінің Г. Поспелов, А. Белецкий, А. Волков, Б. Грифцов, В. Шкловский т.б. сынды орыс әдебиеттанушыларының пікірлерімен үндесетінін көреміз.

Ғылымның өзі атап көрсеткендей, бұл жанр төңірегіндегі сан алуан, әр-қилы зерттеу-зерделеулерді, пікір-пайымдауларды ғылыми негізде жүйелеп, бір арнаға тоғыстырып, өзара салыстыра-салғастыра отырып, роман дамуының ортақ заңдылықтарын, жанрлық-типологиялық ерекшеліктерін, реалистік, психологиялық сипатын, бейнелеу амалдары мен характер сомдау болмысын саралау арқылы роман табиғатын айқындау. «Роман неліктен адамды баурап алады? Өйткені мұнда «екіжүзді буржуазия» немесе «жалынды махаббат шарпуы» көркем тілмен суреттеліп, адамды бейжай қалдырмай, өз тылсымына еліктіре тартады. Сондықтан да ол тереңдей зерттеуге әбден лайықты. Өйткені әдебиет жаңашыл әрі нанымды мазмұнмен немесе мәнді өрнекпен шарықтай дамып келеді. Оқиғаларды бір-бірімен жымдастырып, бір желіге ұйыстырып тұрған да шығарманың бірегей формасы» (Ryan, 2017: 35)

Қазақ романының тарихын жүйелеп, бастау-бұлағын, ағыс-арналарын түгендеп, көркемдік нәрі мен рухани маңызын, әдебиеттану ғылымындағы орны мен мәнін саралау – зерттеудің ғылыми сипатын танытып, өмір болмысын айқындап тұр. Яғни, роман туралы ілгерілікейінді жазылған еңбектердің қатарында өзіндік орны бар, ғылыми маңызы сүбелі зерттеу.

Жиыны 14-15 романды (1928 жылға дейін жазылған) зерттеу нысаны етіп ала отырып, әрбір туындыны жеке-жеке талдап, көтерген проблемасына тоқталып, әр қаламгердің әдіс-тәсілін, көркемдік ізденісін, күрделі жанр-

ды игерудегі өзіндік қолтаңбасын көрсетуді мақсат тұтқан. Жаңа әдебиет жасаудағы әрбір сәтті-сәтсіз қадамы, тақырып игерудегі талпыныстары мен идеялық шешімдері, қоғамдық сананы оятудағы қозғаушы күші мен кейіпкер санасындағы өзгерістердің эволюциялық әрекеті мен дүниетанымындағы қабылдаулар әсері де нақты талдаулар негізінде жүзеге асырылып, ортақ мәселелері жүйеленіп, біртұтас сабақтастықта қарастырылған. Тұңғыш роман «Бақытсыз Жамалдан» бастап «Адасқандарға» дейінгі аралықтағы туындылар ғылымның зерттеу нысанына алынып, жоғарыда аталған жайттардың көрініс табуын айқындап, түйінді тұжырым, байыпты байлам жасайды. «М. Жұмабаев, М. Дулатов және т.б. мақалаларында еркіндік пен тең құқықтық жайында, жас ұрпақтың алдағы атқаратын міндеттері туралы жырлады» (Sadykov, 2021: 29).

Әсіресе, ғалымның әдеби-ғылыми айналымға кеш қосылған алаш ұранды әдебиет өкілдерінің туындыларын талдау жасап, қағажу көрген шығармалардың шынайы болмысына, көркемдік мәніне терең бойлайды. Атап айтқанда, М. Дулатовтың, Ш. Құдайбердіұлының, Ж. Аймауытовтың, М. Әуезовтің, т.б. «ұлы әңгімелері» өз кезеңінде қоғамдық санаға қозғау салғанымен, кеңестік идеология әдеби айналымнан алып тастағанын білеміз. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттерін ашып айтуға еркіндік туған сәттен алаштекті қаламгерлердің әдеби-шығармашылық мұрасын, соның ішінде, романдарын дендей, тереңдей зерттеуге мүмкіндік туды. Осы тұста жазылған З. Бисенғалидың «XX ғасыр басындағы казақ романы», «Қазақ прозасы. XX ғасыр басы: Жаңа роман жолында» атты зерттеулері өткен ғасырдың алғашқы ширегінде жазылып, жазба әдебиеттің дамуының алғашқы кезеңін қалыптастырып, аяғынан тұруына зор үлес қосқан жаңа романдарды талдап, көркем әдебиеттің дамуындағы орнын, жүз жылдық аса тарихы бар роман жанрының мәселелерін көркемдік-теориялық тұрғыдан, дүниетанымдық-эстетикалық талап деңгейінен зерделеп, жан-жақты қарастырғанын білеміз.

Профессор З. Бисенғалидың «Қазақ прозасы XX ғасыр басы: Жаңа роман жолында» атты зерттеу еңбегі «XX ғасыр басындағы қоғамдық өмір: мәдениет пен әдебиет және қазақ романдарының басты сипаттамасын», «қазақ романының бейнелеу ұстанымдары мен көркемдік әдіс тәсілдерін», «қазақ қаламгерлерінің тақырыптық-идеялық ізденістерін», «қазақ романындағы көркемдік идеялық ізденістерін» т.б. мәселелерді жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Атап отырған еңбекте ғалым XX ғасыр басындағы қазақ романшыларының дүниетанымынан туындаған романдық ойлау ерекшеліктерінің сырын және оған әсер еткен төрт түрлі факторді ашып көрсетеді: 1. «XX ғасыр басында роман жанрына қалам тартқан қазақ жазушыларының... бірі – ұстаз, ағартушы болғандықтан қоғамдық, шығармашылық барша қызметі де осы мақсатқа бағындырылды. Тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге мәселесі сондықтан да бірінші орында тұрады. Т. Жомартбаев пен С. Көбеев романдарында тәлім-тәрбиеге бағытталған идеялардың молдау ұшырасатыны осыдан. 2. Романшылар арасында журналист қаламгерлер де аз болған жоқ. Олардың шығармаларында қазақ қоғамы алдындағы келелі мәселелер көбірек қозғалды. М. Кәшімов пен С. Торайғыров шығармаларында осы мақсаттың іздері, өрнектері айқын. 3. Саяси күрестерге араласқан ірі қоғам қайраткерлері арасынан да романшылар кездеседі. Олардың шығармаларында Қазақстан мен қазақ халқының елдігі, тәуелсіздігі, болашағы туралы күрес жолына шыққан қahармандар тағдырлары қозғалады. М. Дулатов пен С. Сейфуллин шығармаларына үңіле қараған адамның осы мақсатты жазбай таныры анық. 4. Қазақ романшылары арасында – адам, қоғам, ұлт, бостандық, тәуелсіздік, елдік мәселелеріне терең бойлай алған ойшыл-философ, тума талант, ірі суреткерлер де кездеседі. Ш. Құдайбердиев, Ж. Аймауытов, М. Әуезовтердің қай-қайсы да қазақ елінің ертеңі мен халықтың болашағы не болады деген түйінді шешуге талпынған» (Бисенғали, 1997: 62-63).

Шартты түрде алғанда романдық ойлау уақыт пен кеңістікке, өркениет пен әдеби үдеріске тығыз байланысты тарихи категория: уақыт өтсе, кеңістік өзгерсе, бұл да белгілі өзгеріске ұшырайды. Мұны ғалымның XX ғасыр басындағы қазақ романдарына сынның әсері қандай болғандығын негізге ала отырып айтып отырмыз. Еңбекте ғалым қазақ романдарына сын «1910-1928 жылдар арасында, эссеистикалық сыннан (шығарманы жеке қабылдауына, өз эмоциясына ғана сүйене талдау, дәлел, деректердің аздығы) социологиялық сынға жуықтағандығын» көрсете келіп, романдық ойлауға «субъективті факторлар ресми үкімет, цензура, қаламгердің жеке басының проблемалары т.б.» ықпалы мол екендігін ашады. Және олар «шығарманың қоғамдық санадағы тарихи-қызметтік (историко-функциональный) мәнін

аша түсуге жәрдемдесетінін С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романының тарихына тоқталу» арқылы көрсетеді.

Өзімізге белгілісі «Тар жол, тайғақ кешу» романы алғаш оқырманға жол тартқан 1927 жылдан сынға ұшырады. Шығармадан гөрі авторын сыбаған ұрда жық сын сымақтармен қатар орынды айтылған шынайы пікірлерде болды. «Романның екінші басылымына (1936 ж.) уақыттың саяси ахуалына орай, ресми идеологияны, сын пікірлерді ескере келе автор тиісті түзетулер жасады. Алашорда қозғалысына қатысты аз-кем деректі материалдар авторлық баяндауға, түсініктемелерге көшірілді» (Бисенғали, 1997: 85). Бұл өз кезегінде жоғарыда айтылған романдық ойлау уақыт пен кеңістікке, өркениет пен әдеби үдеріске тығыз байланысты тарихи категория: уақыт өтсе, кеңістік өзгерсе, бұл да белгілі өзгеріске ұшырайды деген пікірімізді нақтылай түседі.

Нәтижелер мен талқылау

Романдық ойлау туралы танымымыздың төркінін іздегенде «жаңа жанрлық көркем мазмұн бағытының, аспектісінің пайда болуы, көрінуі, романдық ойлаудың қалыптасуы» ХХ ғасыр басындағы романдарымызға дейінгі көлемді, көркем шығармаларда нақтырақ айтқанда «Қисса сул Әнбиядегі» «Жүсіп-Зылиха» тәрізді қиссаларда. Сондай-ақ эпостарымыз бен салт ертегілеріміздегі романға тән жанрлық мазмұн белгілер мен көркемдік әдіс-тәсілдерде жатыр. Мұны ғалымдарымыз қазақ романының басы, «халықтық романдар» деп қарастырып жүр.

Яғни, романдық ойлаудың қалыптасуына «халықтық романдар» алғы шарт болса, бұл ХХ ғасыр басындағы романдарымызда қалай көрінді деген сұрақтың туындары анық. Бұл турасында Зинол-Ғабден Бисенғали: «Дәстүрлі әдебиеттің жазу үлгілерін, бейнелеу құралдарын пайдалану, әсіресе, 1917 жылға дейінгі шығармаларда М. Дулатұлының «Бақытсыз Жамал», романы мен С. Торайғыровтың «Кім жазықты?» аралығындағы шығармаларда жиі кездеседі. Кейбір романдарда ауызекі әңгіме, халық прозасы көркемдік жүйесінің көп қолданылатыны сонша, халық арасына кең тараған ауызша әңгіме стильге түсірілгендей әсер қалдырады. «Бақытсыз Жамал» мен «Қалың мал», «Мұңлы Мариям» мен «Қамар сұлу», «Қыз көрелік» т.б шығармаларда халық прозасы үлгілерінің әсері мол... » дей келіп, «Бақытсыз Жамал» романында жазушы: («Жамал он бес жасқа келді. Сұлу, ақыл, салтанат үшеуі бір біріне толық келіп, Жамал сол елдің қызының алды болды...») жоғарыда айтылған халық прозасы мен шығыс әдебиетіндегі дәстүрлі баяндаудың романдық ойлау контексінде сәтімен қолданылғанын көрсетеді.

Осы «Бақытсыз Жамал» романының жазылғанына биыл тура 110 жыл. Қазақ романының тұңғышы «Бақытсыз Жамалдың» 1917 жылға дейін екі рет басылым көріп, авторының көзі тірі кеңес заманында мүлде баспа жүзін көрмеуіне қатысты ғалым: «Баспа, баспасөз маңында жүрген қаламгердің кезінде оқушысын тапқан шығармасын қайта бастырмауының негізгі себептері болуға тиіс. Қоғам мінезін, замана тілін ұға алған ірі қоғам қайраткерінің саясиидеялық күресте жеңіліс табуы әсер етті ме, әлде романдық ойлау деңгейіне көтеріле алған қаламгердің алғашқы романын жанр талабына сай түбегейлі өзгерте жазуға уақытының, жағдайының, ықыласының болмауынан ба?...» деп сұраулы сөйлеммен бір ойлантып алып, жазушы өмір сүрген уақыттың шамырқанған шындығын былай түйіндейді: «Талайды көрген тәжірибелі жан, өз елінің тәуелсіздігі, елдігі, дербестігі үшін күрескен табанды қайраткер, өз айтқанынан өзгені естімейтін саяси жүйе беталысынан оның болашағын көріп тіксініп қалғанға ұқсайды». (Бисенғали, 1997: 62-63).

Мәселен, «Бақытсыз Жамал», «Қилы заман», «Ақбілек», «Қартқожа» сынды туындылардың жазушы дүниетанымы тұрғысынан қалай зерделенгені, ұлттық сана мен психологиялық өзгерістерді бейнелеудегі шеберліктері, дәуір шындығын көркемдік шешіммен астастырудағы қаламгерлік ұстанымдары, азатшыл идеясы мен бостандық рухын суреттеудегі сезімталдығы, көркемдік әдіс пен бейнелеу амалдарының сонылығы, шынайылығы жан-жақты қамтылып, жаңа тұрпатты туындылардың рухани қазынамызға қосылған сүбелі үлесін айқындайды. «Ұлттық романның дара принциптерін орнықтыруға жол салды. Сол себепті Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» және «Ақбілек» атты туындылары қазақтың реалистік классикалық романының төлбасы саналады» (Қирабаев, 1993: 29).

Дәстүрлі әдебиет арнасында дамуды бастан кешкен жанрды әр қаламгердің қалқадерінше игеріп, тұтас әдебиетті дамытуға өзіндік ықпалын саралайды. Әсіресе, ғалымның жазушы дүниетанымының шығармашылық ізденістегі орны жайлы М. Әуезовтің «Қилы заманын» арқау ете отыра пайымдауы, таптық

көзқарас, коммунистік идеология ықпалының Ж. Аймауытовтың «Қартқожасынан» көрініс табуы, «Ақбілектегі» кейіпкерлерге саяси сананың ықпал етуін суреттеуі, Ш.Құдайбердіұлының «Әділ-Мариясындағы» өзгеше көркемдік тәсіл, авторлық көзқарас тұрғысынан зерделеуі т.с.с. мәселелерге айрықша назар аударып, көңіл бөледі. «Жалпы, Шәкәрім шығармашылығында рухани түсініктер мен сезім баса көрініс табатын құпияға толы, ондағы образ сопылық поэзия арқылы жеткізілген» (Soltanayeva, 2015: 12).

Нақтырақ тоқталсақ, әдебиеттанушы ғалым З.Бисенғали өз зерттеулерінде Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» романы XX ғасыр басындағы қазақ романының жанрлық, стильдік, көркемдік тұрғыдан дамуына айрықша ықпалы болғанын жан-жақты тоқталып өтеді. Шәкәрімнің романына Шыңғыстаудың бөктерінде өткен оқиға арқау болғаны белгілі. «Шәкәрім – прозадағы маңызды тұлғаның бірі. Ол шығармаларын роман, очерк, мақалалар, тарихи-философиялық трактаттар сияқты жанрларда жазды» (Shortanbayev, 2016: 108). Шәкәрім поэзиясының, шағын прозалық туындыларының негізгі тіні болып келетін философиялық пайымдаулардың бұл романда да айрықша көрінетінін байқаймыз. Өмір құбылыстарын өзінше түйсініп, түйін-тұжырым жасау Шәкәрімнің шығармашылығына тән ерекшелік десек, артық айтқандық емес. «Абай мен Шәкәрімнің философиялық идеялары дәстүрліліктің қорғауға тиіс белгісіне айналды» (Sydykov, 2016: 367). Осы жайттарды профессор З.-Ғ. Бисенғали роман жанрын игерудегі өзгеше қадам, соны тәсіл екенін аңғартып, «Шығарма құрылымында бірін-бірі толықтырып, қатар өрілетін екі өрім бар. Бірі – трагедияға ұшыраған жастар өмірі, тағдыр тарихы да. екіншісі – сол тарихтың әр тұсына үңіле қарап, мәңгі өмір, табиғат туралы толғаныста отырған автор» (Бисенғалиев, 1989: 69), – деп тұжырымдайды.

Автордың кейіпкер болмысын танытудағы, характер психологиясын ашудағы, аадамның жан әлеміне үңілудегі, өмір құбылыстарының сан алуан иірімдерін өзгеше танытудағы суреткерлік әлеуеті, шеберлік машығы мейлінше оқшау, дара сипатты болып келетіні де зерттеу өзегіне айналған.

Зерттеушінің Шәкәрім романының көркемдік сипаты, ғылыми маңызы, әдеби мәні, философиялық құндылығы тұрғысына қатысты пайымдаулары оның қазақ әдебиеті тарихындағы орнын анықтауға да септігін тигізеді.

Әлеуметтік теңсіздіктен туындайтын талайлы тағдырлар трагедиясының XX ғасыр басындағы қазақ романшыларында шебер суреттелу сыры, сондай-ақ осы кезең әдебиетін зерттеуде әлі де болса толық ашылмаған әдеби бағыттармен олардың әдіс-тәсілдері «Қазақ прозасында» әдебиеттанудағы нақты мәселе ретінде көрсетіледі. Алғашқы әлеуметтік теңсіздік салдарынан орын алған тағдырлар трагедиясының сәтті суреттелуі қаламгерлеріміздің әлемдік әдебиеттегі натурализм әдіс-тәсілдерін меңгеріп шын мәніндегі романдық ойлау деңгейіне көтерілгендігімен байланыстырылса, натуралистік бағыттың нақты мәселе ретінде қарастырылуы «қазақ әдебиетінде бұл әдеби бағыттың ұлттық ерекшеліктерін ескеретін теориясы жасалмауымен» түсіндіріледі. Және зерттеу нысанына қатысты: «қазақ романдарында, тіпті әдебиетінде де, бұл әдіс, бағыт көркем жүйе тәрізді қалыптасты ма, оны ашып айту қиын. Арнайы зерттеулер де жоқ. Қажет екені көрініп-ақ тұр» деп, әдебиеттанушылардың алдында анықталуы тиіс мәселелерді де нақтылап өтеді. Осы төркіндес ойды ғалымның романдағы сентиментализм өрнектеріне қатысты айтылған «қазақ әдебиетінде сентиментализм ағымының түрі, бейнелеу әдісі ретіндегі қолданылу аясы, көріністері зерттелген емес» пікірінен де аңғарамыз.

Қорытынды, тұжырымдар

Ғалымның XX ғасыр басындағы роман жанрының қалыптасып даму жолдарын зерттеудегі пайымдары әдебиет тарихы мен роман теориясы үшін ғана емес, әдебиет теориясы мен сыны үшін де аса маңызды материалдар, бағыт-бағдарлар бере алады. Екінші жүз жылдыққа қадам басқан қазақ романының тарихы мен табиғатын, роман жанры айналасындағы түрлі теориялық, идеологиялық, саяси айтыстар мәнін тануда да Зинол-Ғабден Бисенғали еңбектеріндегі жинақталған ойлар мен тұжырымдар аса маңызды болып табылады.

Қорыта айтқанда, әдебиеттанушы ғалым Зинол-Ғабден Бисенғалидың қазақ әдебиетіндегі проза жанрының туып-қалыптасу тарихын, көркем әдебиеттің өсу, кемелдену жолындағы үдерісін, романның даму заңдылықтарын, ерекшеліктерін, өзіндік дәстүрін жан-жақты қарастырған зерттеулері әдебиеттану ғылымындағы өзіндік орны бар еңбектер.

Әдебиеттер

Ismakova A., Akysh N., Kaliyeva A., Akhmetova A., Shortanbayev Sh. Seven Aspects of the Great Steppe in the Modern Kazakh Prose – the National Conception of Eternal Nation and Art Discourse // Space and Culture. – India, 2019. – Vol.7, № 6. – 71 p.

Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Білім, 1998. – 224 б.

Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 448 б.

Zhanuzakova K., Onalbayeva A. Romantic Trends in the Kazakh Literature at the Beginning of the 20th Century and its National Features // The Social Sciences – 2016. – №11 (18). – 449 p.

Смағұлов Ж. ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы – Астана:Фолиант, 2017. – 480 б.

Бисенғалиев З. ХХ ғасырдың басындағы қазақ прозасы. – Алматы: Мектеп, 1989. – 136 б.

Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: 1989. – 280 б.

Satylkhanova G., Tanzharykova A. Artistic function of detail in Kazakh prose // Opción, Año 34, Especial 2018. – №15. – 128 p.

Бисенғали З. Қазақ прозасы. ХХ ғасыр басы: Жаңа роман жолында. 2-кітап. Зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 296 б.

Ryan M. Literary Theory: a practical introduction. 3rd edition. – New York: Wiley Blackwell, 2017.

Sadykov S., Serdali B. Kazakh Printed Press Development in the Late 19th-early 20th Century // Global Media Journal https://www.globalmediajournal.com/open-access/kazakh-printed-press-development-in-the-late-19thearly-20th-century.php?aid=85882. 10.02.2021).

Бисенғали З. ХХ ғасыр басындағы казақ романы. – Алматы: Өлке, 1997.- 268 б.

Қирабаев С. Жүсіпбек Аймауытов. Өмірі мен шығармашылығы. – Алматы: Ана тілі, 1993. –220 б.

Soltanayeva E.M., Sagyndykov N.B. The textual analysis of Shakerim's poem «Leyliya and Mezhnun // Nauka i Studia – 2015. – №7 (138). – 12 p.

Shortanbayev Sh. Structural features ShakarimўSydykov E., Abdumalik N. Kazakh Philosophy: from Abai to Shakarim // International journal of environmental & Science education – 2016. – №10. – 367 p.

References

Baitursynov A. (1989) Shygarmalary [Compositions]. Almaty: p. 280 (in Kazakh)

Bisengali Z. (2010) Kazakh prosasy. XX gasyrdyn basy: Zhana roman zholynda. [Kazakh prose. The beginning of the twentieth century: on the way to a new novel]. Book 2. Research. – Almaty: Arys Publishing House, p. 296 (in Kazakh)

Bisengali Z. (1997) XX gasyrdyn basyndagy kazakh romany [Kazakh novel of the beginning of the XX century]. Almaty: Ulke, p. 268 (in Kazakh)

Bisengaliev Z. (1989) XX gasyrdyn basyndagy kazakh prosasy [Kazakh prose of the early twentieth century]. Almaty: Mektep, p. 136 (in Kazakh)

Ismakova A., Akysh N., Kaliyeva A., Akhmetova A., Shortanbayev Sh. (2019) Seven Aspects of the Great Steppe in the Modern Kazakh Prose – the National Conception of Eternal Nation and Art Discourse // Space and Culture – India, 2019. – Vol.7, № 6. – 71 p.

Kakishev T. (1994) Kazakh adebiety synynyn taryhy [History of Kazakh literary criticism]. – Almaty: Sanat, p. 448 (in Kazakh)

Kyrabayev S. (1998) Kenes dauiryndegy kazakh adebyety [Kazakh literature of the Soviet era]. Almaty: Bilim, p. 224 (in Kazakh)

Kyrabayev S. (1993) Zhusypbek Aimautov. Omiri men shygarmashylygy [Life and creativity]. Almaty: Ana tili, p. 220 (in Kazakh)

Ryan M. (2017) Literary Theory: a practical introduction. 3rd edition. Wiley Blackwell.

Sadykov S., Serdali B. Kazakh Printed Press Development in the Late 19th-early 20th Century // Global Media Journal https://www.globalmediajournal.com/open-access/kazakh-printed-press-development-in-the-late-19thearly-20th-century.php?aid=85882. 10.02.2021).

Satylkhanova G., Tanzharykova A. (2018) Artistic function of detail in Kazakh prose // Opción, Año 34, Especial – №15. – 128 p.

Smagulov Zh. (2017) XX gasyrdagy kazakh adebiettanu gylymy [Kazakh literary science of the XX century]. Astana: Folio, p. 480 (in Kazakh)

Soltanayeva E.M., Sagyndykov N.B. (2015) The textual analysis of Shakerim's poem «Leyliya and Mezhnun // Nauka i Studia – №7 (138). – 12 p.

Shortanbayev Sh. (2016) Structural features ShakarimўSydykov E., Abdumalik N. (2016) Kazakh Philosophy: from Abai to Shakarim // International journal of environmental & Science education – №10. – 367 p.

Zhanuzakova K., Onalbayeva A. (2016) Romantic Trends in the Kazakh Literature at the Beginning of the 20th Century and its National Features // The Social Sciences – №11 (18). – 449 p.

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

FTAMP 16.31.51 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph17

А.А. Назарбекова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: alua_8282@mail.ru

ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТИІМДІ ӘДІСТЕР

Адам танымы қоршаған ортасына, өмір сүріп отырған ұлтына, мемлекетіне, айналасындағы табиғатына, дініне, діліне, ұлттық құндылығы мен ұлттық мәдениетіне, салт-дәстүріне тікелей байланысты. Осыдан келіп әр халықтың өзіне тән, тарихи-әлеуметтік даму ерекшеліктері мен өмір-тіршілігін, тұрмыс-салтын, дәстүрлеріне байланысты дүниетанымдық, рухани-материалдық, мәдени құндылықтарын этномәдени бірліктерден іздестіру - бүгінгі таңдағы өзекті мәселе. Рухани жаңғыруға қарқынды бет алған тұста қазақтың ұлттық құндылықтарын меңгерту, соның ішінде тілдік жүйедегі этномәдени атаулардың мәні мен мағынасын түсіндіру, олардың бастапқы мағынасы қандай болғанын, бүгінгі күнге дейін қалай өзгергенін, тілімізде ұзақ жылдар бойы қай мағынада сақталғанын анықтау терең ізденісті талап етеді. Этномәдени бірліктердің дені материалдық және рухани мәдениет атаулары болғандықтан қазіргі қолданыста жиі кездеспейді. Ал оқушылардың тілдік қорында күнделікті кездескен бұйымдары мен әрекеттері, жағдаяттармен шектеліп келеді. Оның үстіне ғылыми-техникалық прогресс легімен енген шеттілдік сөздермен толығып келеді. Ендеше әрбір қазақ баласы ошақ, бақыр, айтұяқ сияқты лексикалық бірліктердің көмескіленген мағынасын түсініп, абдыра мен сандықтың, бесті мен дөненнің айырмашылығын ажырата білуі тиіс. Сол үшін әсіресе қазақ тілі сабағында этнографизмдерді оқытудың оңтайлы тәсілдері жіті зерттелуі қажет. Мақаланың өзектілігі де осы мақсатты көздейді.

Түйін сөздер: этномәдени бірлік, этнолингвистикалық талдау, жобалау әдісі, сатылай оқыту, қатысымдық әдіс, ұлттық құндылық, стереотип.

A.A. Nazarbekova

Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: alua_8282@mail.ru

Effective methods of teaching ethnocultural units

Cognition of a person is directly related to the environment, nation, state, nature, religion, mentality, national values and national culture, customs and traditions. Consequently, today the search for ethnocultural units in ideological, spiritual, material and cultural values associated with the peculiarities of the historical and social development of each nation, its way of life, traditions is an urgent problem. During a period of rapid spiritual revival, the study of Kazakh national values, including the interpretation of the meaning of ethnocultural names in the language system, in order to determine their initial meaning, how it has changed to this day, what meaning remains today requires deep research. Most ethnocultural units are not often used in modern everyday life, since they are the names of material and spiritual culture. And everyday objects and actions of students in the language fund are limited by the situation. Moreover, it is full of foreign words that have entered the stream of scientific and technological progress. Therefore, each student should be able to understand the meaning of ethno-lexical units, such as oshak, bақyr, aytyak, and be able to distinguish between abdyr and sandyk, besti and donen. Therefore, in the Kazakh language lessons, it is necessary to carefully study the optimal methods of teaching ethnographicisms. This is the purpose and relevance of the article.

Key words: ethnocultural unit, ethnolinguistic analysis, design method, step-by-step training, communicative method, national values, stereotype.

Назарбекова А.А.

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы
e-mail: alua_8282@mail.ru

Эффективные методы преподавания этнокультурных единиц

Познание человека напрямую связано с окружающей средой, нацией, государством, природой, религией, менталитетом, национальными ценностями и национальной культурой, обычаями и традициями. Следовательно, сегодня поиск этнокультурных единиц в идеологических,

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

духовных, материальных и культурных ценностей, связанных с особенностями исторического и социального развития каждого народа, его быта, традиций, является актуальной проблемой. В период стремительного духовного возрождения изучение казахских национальных ценностей, в том числе интерпретация значения этнокультурных названий в языковой системе, с целью определения их первоначального значения, как оно изменилось до наших дней, какое значение осталось сегодня требует глубоких исследований. Большинство этнокультурных единиц не часто используются в современном обиходе, поскольку являются названиями материальной и духовной культуры. А повседневные предметы и действия обучающихся в языковом фонде ограничены ситуацией. Более того, он полон иностранных слов, вошедших в поток научно-технического прогресса. Поэтому каждый ученик должен уметь понимать значение этнолексических единиц, таких как ошақ, бақыр, айтұяқ, и уметь различать абдыра и сандық, бесті и дөнен. Поэтому, на уроках казахского языка необходимо внимательно изучить оптимальные методики обучения этнографизмов. В этом и заключается цель и актуальность статьи.

Ключевые слова: этнокультурная единица, этнолингвистический анализ, метод проектирования, пошаговое обучение, коммуникативный метод, национальные ценности, стереотип.

Кіріспе

Тілді коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдениеттік, этикалық, лингвоэкологиялық тұрғыдан қарастырудың концептуалдық негіздерін анықтау, сөздің коммуникативтік сапаларын анықтау – тіл арқылы мәдениетті жаңғырту заманауи лингвистиканың өзекті мәселесі. Дәстүрлі-құрылымдық лингвистикада сөздің мағыналары тура және ауыспалы немесе көпмағыналығы деңгейімен шектеледі. Сондай-ақ көне сөз, тарихи сөз, жаңа сөз деп ажыратылады. Ал сөздің нақты тарихи кезеңнің мәдениетін танытатын ақпаратын, ұлттың этникалық болмысын, дүниетанымы мен ақиқатты қабылдау әлемін танытуын айқындауда құрылымдық лингвистиканың әлеуеті жете бермейді. Сондықтан антропоцентристік бағыттың аясында қалыптасқан этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, психолингвистика ғылымдары сөздің денотаттық, коннотаттық, сигникаттық мағыналары, бейнелі, жасырын, окказионалды, узуалды мағыналары мен мәдени кодын ашуға мүмкіндік береді. Дәстүрлі-құрылымдық және антропоцентристік парадигмада қатар анықталатын әрбір этномәдени бірліктердің концептуалдық, семантикалық өрісін келешек ұрпаққа таныту, меңгерту рухани жаңғыру үрдісін толықтыратын әрі жетілдіретін батыл қадам болар еді. Сондықтан қазақтың ұлттық болмысын танытатын, көне мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін, қазақы дәстүрдің ақиқат бейнесін айқындайтын этномәдени бірліктерді меңгерту ұлттық құндылықтың жалғастығын білдіреді. Осы мүддені көздей отырып, этномәдени бірліктерді оқытудың бірнеше тәсілдерін пайдалану тәжірибесі жасалды. Соның нәтижесінде айғақталған әдістемелік тұжырымдарды осы мақалада жариялауды жөн көрдік. Мақаланың мақсаты жалпы білім беретін мектептерде 8-9 сынып оқушыларына қазақтың этномәдени атауларын, олардың мән-мағынасын түсіндіру әдістері туралы сипаттама беру.

Материалдар мен әдістер

Әлемдік лингвистикада тіл үйрету әдістемесі жаңа тәсілдерге сүйену арқылы бірқатар жетістікке ие болып жатыр. Мәселен ағылшын тілін екінші тіл ретінде үйретуде этномәдени атаулардың қатарында фразологизмдерді игертудің, олардың мағынасына дайын эквивалент табудың тәсілдері жетік зерттелген. Мысалы, Пимслер әдісі (Paul Pimsleur) (https://www.pimsleur.com/), Шахтер әдісі мектепке дейінгі балаларға арналған әдіс (Шехтер, 2016. shekhter.ru.). Драгункин әдісі этномәдени бірлік, яғни ағылшын фразеологизмдерін сөйлемде мағынасына сай дұрыс пайдалану, сөйлем құрылысын дұрыс құрастыру тұрғысынан тиімді әдіс деп танылды (Драгункин, 2018). Петров әдісі тіл тұтынушының ауызша сөйленісін қалыптастыруға негізделді (Петрова, 2009:607). Әсіресе метафоралы қолданыстар, ағылшын тіліндегі перифразалардың мағынасын үйрету, орынды қолдану тұрғысынан қажетті әдіс деп есептеледі. Франк әдісі оқылым дағдысын қалыптастыруды көздеді (Metod_Ili_Franka_English_Fairy_Tales.doc//list-english.ru›). Әрбір мәтіннің тұсында тікжақшада аудармасы тұрады. Сондағы таныс емес жаңа сөздерді аудармасына қарап үйрену болып табылады. Бұл әдістің де этномәдени атауларды меңгертуде пайдасы бар, бірақ жаңа атауларды жадыда сақтағанмен оны қолданып сөйлеу дағдысы әлсіз болады.

Себебі бұл әдіс тілді ережесіз үйрету бағытын ұстанады да, сөздік қорды толықтыру мақсатын көздейді. Сонда ағылшын тілінің тұрақты тіркесін тұтас мағынасын түсіне отырып жаттай береді. Умин әдісі моторика мен есту энграммасына сүйенеді (Умин, 2013:51). Осы әдістердің негізі «Puzzle English» әдісінің құрылуына себеп болды (puzzle-english.com›).

Қазақ тілін үйретудің де заманауи әдістері қалыптасып келеді. Мәселен balatili.kz әдістемелік электрондық ресурс тақырыптық әдіске негізделеді. Яғни үй жануарлары, апта күні, құстар, т.б. тақырыптар бойынша сөз жаттау, сөз тіркестерін құрау мақсатына бағытталған (http://balatili.kz/). Этномәдени атауларды меңгерудегі бұл сайттың ықпалы ерекше. Себебі бұнда жануарлардың қазақша атауын, олардың төлдері мен төрт түлік иесін (пірін) тануға икемді. Осы секілді https://kaz-tili.kz/, https://www.soyle.kz/, http://tilkemel.kz/ сияқты әдістемелік электрондық ресурстар қазақ тілін үйретуді көздейді. Байқағанымызша барлығының әдістемелік тапсырмалары өте ұқсас. Сондықтан қазақ тіліндегі этномәдени атауларды үйрету үшін де осындай әдістерді жинақтап, әрқайсысының тиімді тұстарын іріктеп, нәтижесінде тіл үйретудің кең форматтағы электронды ресурсын дайындауға болады. Осы мақсатта А. Баймурзина шетелдік ғалымдармен ең тиімді әдіс бойынша тәжірибе алмасу нұсқаларын ұсынып келеді (Baimurzina, 2018:800-817).

Бұнымен қоса тақырыпты зерттеу барысында лингвистикалық тұрғыдан этномәдени атаулардың танымдық негіздерін зерттеген профессор Ж.А. Манкееваның зерттеулері (Манкеева, 2014:640), этнолингвистика ғылымының негізін қалаған академик Ә. Қайдардың (Қайдар, 2013:110), дүниенің ұлттық бейнесін тілдік кеңістікте зерттеген профессор З,Қ.Ахметжанованың (Ахметжанова, 2012:250) еңбектері басшылыққа алынды. Ал педагогикалық және әдістемелік тұрғыдан жобалау әдісі бойынша А.А. Сатбекованың (Сатбекова, 2006:48-52), қатысымдық әдіс бойынша профессор Ф. Оразбаеваның (Оразбаева, 2009), сатылай-кешенді оқыту әдісі бойынша Н. Оразахынованың (Оразахынова,- Astana-Bilim Agartu (astana-bilim.kz), сын тұрғысынан ойлау әдісі бойынша Чарлс Темпл, Дж Дьюн еңбектері пайдаланылды.

Алдымен этномәдени бірліктердің белгілерін анықтау үшін этнолингвистикалық талдау әдістері қолданылды. Мәселен, тілімізде «мың қой» тіркесі де, «мыңқой» біріккен сөзі де бар. Сан есім мен зат есімнен тіркескен «мың қой»-дың мағынасы көпшілікке айқын түсінікті. Ал «мыңқой» атауы оқушы түгіл ересекке түсініксіз ұғым болары айдан анық. Ендеше мыңқой мағынасын анықтау үшін этнолингвистикалық талдау жасалады. Көнекөз қариялардың аузынан алынған деректерде «малдың мыңқойына көмейқұрт түсіпті» делінеді. Демек мыңқой малдың бір мүшесі екені және ол бет-жақ, көмей тұсына жақын мүше екенін аңғаруға болады. Тарихи, архетиптік зерттеулерге сүйенетін этнографиялық сөздікте: «Мыңқой малдың танау қалқаны ішіндегі торланған кеужір сүйектің иірілген бөліктерден тұратын қағажақ атауы. Мыңқойдың қызметі – тыныс жолындағы ауаны сүзіп тазалайды» (Этнографиялық энциклопедия, 2017:855).

Этномәдени мағына-мазмұны сақталған лексикалық, фразеологиялық және паремиологиялық бірліктердің мазмұнын ашудың негізгі тәсілі – салыстырмалы-тарихи әдіс екені белгілі. Сондықтан этнографизмдер осы әдіс бойынша зерттеледі. Салыстырмалы-тарихи әдістің басты мақсаты туыстас тілдердің ортақ тіл заңдылықтары мен тілдің тарихи дамуын анықтау. Салыстырмалы-тарихи әдіс гуманитарлық ғылымдардың барлығына тән әдіс болғандықтан зерттеушілері де, ол туралы пайымдар да көп. Салыстырмалы-тарихи әдісті автономды ғылымды зерттеуге бағытталған әдіс деп таныған алғашқы зерттеушілер Г. Гегель (Ойзерман, 2008:520) мен Ж. Руссо (Руссо, 1981:256) пайымдауларынша, кез келген ұғымды зерттеу үшін тарихына үңілу керек.

Қазақ тіл білімінде «этномәдени лексика» терминін қолданған профессор Е. Жанпейісовтің зерттеуінде: «Этнолингвистика өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін ғана емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді», – дейді (Жанпейісов, 1994). Демек, этномәдени біріліктер салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы анықталады.

Жобалап оқытудың тиімділігін дәйектеген ғалым А.А. Сатбекованың зерттеуінде: «Жобалау әдісі арқылы қазақ тілін оқыту – студенттердің репродуктивті оқу әрекеттерін біртіндеп имитациялық әрекеттерге көтеру арқылы қазақ тілінің заңдылықтарын және қазақ тілінің бай қорында жинақталған ұлттық мәдени мол мұраны студенттің ішкі құндылықтар жүйесіне енгізудің тиімді жолы» деп бағалайды

(Сатбекова, 2006:49). Демек, жобалау әдісі оқушының зерттеуге, ізденуге, өз бетінше білімін шыңдауға бағыттайтын, яғни белгілі бір тақырыптағы жобаны әзірлеу әдісі ретінде зерттеу нысанына алынды.

Сатылай-кешенді оқыту технологиясын қалыптастырған Н.Оразақынованың зерттеуінде: «Сатылай кешенді оқыту технологиясының мақсаты – оқушыларға білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелі, кешенді меңгерту. Бұл технологияның маңызды ерекшелігі – оқушыларды жақсы, жаман, орташа деп бөлмей, тек материалды өте жылдам, баяу қабылдауына қарай тапсырманы 10 деңгейге икемдеу» (https://tarbie-kz.turbopages.org/tarbie.kz/s/25967)

Қатысымдық әдістің тиімділігін анықтаған профессор Ф.Оразбаеваның тұжырымы бойынша: «Қазақ тілін үйретуде қатысымдық әдісті пайдаланудың ең тиімді жолы – оның тіке байланысқа негізделіп, адам мен адам қарым-қатынасы негізінде жүзеге асыру» (Оразбаева, 2009:56.)

Этномәдени бірліктерді үйретуде аталған әдістерді пайдалана отырып, олардың тиімділігін анықтап көрелік.

Талдау және нәтиже

Жобалау әдісі бойынша оқушыға этномәдени атаулардың бірі – ошақ ұғымының мәнін анықтау, жоба жасауды тапсыруға болады. Оқушы алдымен ошақтың дәстүрлі-құрылымдық лингвистика аясындағы мағыналарын жинай бастайды. Бұл тәсіл ұғым туралы танымдық (когнитивтік) ақпараттарды жинауға құрылады.

Бірінші қадам – денотаттық мағынасына қатысты мәліметтер жинайды:

Ошақ туралы анықтамалық ақпарат (Жанұзақов, 2008:645):

1. Ошақ – қазан асуға арналған құрал.
2. Ошақтың басты атрибутивті белгісі туралы ақпарат: ошақсыз қазан асылмайды. Сол себепті қазақ тілінде «қазан-ошақ» деп қосарлана айтылады.
3. Ошақтың түрлері туралы ақпарат: темір-ошақ – үш аяқты темірден жасалған ошақ. Көшпелі халыққа көшіп-қонуда қолайлы ошақтың бірі болған. Тасошақ – қазан асылатындай етіп және астына отын салатындай етіп ірі-ірі тастардан жасалған ошақ. Жолаушылар жиі қолданады және жайлауға көшкенде тездетіп ас дайындау үшін жасалады. Себебі күрек т.б. құралдарды қажет етпейді. Жерошақ – жерден қазылған ошақ. Көшпелі халық көшер кезінде жерошақтың орнын, яғни қазылған жерді көміп кететін болған. Себебі қазақ дүниетанымында қазылған ошақ, қағылған қазық аттылы адамға аса қауіпті деп саналған.

Екінші қадам – ұлттық құндылықтарды танытуға қатысты этносемантикалық мағынасын жинақтайды:

– Ас беру кезінде мал сойылып, ет қазанға салынғаннан кейін, ошақ басында молда дұға бағыштайды.

– «Ошаққа май құю». Ошақтағы отты жандандыру үшін жасалады. Қазақтың салты бойынша, сол үйдің түтінін түтетіп, берекесін келтірсін деген сеніммен орындалатын рәсім.

– Қыздың жасауына қазан мен ошақты қосып берген. Кейде ошақтың үш бұтына деп, оның орнына бүркіт берген. Мұның мәні – бүркіт «қырық қырсықтың бетін қайтарады» деген ырыммен байланысты.

– Малдан алғаш алынған маймен ошақтың құлағын майлаған. Оның мәні «ақ мол болсын, құт арылмасын» дегенді білдіреді.

– Әйелдер ошақтың үш бұтынан асырып отын үймейді.

– Ошақты тебуге болмайды, ошақтың киесі бар.

– Ошақты үрлеп сөндіруге болмайды.

– Нәрестенің кіндігін үйдің құты болсын деп ошақтың түбіне көмген.

Үшінші қадам – ошақтың концептуалды кодын ашады:

Ошақ*1* – қазақ халқында отбасы, үй-іші, бала-шаға мағынасында жұмсалған. «Өз ошағы», «ошаққа бас болар азамат». Біреулердің әлдебір отбасына ойран салуын «ошағын талқандады» деумен жеткізеді. Қазақта «отбасы – ошақ қасы, ошақ басы, ошақ бұты» деп келетін ұғымдар да бар. Үй ішінің амандығын тілеуде «ошақтың үш бұты аман болсын!» дейді. Ал, біреуге кіріптар болмай, іздегені өз үйінен табылсын дегені «ошақтың үш бұтына берсін» қолданысымен жеткізеді.

Ошақ*2* – төрт түліктің барлығында кездесетін аса қауіпті індетке саналған топалаңның сиыр түлігіндегі кездесетін түрі. Оның ісігін от жағатын ошақтың бұтымен қарып күйдіріп емдейді. Ошақпен емдеуге байланысты ауру атауы да солай аталған.

Ошақ3 – ересек балалардың ойыны. Ойын шарты бойынша ойыншылар саны жағынан тең болып екіге бөлінеді. Сосын тегіс ашық алаң таңдап, ол жерге бөлінген бір топтың ойыншылары түгелімен сиятындай етіп төртбұрыш сызық сызады. Бұл сызық ошақ деп аталады.

Ойынды бастау үшін екі топ ортаға жеребе тастайды. Сызықтан қашықтау жерге барып, бірі ошақтың ішінде тұрып, киіз допты сырттағы ойыншы ұрып, тигізсе ол ошақтың сыртынан шығады. Осылайша ошақтан адам санын азайту арқылы ойын жеңіске жетеді.

Ошақтың периферияльық құрылымы:

Ошақ бәйге – той, ас беруге дайындық кезінде ошақ қазылып болғанға дейін өткізілетін жақын аралықтағы ат жарысы. Ошақ бәйгесі халық арасында «жерошақ бәйгесі», «ошақ майлар бәйгесі» деп те аталады.

Ошақ майлау – асқа дайындықтың соңғы бір-екі күнінде өткізілетін қорытынды мәжіліс. Бұған арнайы мал сойылады, дайындық жайы жоспарланады. Асты ел намысына кір келтірмейтіндей ынтымақпен өткізу бірауызды болуға бәтуаласады. Бұл күні ошақ қазылып, «ошақ майлар» деп аталатын шағын бәйге ұйымдастырылады.

Ошақ пеш – пештің темірден жасалған, дөңгелек пішінді болған түрі. Бұл пеш үй ішінде орналасады. Оған қазан асып тамақ пісіреді әрі үй жылытады.

Ошаққазар – ас берер алдында ел ағалары ақсақалдар туған-туыстың басын қосып, кеңесуі. Бұл кеңесте қанша ел-жұртты шақыру қанша мал сойылуы, үй тігу мәселесі, ошақтың қай жерден қазылуы яғни ас беру мәселесі жан-жақты талқыланады.

Осылайша жобалау әдісі бойынша бір ғана этномәдени атауға байланысты когнитивті аялық білімін шыңдай отырып әрі ұғымның концептуалды жүйесін құрастыра отырып, эмпирикалық, эвристикалық зерттеуге қол жеткізеді.

Енді сатылай кешенді талдау әдісінің этномәдени бірліктерді меңгеруге қаншалықты тиімді екенін талдап көрелік. Біздің ұсынысымыз бойынша мағыналық иерархия арқылы қарапайым түсініктерден күрделі дүние бейнесіне дейінгі мағыналар топтамасын сатылай анықтау мүмкіндігіне қол жеткізуге болады. Бұл тәсіл этномәдени бірліктерді оқытуда атаудың семантикалық өрісін жинауға құрылады.

Жалпыадамзатқа ортақ ұғымдардың мағынасы этномәдени танымда түрлі семантикалық реңктерге боялады, жаңа мағыналар үстемеленеді. Мысалы, қара ұғымының мағыналық өрісін сатылай кешенді талдау әдісі арқылы анықтайтын болсақ:

Бірінші саты – қара түс – күйенің, көмірдің түсіндей бояуды білдіреді. Осы негізгі мағынадан туындайтын көпмағыналылық таралады.

Екінші саты – қара – көлеңке секілді бір нәрсенің көлемі, мөлшері (алыстан бір қара көрінді; жаудың қарасы анықталды).

Үшінші саты – қара – арам ниет, зұлым. (қара ниет, қара ой, қара идея, істің ақ пен қарасы).

Төртінші саты – қара – қайғы, қасірет (қара жамылу, басына қара бұлт үйірілу), қара – масқара болу, абыройсыздық (қара бет болу, жүзіне қара салу, абыройына қара күйе жағу).

Көпмағыналылықтың ұлттың танымда стереотиптелуінің негізінде «қара» ұғымы этномәдени бірлік ретінде қолданысқа енеді.

Бесінші саты – қара – ірі мал (ірі қара, қалың мал он бес қараны құрайды).

- қара – қарапайым адам, халық (қара киер құрақты, қара қазақ, қарадан шыққан бала).

Этномәдени атау ретінде сакралды мағынаға да ие бола алады:

Алтыншы саты – қара – киелі (қара шаңырақ).

Ұлттық танымда «қара» образ жасау, бейнелеу, яғни көркемдік модель жасауда белсенділікке ие болғаны анықталады.

Жетінші саты – қара – майсыз, арық мағынасында (қара кесек ет (майсыз ет), қара ала шыжық (құр майсыз еттен жасалған қуырдақ), қара сирақ болу (арықтау, жүдеу)).

қара – құнарлы мағынасында (қара от – қуаты мол, ащы өсімдікті құнарлы жер; қара сорпа – етті ұзақ қайнатқан құнарлы сорпасы).

Қатысымдық әдістің этномәдени бірліктерді оқытудағы тиімділігіне тоқталар болсақ, негізінен ауызша коммуникацияда айтылатын, қазақы дәстүрге сай қолданыстарды іріктеу тапсырмалары арқылы қолжеткізуге болады. Біздің ойымызша этномәдени атауларды меңгертуде қазақтың классикалық көркем шығармаларының аудиокітабын тыңдап, ондағы алғыс, қарғыс сөздерін, мақтау, даттау сөздерін, сәлемдесу, қоштасу, көрісу, қонақ күту сияқты диалогтік қатынасы айқын көрінетін жағдаяттағы этномәдени бірліктерді теру жинау қатысымдық әдісті жүзеге асыруға септігін тигізеді. Жиналған материалды тәжірибеде қолдану, тілдік қатынаста пайдалану сияқты тапсырмалардың берілуі қатысымдық әдістің орындалғандығын байқатады. Мысалы:

– қуанышты сәттерде: *қуаныш ұзағынан болсын, құтты болсын* т.б.

– мерекелерде: *мереке құтты болсын, мерейлерің өссін* т.б.;

– жиын-тойларда: *той құтты болсын, той-тойға ұлассын, тілеу қабыл болсын* т.б.;.

– алыс сапарға аттанғанда: *аман барып, сау қайт, жолың болсын, Қызыр ата қолдасын;*

– қиын сапардан келгенде: *кеткенің келіп, кемтігің толсын* т.б.;

– қиын-қыстау сәттен өткенде: *бас аман болсын, денің сау болсын* т.б.;

– көңіл сұрағанда: *шипасын берсін; ауырған да бір, аунап тұрған да бір* т.б.;

– қайғысына ортақтасқанда: *арты жақсы болсын, бастарың аман болсын;*

– жаңа киім киген адамға *киімің тозғыш, өмірің озғыш болсын;игілігін көріп, өзің тоздыр; өз иығыңда жүріп тозсын;киімің кіршең болсын* т.б. тілек айтуы стереотиптенген этномәдени қолданыстар болып саналады.

Демек, қатысымдық әдіс коммуникацияда айқындалатын этномәдени клишелер мен ұлттық құндылықты танытушы стереотиптелген штамп қолданыстарды жинауға құрылады. Лингвистикалық тұрғыдан этномәдени бірліктердің құрамына сөзден бастап, тұтас мәтін де енеді. Этномәдени бірліктердің басты ерекшелігі – мазмұн межесінде – ұлттың мәдениеті мен құндылығын таныту, тұрпат межесінде – эквивалентсіз болу. Этнолексемалар қазіргі жалпыадамзаттың мәдениетті емес, ұлттың өткен тарихындағы рухани және материалдық болмысын танытушы ұғымдар мен категориялардың мазмұнын білдіреді. Мәселен, «кесек лақтырар» сөзі – қазіргі күнделікті қолданыста кездесе бермейтін, тіпті ұмытылып бара жатқан этномәдени бірлік. Кесек лақтырар – қыстағы қар суы мен топырақтың ылғалдығын анықтауға қатысты жасалған ырым. Көктемгі егіске дайындалатын кезде жасалған. Егер лақтырылған кесек топыраққа терең батса, онда егін түсімі көп болады деп сенген. Осы атаудың өзі қазақтың тұрмыс-тіршілігінен үлкен тарихи ақпарат береді. Демек, кесек лақтырар этнолексемасы қазақ халқының отырықшылық заманында, егін шаруашылығы кеңейген кезеңде қалыптасқан. «Кесек лақтырар» сөзі қазақ халқының Ұлы дала иесі екенін дәлелдей түседі, себебі, жердің бойындағы ылғалды анықтауы, мезгіл бойы болатын амалдардың ретін аңғаруы, егіннің салу уақытын байқауы осындай ырымдармен дәйектеліп отырады.

Этномәдени бірліктерді салыстырмалы-тарихи әдіс бойынша талдағанда мағына дифференциалдау тәсілі тиімділігімен ерекшеленіп, этнографизмдердің көпмағыналылыққа ие болу қызметтерін айқындады. Мысалы, қазақтың көне сөзі – бақыр. (Т.Жанұзақов 2008:103)

Бақыр1. Қазіргі таным бойынша бақыр – бір тиыннан бес тиынға дейінгі металл ақша. Бір мен бес тиынды қара бақыр деп айтатынымыз олардың мыстан (күміс емес) жасалатыны, түсі қарайып кетуіне байланысты болса керек. Сондай-ақ бір мен бес бақырдың құны ділда секілді емес, көп дүние сатып ала алмайсыз. Осыдан барып, бақыр, қара бақыр сөзіне құнсыз, бағасыз, арзан ұғымдары келіп үстемеленді.

Бақыр2 – бос, арзан, бағасыз. Мысалы, Жақсыға айтқан сөзің алтын болар, жаманға айтқан сөзің бақыр болар. Бақыр көңілім жай болмас, Ақсақалдық қылмасам. Тілегім қабыл бола ма әділдікпен тұрмасам (К.Әзірбаев).

Бақыр3 – ертеде кен өндіру ісінде әсіресе алтынды шайқау арқылы өндіруде қолданылған мыстан жасалған, тұтқасы жоқ, жайпақтау ыдыс. Оған алтын кенін салып, су құйып шайқап, төгеді. Ыдыс түбінде алтын шөгінділері қалады. Қазақтың әдеби тілінде «алтын шайқау» сөзі осыдан қалған. Зергерлер бұл ыдысты «оқбақыр» деп те атаған.

Бақыр4 – мыстан жасалған, асып қоюға арналған бауы бар, ас пісіруге қолданылатын шағын қазан. «Бақыр қазан қайнаса, бәріміздің бағымыз» деген сөз осыдан туған. Жаугершілік заманда сарбаздар қолданатын, күндерін үнемі желдің өтінде, ашық аспан астында өткізетін малшылар қолданатын шағын ыдыс ретінде ұлттық санада сақталған.

Бақыр5 – шұңғылдау келген, сабы бар мыс ыдыс. Әдетте су құю үшін, отқа май құю үшін қолданады. Қазақ ертегілерінде «Мен бақыр алып, күйеу ырымын жасап, отқа май құйдым» деген сөздер кездеседі. Қазіргі қолданыста бақыраш деп те қолданады.

Бақыр6 – құдықтан су алуға арналған мыстан жасалған шелек. Қалдыбақыр деп те атайды. Қазақ совет энциклопедиясында: «бұрынғы кезде металдан жасалған шелекті бақыр деп те атаған» деп көрсетілген.

Осыдан шығатын қорытынды, бақыр – мыстан жасалған бұйым семасынан туындаған. Оған басты дәлел мыстан әртүрлі бұйымдар жасайтын шеберді (ертеректе мыскер деп те атаған) бақыршы дейтін болған. Сондай-ақ далалы жерде ас әзірлеушіні де бақыршы деп атаған. Демек, қазақ мәдениетінде мыс пен бақыр – ортақ ұғымдар. Мыстың бағалы емес, табиғи түсі бар (қызыл), тез тотыққыш (сондықтан қара түс береді), оңай өңделетін (тез иіледі, майысады) жеңіл (көшпенді үшін тиімді), зиянды элементтер бөлмей, ұзақ сақтауға бейімді (тамақ бүлінбейді, сасымайды), жарамдылығын жоймайтын (суыққа төзімді, таттанбайды) қасиеттерін қазақ халқы жіті аңғарғаны байқалады. Демек, мыстың арзан метал болса да,

тұрмыста ең қажетті бұйымдарды жасау үшін қолданылатын темір екенін танытатын БАҚЫР сөзі осындай салыстырмалы-тарихи әдістің мағына дифференциалдау тәсілімен анықталып отыр.

Келесі этномәдени атау – айтұяқ (Жанұзақов, 2008:27)

Айтұяқ1 – жылқы түлігінің әспеттелген поэтикалық атауы, метафоралық образ. Қазақ төрт түлікті *ашатұяқты* (қой, түйе, сиыр) айтұяқ немесе *жұмыртұяқ* деп үлкен екі топқа бөлген. Жылқыны айтұяқтыға жатқызады.

Айтұяқ2 (БОЗ ҚАСҚА ШАЛУ) – Тәңірге жалбарынып, құрбандыққа ерекше нышаны бар жылқы сою. Қазақы этномәдени ортада кез келген жылқыны емес, керісінше айрықша нышаны бар жылқыны құрбандыққа шалу дәстүрі болған. Сондай нышаны бар малды, ай тәңірге құрбандыққа шалғанда, құрбандық қабыл болады деп түсінген. Тіршілігінің түп қазығы төрт түлік малдың тұяғы мен мүйізін табиғаттың өзге құбылыстарына емес, тек айға ғана теңеуі қазақ қауымының айды ерекше құрмет тұтып, одан мал басының амандығын тілеп, табынумен байланысты. Мұндай жағдай олардың тыныс-тіршілігінің әр қырынан байқалады. Мәселен, көшпелілер үшін құрбандықтың ең үлкені *айтұяқ* және *боз қасқа*. Өзі ақ, тұяғы ай сықылды жылқы төрт түлік малдың ішінде тәңірлерге, ата-бабалар аруағына бағышталып союға ең лайықты деп саналған және бұл дәстүр сонау сақтар мен ғұндар заманынан жалғасып келе жатыр. Демек, этномәдени бірліктер өз бастауын көне түркілік танымнан (наным-сенім, тотемдік, тәңіршілдік түсініктерден) алады. Содан өрбіген қазақы дүниетанымнан материалды және рухани мәдениет өзге ұлтта кездеспейтін этникалық дүниенің бейнесін қалыптастырады. Этномәдени атауларды оқытуда мағыналық ажыратылымын талдау, лексика-семантикалық топтарын жасау, одан тарайтын тіркестерді анықтау әрқайсысының мағынасын аша отырып, ортақ белгісін табу, этномәдени атауларды жаңғыртуға септігін тигізеді. Әрине, зат пен ұғым қолданыстан шыққаннан кейін, ұмытылып, жойылатыны хақ. Қолданыста жоқ екен деп, көне ескіліктерді ұмытуға болмайды. Осы тұста, қолданыстағы белсенді сөздердің мағыналық дифференциациясын талдай отырып, ескіліктерді қайта жаңғыртуға мүмкіндік туады.

Салыстырмалы-тарихи әдіс бір тілдің ішіндегі бірліктердің тарихи даму үдерісін зерттеуге негізделеді. Тіл бірліктерінің ішіндегі әсіресе сөз мағынасының дамуында кеңею және тарылу процестері болатыны айқын. Этномәдени атаулар тілдік қолданыста үнемі түпкі (тура) мағынасында жұмсала бермейді. Бейнелі тілдік оралымда, фразеологиялық тіркесте белгілі бір мағыналық реңкке ие болады. Осылайша этномәдени атаулардың екінші мағынасы пайда болып, мағына кеңею үдерісі қалыптасады. Мысалы, ашамайдың бастапқы мағынасы «нар немесе басқа да бір өркешті түйелерді ерттеуге қолданылатын әбзел атауы» болған. Кейін ашамайдың қолданысы кеңеюіне байланысты «ер баланы мініске үйрету үшін атқа салынатын ер» мағынасында жұмсалып, «Ашамайға мінгізу» этномәдени атаудың қалыптасуына негіз болған. Байқағанымыздай заттық мәдени атаудың қолданыс қызметіне қарай мағыналық динамикасы да тілде көрініс тауып отырады.

Кейде тілімізде бар этномәдени атаулардың тілдік қолданыста сиреуіне байланысты, тіпті сол салт-дәстүрдің қолданыстан шығуына, яғни жойылуына байланысты сөздің мағынасы да жоғалады. Мысалы, қазіргі қазақтың танымында байтал – «үш жасқа толған ұрғашы жылқы малы» деген мағынада қолданылады. Ал ертеректе байтал – қалыңмал беру кезінде негізге алынатын өлшем атауы болған. Яғни қалыңмалға еркек құнанды емес, өсіп-өнетін ұрғашы мал – байталды қосса, қалыңмал құны жоғары деп есептелген. Сондықтан құдалық сөйлесуде, қалыңмал көлемі байталмен есептелетін болған. Қазақта дүниеге бала келгенде «*Қойшы ма?*», «*Жылқышы ма?*» деп сұрайтын салт бар. Бұл көз тимесін деген ниетпен «Ұл *ма?», «Қыз ба?*» деген сұраудың жұмбақтап айтылған түрі. Мұндағы қойшы – ұл, яғни қой бағатын ұл деген мағынада болса, жылқышы – қыз бала. Қыздың қалыңмалына бұрыннан қалыптасқан ғұрып бойынша 47 байтал немесе 37 байтал немесе 27 (әрі қарай 17, 9 болып жалғаса береді) жылқы беріледі. Сонда қыз бала әке-шешесіне байтал әкелетін жылқышы болып шығады (http://argymaq.kz/archives/1175). Байқағанымыздай, этномәдени атаулардың мағынасы тілдік қолданыста болу/болмауына тікелей байланысты екен. Этномәдени атаулардың өзі ұлттың салт-дәстүрі, жосын-жоралғысы, ырым-тыйым болса, олар уақыт өте келе ұрпақтан-ұрпаққа таралмай қалып, ұмытылса, мағына да жойылады. Мәселен, қазір шұғыл хабар берудің сан алуан түрі бар. Ал ертеректе жедел хабар алмасудың классикалық түрі – ат шаптыру болған. Осыдан барып, ауылға шауып кіруге болмайды, «жаман хабар келді» деген мағынаны білдіреді. Қуанышты хабар жеткізу үшін шауып

келетін болса, «сүйінші» деп айқайлап шабу керек деген мағыналар көне ескіліктер ретінде санада сақталып тұр. Ал «ат шаптырудың» хабар алмасу мәні қолданыстан шыққаннан кейін «бәйгедегі аттар жарысы» мағынасында түсініле бастағаны бәрімізге белгілі. Осылайша кейде тілдің тұрпаты қалғанмен, бастапқы мағынасының орнына жаңа мағыналар үстемеленіп жатады. Этномәдени атаулардың семантикалық дамуында болатын осындай үдерістерді салыстырмалы-тарихи әдістер арқылы анықтау тиімді деп есептеледі.

Қорытынды

Қорыта келгенде ұлттық мәдениетімізді дамытудың, мәдени мұраларымыздың мәнін түсінудің, тарихты зерделей отырып, жан-жақты дамыған рухани мәдениетті жеке тұлға тәрбиелеудің мәнісі тереңде жатыр. Этномәдени бірліктерді оқыту арқылы ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға, оқушының танымдық қабілетін дамытуға, өз ұлтының мәдениеті мен этнобірліктердің табиғатын тану арқылы ақпараттық-танымдық құзіреттіліктерін жетілдіруге ықпал жасаймыз. Мектеп оқушылары мәтінде кездескен түсініксіз сөздерге мән бермей оқып кете береді. Көбінесе ондай сөздер этномәдени атаулар болады. Себебі этномәдени атаулар, мәселен, материалдық және рухани мәдени атаулар қазіргі қолданыста болмағандықтан, көзбен көріп, қолмен ұстамағандықтан атауы да қазіргі күнделікті лексиконда кездеспегендіктен танылмауы мүмкін. Сол бейтаныс атаудың мағынасын іздеу, ұмтылдыру үшін оқушыларды көне этномәдени ұғымдармен таныстырып, мәтінде кездескен әрбір этнографизмдер туралы толық ақпарат, концептуалды білім беруіміз қажет. Ол үшін оқушыны жалықтырмайтындай әдіс-тәсілдер қолданған абзал. Мақаламызда этномәдени атауларды оқытудың бірнеше тәсілін ұсындық. Демек, этномәдени бірліктерге тән қасиет семантикалық өрісінің кеңдігі, концептуалдық құрылымын құрайтын танымдық ақпаратының мол болуы оқушыға іздену, зерттеу, материал жинау тәсілдеріне құрылған тапсырмалармен меңгерту тиімді екені анықталды.

Әдебиеттер

Pimsleur Method™ ... learning languages online has never been easier. Core Lessons. [Электронный ресурс].- https://www.pimsleur.com/

Шехтер И.Ю. Живой язык. – М., 2016. [Электронный ресурс]. shekhter.ru.

Драгункин А.Н. Замечательный учебник английского языка для всех. – СПб.: Издатель: Супер Издательство Язык курса, 2018

Петрова, А.В. ПЗО Новый самоучитель английского языка: практический курс. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2009. – 607 с.

[Электронный ресурс]. – Metod_Ili_Franka_English_Fairy_Tales.doc // list-english.ru›

Умин Е.А. Иностранный – легко и с удовольствием. – М., 2013. – 51 с.

[Электронный ресурс].- puzzle-english.com›

Baimurzina A. The role of the Russian language in the determination of Kazakh students | El papel de la lengua Rusa en la determinación de los estudiantes Kazajos. Opcion 35(Special Issue 23). – С. 800-817.

Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2014. – 640 б.

Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: Табиғат. III том. – Алматы, 2013. – 110 б.

Ахметжанова З.К. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Елтаным, 2012. – 250 с.

Сатбекова А.А. Қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінің дидактикалық ұстанымдары // Білім – Образование. №3 (27) 2006. – 48-52 б.

Оразбаева Ф. Тіл әлемі. – Алматы, 2009.

Оразахынова Н.А. Сатылай кешенді оқыту технологиясы бойынша көшпелі сабақ // [Электронный ресурс].- Astana-Bilim Agartu (astana-bilim.kz)

Қазақтың этнографиялық категориялар ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Этнографиялық энциклопедия. III том. – Алматы, 2017. – 855 б.

Ойзерман Т. Кант и Гегель. Опыт сравнительного исследования. – М., 2008. – 520 с.

Руссо Ж. Педагогические сочинения / под ред. Г. Джибладзе. – М., 1981. – 256 с.

Жанпейісов Е. Этнолингвистика // Ана тілі. – 1994. – № 3. – 20 қаңтар

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы, 2008.

http://argymaq.kz/archives/1175

References

Ahmetzhanova Z.K. (2012) Ocherki po natcional'noj kontceptologii. [Essays on national conceptology]. Almaty:Eltanym, p.250.

http://argymaq.kz/archives/1175

Baimurzina A. The role of the Russian language in the determination of Kazakh students | El papel de la lengua Rusa en la determinación de los estudiantes Kazajos. Opcion 35(Special Issue 23), c. 800-817 (in English)

Dragunkin A.N. (2018) Zamechatel'nyy uchebnik angliyskogo yazyka dlya vsekh. [Super Publishing Course Language] SPb: Izdatel': SuperIzdatel'stvo YAzyk kursa (in English)

Janpeyisov E. (1994) Étnolïngvïstïka. [Ethnolinguistics] Ana tili. – № 3, – 20 qañtar (in Kazakh)

Mankeeva J. (2014) Qazaq til biliminiñ mäseleleri. [Problems of Kazakh linguistics] – Almaty, p.640 (in Kazakh)

Metod_Ili_Franka_English_Fairy_Tales.doc // list-english.ru›

Orazbaeva F. (2009) Til älemi. [The world of language] Almaty. (in Kazakh)

Orazahynova N.A. Satylaj keşendi oqytu tehnologïyasy bojınşa köşpeli sabaq. [Field lessons on the technology of step-by-step integrated learning] // Astana-Bilim Agartu (astana-bilim.kz) (in Kazakh)

Oyzerman T. Kant i Gegel'. (2008) Opyt sravnitel'nogo issledovaniya. [Comparative research experience] Moscow, p. 520. (in Russion)

Petrova, A.V. (2009) PZO Novyy samouchitel' angliyskogo yazyka: prakticheskiy kurs [New self-instruction manual of the English language: practical course]. M.; ACT: Astrel'; Vladimir: VKT– 607. (in English)

[Pimsleur Method™ ... learning languages online has never been easier. Core Lessons] (in English) https://www.pimsleur.com/ puzzle-english.com›

Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi / Jalpı redakcïyasın basqarğan T.Januzaqov. [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty (in Kazakh)

Qajdar Á. (2013)Qazaqtar ana tili áleminde: Tabiǵat. [Kazakhs in the world of their native language: Nature]. Volume III. – Almaty p.110. (in Kazakh)

Qazaqtyñ étnografïyalıq kategorïyalar uğymdar men ataularınıñ dästürli jüyesi. Étnografïyalıq éncïklopedïya. [The traditional system of concepts and names of Kazakh ethnographic categories. Ethnographic encyclopedia]. Volume III. – Almaty, (2017) p.855. (in Kazakh)

Russo ZH. (1981) Pedagogicheskiye sochineniya / pod red. G. Dzhibladze [Pedagogical works]-Moskva, 256p. (in Russion)

Satbekova A.A. (2006) Qazaq tilin jobalau ädisi arqılı oqıtu jüyesiniñ dïdaktïkalıq ustanımdarı. [Didactic principles of the system of teaching the Kazakh language by design methods] //Education. №3 (27), p 48-52. (in Kazakh)

Shekhter I.YU. (2016) Zhivoy yazyk. [Living language] (in Russian) shekhter.ru.

Umin Ye.A. (2013) Inostrannyy – legko i s udovol'stviyem. [Foreign – easy and fun]. Moscow, p.51.(in English)

IRSTI 16.31.51 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph18

S.K. Sansyzbayeva*, S.S. Sagatova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail:sksansyzbaeva@gmail.com

CROSS-CULTURAL EDUCATIONAL STRATEGY FOR TRAINING FOREIGN STUDENTS

The growth of international relations and the growth of relations between individuals who belongto different cultures in recent decades are of particular relevance in the study of problems of intercultural communication. The aim of the article is to consider the strategies of teaching foreign students using intercultural communication. This article has both practical and theoretical significance, as it is aimed at identifying the main causes of communication failures of foreign students in learning the Russian language. The article deals with issues related to intercultural communication in the training of students of the Flagship program. The authors identify the causes of stylistic, semantic and phonetic communication barriers. The article also reflects the peculiarities of the perception of lexical and grammatical material by American students. The ways of overcoming communication barriers are suggested, taking into account the mentality of students. The article also focuses on issues emerged because of the implementation of cultural and background knowledge in the educational process. The article concludes that the success of communication is determined by various verbal characteristics of communication. In this regard, it is necessary to choose from a wide range of linguistic communication tools that are most suitable for each specific speech situation. The consideration of such issues is of practical importance for research in the field of intercultural communication and methods of teaching Russian as a foreign language.

Key words:communication, training, stereotype, ethnos, mentality.

С.Қ. Сансызбаева*, С.С. Сағатова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com

Шетелдік студенттерді даярлаудың мәдениетаралық білім беру стратегиясы

Соңғы жылдардағы халықаралық қатынастардың өсуі және әртүрлі мәдениеттер өкілдері арасындағы қарым-қатынастың артуы мәдениетаралық коммуникация мәселелерін зерттеуде ерекше өзектілік тудырады. Бұл мақаланың мақсаты – шетелдік студенттерді мәдениетаралық коммуникация призмасы арқылы оқыту стратегияларын қарастыру. Мақаланың практикалық және теориялық маңызы бар, себебі ол шетелдік студенттердің орыс тілін үйренудегі коммуникативті сәтсіздіктерінің негізгі себептерін анықтауға бағытталған. Мақалада «Флагман» бағдарламасының студенттерін оқытудағы мәдениетаралық қарым-қатынасқа байланысты мәселелер қарастырылған. Авторлар стилистикалық, семантикалық және фонетикалық коммуникативті кедергілердің себептерін анықтайды. Сондай-ақ, мақалада американдық студенттердің лексикалық және грамматикалық материалды қабылдау ерекшеліктері көрсетілген. Білім алушылардың менталитетін ескере отырып, коммуникативтік кедергілерді еңсеру жолдары ұсынылады. Мақалада сонымен қатар оқу процесінде мәдени және фондық білімді жүзеге асыруға байланысты мәселелерге ерекше назар аударылады. Мақалада қарым-қатынастың сәттілігі қарым-қатынастың әртүрлі ауызша сипаттамасымен анықталады деген қорытынды жасалды. Осыған байланысты әрбір нақты сөйлеу жағдайына ең қолайлы лингвистикалық байланыс құралдарының кең қорынан таңдау қажеттілігі байқалады. Мұндай мәселелерді қарастыру мәдениетаралық коммуникация саласындағы зерттеулер мен орыс тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі үшін практикалық маңызы бар.

Түйін сөздер: коммуникация, білім беру, стереотип, этнос, діл.

© 2021 Al-Farabi Kazakh National University

С.К. Сансызбаева*, С.С. Сагатова
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail:sksansyzbaeva@gmail.com

Межкультурная образовательная стратегия подготовки иностранных студентов

Рост международного общения и увеличение коммуникаций между представителями разных культур в последние десятилетия создают особую актуальность в изучении вопросов межкультурной коммуникации. Целью данной статьи является рассмотрение стратегий обучения иностранных студентов через призму межкультурной коммуникации. Статья имеет практическую и теоретическую значимость, поскольку направлена на выявление основных причин коммуникативных неудач студентами-иностранцами при изучении русского языка. В статье рассмотрены проблемы, связанные с межкультурной коммуникацией при обучении студентов программы «Флагман». Авторами обозначаются причины стилистических, семантических и фонетических коммуникативных барьеров. Также в статье выявляются особенности восприятия лексико-грамматического материала студентами-американцами. Предлагаются пути преодоления коммуникативных помех с учетом менталитета обучающихся. В статье также уделяется внимание вопросам, связанным с реализацией культурных и фоновых знаний в учебном процессе. В статье сделан вывод о том, что успешность общения определяется различными вербальными характеристиками коммуникации. В связи с этим наблюдается необходимость выбора из обширного запаса лингвистических средств коммуникации тех, которые являются самыми подходящими для каждой конкретной речевой ситуации. Рассмотрение подобных вопросов имеет практическое значение для исследований в области межкультурной коммуникации и методики преподавания русского языка как иностранного.

Ключевые слова: коммуникация, обучение, стереотип, этнос, менталитет.

Introduction

In the past decade, questions of intercultural communication have become particularly relevant. This comes as a result of the growth of international interaction and the increase of communication between individuals and groups of people, who belongs to different cultures.

The topic is of particular relevance, due to the possibility of applying the results of the research in the methodology of teaching Russian as a foreign language.

Intercultural communication has a clearly expressed and practical character. It is not simply science, but also a singular set of skills which one needs to have for successful realization of communicative matters. Above all, these skills are essential for those who often interact with different cultures and countries in a professional context.

The problems of intercultural communication are particularly relevant in the age of globalization. Despite the fact that humanity is becoming more and more interconnected and unified, it does not lose its cultural diversity and national identity. Moreover, due to the identity and uniqueness of each people and nation, there is a field of activity for researchers of culture and language.

In the structure of intercultural competency, the difficulties of mutual understanding carry particular importance. In many practical situations, one communication participant is confronted with the fact that his words and actions are incorrectly understood by the other participant. Because of this, many difficulties and obstacles appear. These obstacles disrupt mutual understanding of the communicants, destroy the process of effective communication, and may even bring conflicts to a head. As usual, the emerged difficulties are caused by those intercultural differences between people which cannot be eliminated during the process of communication. Such difficulties of communication are commonly called “barriers to intercultural communication,” which, due to the strength of their practical meaning, require specific effort and special knowledge to translate. Intercultural barriers are customarily divided into two large groups: barriers of understanding and barriers of interaction.

Material and Methods

It is very often found in situations of cross-cultural communication that not every participant possesses the same level of language knowledge. This circumstance, according to A. P. Sadokhin, “gives rise to the so-called ‘language barriers’, which are commonly divided into three fundamental types: stylistic, semantic, and phonetic.” (Sadokhin 2008: 5).

We performed a survey and analyzed students' answers from "Speech," "Reading", and "Writing" courses with the goal of detection of language barriers in the practice of Anglophone students.

Let's delve into the survey. Stylistic barriers arise due to the disparity of the language styles of the communicants; these differences include mutually incomprehensible terms and means of communication that do not fit the speech situation. In the speech of American students, high literary style is often used in situations of everyday or household communication. This is caused by the domination of written discourse over oral in class; when oral speech is used, it is primarily employed in monologues and discussions using journalistic style. One such simple stylistic barrier is the wide usage of personal pronouns in the Russian language as opposed to English. For example, the personal pronouns "ты, вы/Вы" are used with different communicative goals in Russian, which presents particular difficulty for Anglophone students attempting to translate their sole second-person pronoun "you". Further problems may not only cause stylistic dissonance, but also mistakes in spoken etiquette.

Semantic barriers emergebecause of the conferring of misunderstood meanings of symbols and terms which are used in communication. There are many different meanings possessed by these symbols, which may be used in many different modes of communication. If a term has several meanings, the speaker should choose one which the recipient would unambiguously understand. But, since rather often similar terms have different meanings cross-linguistically, situations of misunderstanding and misconception arise. During the communication with American students, one often finds semantic barriers connected with incorrect or narrow understandings of the meanings of some words. One such word is found in the example, "Студенты КазНУ одеваются формально" (Students of KazNU dress <formally>.) In the process of dialogue with the students, they clarified that they wished to show how students of KazNU prefer to wear work clothes (suit, dress shirt, tie) in contrast to the American students' more comfortable attire. In Russian dictionaries the word "формальный" has a few basic meanings: 1. relating to the word "форма", or form (formal indication, formal meaning of the word and so forth). 2. Containing formalism (formal relationship to the matter). 3. Founded on the principles of formalism (formal method). 4. Executed in a correct or lawful manner (formally he is right). 5. Existing only by outward appearance, by form (formal excuse for cancellation, formal cause for attack). In other words, this word in Russian does not relate to the outward appearance or choice of clothes. The English word "formal" has "official" as one of its meanings, which dictated the choice of the given word for American students.

Here are some examples related to the concept of political correctness. The word «disabled» (in Russian «инвалид» from Latin invalidus – powerless, weak) Russian means «a person who has lost (fully or partially) the ability to work as a result of injury, wound, illness or old age» (compare.: disabled of war, disabled of labor, disabled since childhood, etc.). English-speaking students do not use this word in communication in Russian, as well as in English, considering it a manifestation of discrimination, infringement of human rights. However, in the texts in Russian, quite often there are sentences like «Disabled people were sitting in the park». In the texts on the topic «Army» there were examples related to the fact of evading conscription by Russian young people using various methods, including imprisonment in a psychiatric clinic. Further, the consequences of such evasion of military duties were explained: a person who spent six months in a psychiatric hospital risks receiving a certificate that does not allow him to work for life in some organizations and government structures. After reading this fact caused a «culture shock» among students from the United States. They attributed their surprise to a more tolerant attitude towards people with mental health problems in the US, in contrast to the examples they read in the text.

Semantic barriers were also noticed in the educational process, because of the background cultural lack of knowledge about the realities of the life of the Russian people. Russian Russian writers often read texts that contain everyday objects that are unfamiliar to them (a chest, bast shoes), and names of unofficial Russian symbols (a birch tree, a round dance). The solution to the problem is to write these words in a glossary and remember the use of the word in the context of the work.

In written speech, the students also were affected by features of English punctuation, in which the comma is much more widespread.

Many speech errors and barriers arise in connection with the synonymous use of words. Russian Russian prepositions *около, вокруг*are translated into English by one word *around*; ли, если-if, which complicates the choice of the Russian word variant when constructing sentences. The pronoun *they* in English can be used in a broader sense than in modern Russian, sometimes instead of the pronouns *hi, shi* to denote an indefinite person. This can be shown in the following dialog:

"My cousin is coming this evening.

"Where are they from?"

"He's from California.

This feature of English grammar has an impact on the oral and written speech of students in Russian. For example, in the sentence "He spoke to a person from the university, they said that March 23 is a day off" (in Russian "*Он* говорил с человеком из университета, *они* сказали, что 23 марта – выходной день»), the number category is violated.

Factors of influence of the native language on the foreign language being studied create prerequisites for various semantic barriers and errors in spoken and written communication.

Lexical paronyms of the Russian language present particular difficulty for international students. Many students do not pay enough attention to the existence of meaningful phrases, homophones, or relatives by root which differ semantically. As an example, in a written assignment about religion, a student confused the paronyms *Божественный – богобоязненный (divine – pious)* in the sentence "Божественный человек сам должен прийти к выводам о своем отношении к религии…" (A divine person should come to a conclusion about his own relationship to religion). Paronyms cannot replace each other in sentences without changes to the sentence's basic meaning (compare *духовный – одухотворенный (spiritual – inspired), душевная – душевая (mental – shower), соседний – соседский (neighboring – neighbor's), здравица – здравница (toast – health resort), генеральный – генеральский (general – general's), дружный – дружественный (personable – friendly), экономия – экономика (economy – economics), белеть – белить (to turn white – to whitewash), охладеть – охладить (to cool off – to chill), сытый – сытный (sated – filling)* and so forth.) We explained to the students that the semantics of paronyms are realized in speech thanks to their interaction with the context, for example *земной шар – земляной вал (the Earth – earthworks), отчетный год – отчетливый звук (reported year – distinct sound), классная работа – классовый характер (class work – class consciousness)* and others. The basic tasks of work on paronyms are: learn the correct meaning of Russian words; understand the differentiation of the semantics of words that form a paronymic pair; and learn how to clearly recognize the borders of associations of considered paronyms and their meaningful connections. It is important to underline that the level of speech culture directly depends on knowledge of use of paronyms, because incorrect use impacts both the accuracy and the perception of speech.

Phonetic barriers of perception include lack of differentiation of or incorrect pronunciation of sounds as well as uncertain division of the basic elements of language, those beingsentences, wordsand morphemes. The understanding of oral foreign-language speech assumes correct discernment of sounds and words. Difficulties here are caused by accents, mistaken placement of stress, mixing of words in phrases and sentences, all of which create difficulty in the understanding of verbal information. One problem which students face in the learning process is listening comprehension. Often, the process of listening gets increasingly difficult due to the diction of the speaker, the timbre of the voice and the tempo of speech, all of which cause lack of understanding of spoken speech and mistakes during the filling out of writing assignments after listening.

More widespread phonetic mistakes in the speech of English-speaking students are hard and soft pronunciations in words with [л] and [л'], [т'] in the endings of infinitives, and so on, caused by historical characteristics of the construction of the speech apparatus. "For example, typical Russian articulation assumes a characteristic structure with outstretched lips and the tip of the tongue on the teeth, whereas English has flat lips and alveolar placement of the tongue." (Sadoxkhin, 2008: 6) All of these are naturally reflected in the quality of communication. Words in the Russian language which have several consonants in a row create can as a result create even more phonetic problems (see *marshrut, kontrstrategiya, userdstvovaniye, vsplesk, vprysk, vzglyad, vzdremnut'* and so on).

One important problem of intercultural communication is sexism – the idiolgies and practice of discrimination against people due to their gender, combined with the idea of superiority of one gender above the other in differing spheres of life and with prejudice towards representatives of a certain gender. The movement to combat sexism arose in the early 1960s along with second-wave feminism and continues to this day. Internet publication "Modny Peterburg [Modern Petersburg]" states "the battle for gender equality in Silicon Valley continues, which requires colossal resources and rather specific solutions. For example, Google decided to spend up to 20% of working time on thinking up solutions to the problems of gender inequality in the company. Intel set aside $300 million on computer science education and job creation for women. At Apple, they have calculated that 30% of their workforce consisted of women, but among the managerial/directorial class only 28%, and in the scientific-technical

sphere – only 20%. Tim Cook is very unhappy with these figures, the company needs more women!" (Modnyy Peterburg 2015: 1) Several recent Internet publications also dealt with the scandal and blame of sexual harassment that have arisen around famous Hollywood personalities.

The problem of sexism is reflected in classes on the theme of "Family, Upbringing, Education." In the opinions of American students, the role of women in the family and in society is not the same in the United States, in Russia, and in Kazakhstan. According to their answers on surveys, in Russia and Kazakhstan women do not have absolute freedom in family life and rarely have leadership positions. In the United States, however, women have the same rights as men (with exceptions: for example, "hidden sexism", which crops up, for example, in differences in salary). Women also have leadership positions in government. Students underlined the presence of difficulties and problems placed solely on women in Russia and in Kazakhstan. There are clear and visible differences between the roles of mother and father. Women are assigned all the decisions about domestic matters and problems of raising children, whereas the father is only supposed to earn money. However,concerning positive government support of the family, long maternity leave and allowances paid for the care of the child in Russia and Kazakhstan were noted as things that the United States did not have.

One similar notable moment is the example of the Soviet film "Moscow Does Not Believe in Tears", describing life in the Soviet capital in the 1950s. Many students reacted positively to the film; those reactions boiled down to the conclusion "Overall the film isn't bad, and we learned a lot about the Soviet Union…" However, some of them, mostly girls, noted the negative appearance of the character Gosha, played by Alexei Batalov. Students noticed elements of sexism in the authoritarian attitude of Gosha to Katya, like to a weaker creature. Among the answers given: "[Gosha] did not offer to go to a picnic, but rather insisted"; "[he] forbade her to decide, advise, criticize, or speak in a raised voice based on the fact that she is a woman", "he asserted his independence of making decisions using the phrase 'due to the simple fact that I am a man'". All of these seemed unpleasant to the students, according to American culture. Due to all this, Katya's attachment to Gosha, in spite of his "impudent" conduct and "inferiority complex"due to the fact that Katya earns more money than him, seemed absurd to the students.

Discussions in connection with the theme "Family, Upbringing, Education", showed several differences in traditional perceptions of upbringing between representatives of the post-Soviet space and Americans. In an essay about family, students analyzed the situations in Russia, Kazakhstan, and the USA and compared the distribution of civil marriages, support of homosexual marriages, the functioning of incomplete families, the differences in treatment of biological and adopted children, and so on. The opinions of American students about the fact that school and university are exclusively educational spaces, excluding functions of upbringing which are the exclusive prerogative of parents, presents particular interest.These factors explain the peculiarities of intercultural communication between teachers and american students, in which both comments and compliments made in public are practically excluded.

The dichotomy of "collective vs. individual" merits particular attention. In Russian reality, just like in Kazakh, the concept of the collective dominates (compare classes in schools, student groups, organizations and businesses). In American traditions of education, however, classes are formed only in the beginning; later on, students don't study in specially formed collectives but instead choose their courses individually. This causes American students to form a notion about the role of each person in counterbalance to the collective creation.

Literature review

The most detailed issues of cross-cultural communication are reflected in the works of S. G. Ter-Minasova. Her works indicate the importance of the applied nature of research on the problems of cross-cultural communication. According to her statement: "The close relationship and interdependence of foreign language teaching and cross-cultural communication are so obvious that they hardly need extensive explanations " (Ter-Minasova 2001: 30).

The fact that it is important to considerinternational and national elements in the study of languages, since "two national cultures never completely coincide" was mentioned in their fundamental works by E.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov (Vereshchagin 1990: 41).

In addition, the paper presents the data of A.P. Sadokhin's research on intercultural barriers, which he divides into barriers of understanding and barriers of communication.

The issues of linguistic and cultural aspects of the formation of language consciousness are addressed in the works of V.P. Sinyachkin, M.A. Bragina, V.V. Dronov and others. Makeeva E., Lopukhova Y.reviewedcourse of cross-cultural communication as a form of homeinternationalisation within Russian higher education institutions.Nikitaev S., Ter-Minasova S. analyzed modern theories and methods of teaching foreign languages.

Various aspects of communication between cultures, problems of communicative competencies are considered in the works of foreign scientists Byram M., Samovar L., Porter R., Lustig M.W., Koester J., Piller I., Bredella L., Fisher G., Maloof V., Rubin D., Miller A.

Results and discussion

Thus, the detection of characteristics of intercultural communication testify to the fact that basic problems that arise in the process of education of Russian to American students are due to language barriers and differences in mentality.

By mastering language, a person simultaneously penetrates a new national culture and receives enormous spiritual riches, which are saved in the learned language. Without understanding the cultural characteristics, implicit meanings in the read text, it is impossible to learn a foreign language.

Among the more striking features discovered by observing and surveying, it's possible to pick out the following: the "collective-individual" dichotomy, aspects of gender in society, questions of upbringing, theorization of the educational process in Kazakh universities and so forth. Among the differing cultural characteristics of Kazakhstan, the students noticed: inter-ethnic and interfaith tolerance of ethnic Kazakhs towards other peoples; hospitality towards foreigners, and diversity and beauty of Kazakh food and nature.

Conclusion

To sum up what was said, one can conclude that the educational process should be carried out with the position of a communicative-cognitive approach to education. This includes the importance of taking into account individual and psychological characteristics of the student during the process of learning Russian as a foreign language (Kryuchkova, Moshchinskaya, 2014: 3). The communicative-cognitive conclusion assumes, on the one hand, communicative technologies of education – that is, the decision of such systematic questions as sampling, organization, and consistency of language material and the means of its presentation and training, taking into account all communicative needs; on the other hand, mastering knowledge and information of linguistic, cultural, regional, and social character, as well as fulfilling and developing educational interests and inquiries of students. In order to develop nationality-oriented educational technology for international students learning Russian language and taking into account characteristics of their ethnic mentalities, we must pay attention to the system of instructive and individual methodical principles, as well as the theoretical and methodical foundations of education.

Our goal was to consider the main cross-cultural strategies of teaching foreign students. This goal has practical and theoretical significance. In the course of analyzing the written works of American students, questionnaires and oral responses, we came to the following conclusions. which identify the main causes of communication failures in the learning of the Russian language.As a conclusion, it should be noted that each lesson with foreign students is a "crossroads of cultures". Each lesson in Russian as a foreign language touches on the issues of intercultural communication, because behind each word there is an idea of the world, conditioned by the national consciousness and mentality.

References

Bredella L. (2006). The significance of multicultural literary texts for intercultural understanding. In L. Čok (Ed.), *The close otherness* (pp. 73–92). Koper: Založba Annales.

Byram M. (1997). Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon, UK: Multilingual Matters.

Fisher G (2008) *Mindsets: The role of culture and perception in international relations,* Intercultural Press, Yarmouth, ME. Web.

Крючкова Л., Мощинская Н., Kryuchkova L., Moshchinskaya N. (2014) Практическая методика обучения русскому языку как иностранному: Учебное пособие. – М.: Флинта, 480 с.

Lustig M.W., Koester J. (2010) Intercultural Competence: Interpersonal Communication Across Cultures. Pearson, Boston, 6th Edition.

Makeeva E., Lopukhova Y. (2018). Cross-cultural communication course as a form of internationalisation at home within Russian higher education institutions. SOCIETY, INTEGRATION, EDUCATION. Proceedings of the International Scientific Conference. Vol. I, Higher Education. Rezekne, Rezekne Academy of Technologies, 361–373.

Maloof V, Rubin D, Miller A (2006) Cultural competence and identity in cross-cultural adaptation: The role of a Vietnamese heritage language school, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism,* vol. 9, no. 2, pp. 255–273. Web.

Модный Петербург. http://modny.spb.ru/articles/siliconfashion

Никитаев С., Тер-Минасова С. (2005) Современные теории и методы обучения иностранным языкам.: материалы второй международной научно-практической конференции «язык мира и мир языка. Москва, 23-24 марта 2005 г.»

Piller I. (2011) Intercultural communication. A Critical Introduction. Edinburgh University Press.

Садохин А. (2008) Межкультурные барьеры и пути их преодоления в процессе коммуникации // Обсерватория культуры: Журнал-обозрение №2. – С. 26-32.

Samovar L., Porter R. (2004) *Communication between cultures,* Wadsworth Press, Belmont, CA. Web.

Синячкин В., Брагина М., Дронов В., Красс Н., Тарасов Е. (2008) Лингвокультурологические аспекты формирования языкового сознания иностранных студентов в процессе изучения русского языка. Под редакцией В.М. Филиппова: учебное пособие. – М.: РУДН.

Тер-МинасоваС. (2004) Языкимежкультурнаякоммуникация – М.: Издательство МГУ. – 352 с.

Верещагин Е., Костомаров В. (1990) Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного – М.: Русский язык. – 246 с.

References

Bredella L. (2006). The significance of multicultural literary texts for intercultural understanding. In L. Čok (Ed.), *The close otherness* (pp. 73–92). Koper: Založba Annales.

Byram M. (1997). Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon, UK: Multilingual Matters.

Fisher G (2008) *Mindsets: The role of culture and perception in international relations,* Intercultural Press, Yarmouth, ME. Web.

Kryuchkova L., Moshchinskaya N. (2014) Prakticheskaya metodika obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu. Uchebnoe posobie [Practical methods of teaching Russian as a foreign language. Training manual]. M.: Flinta, 480 p (In Russian)

Lustig M.W., Koester J. (2010) Intercultural Competence: Interpersonal Communication Across Cultures. Pearson, Boston, 6th Edition.

Makeeva E.,Lopukhova Y. (2018). Cross-cultural communication course as a form of internationalisation at home within Russian higher education institutions. SOCIETY, INTEGRATION, EDUCATION. Proceedings of the International Scientific Conference. Vol. I, Higher Education. Rezekne, Rezekne Academy of Technologies, 361–373.

Maloof V, Rubin D, Miller A (2006) Cultural competence and identity in cross-cultural adaptation: The role of a Vietnamese heritage language school, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism,* vol. 9, no. 2, pp. 255–273. Web.

Modnyj Peterburg [Fashionable Petersburg]. http://modny.spb.ru/articles/siliconfashion (In Russian)

Nikitaev S., Ter-MinasovaS.(2005) Sovremennye teorii i metody obucheniya inostrannym yazykam [Modern theories and methods of teaching foreign languages]: materialy 2-oj mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «YAzykmirai mir yazyka. Moskva, 23-24marta 2005. (In Russian)

Piller I. (2011) Intercultural communication. A Critical Introduction. Edinburgh University Press.

Sadohin A. (2008) Mezhkul'turnye bar'ery i puti ih preodoleniya v processe kommunikacii [Cross-cultural barriers and ways to overcome them in the process of communication]. Observatoriya kul'tury: Zhurnal-obozrenie. №2. S.26-32. (In Russian)

Samovar L., Porter R. (2004) *Communication between cultures,* Wadsworth Press, Belmont, CA. Web.

SinyachkinV., BraginaM., DronovV., KrassN., TarasovE. (2008) Lingvokul'turovedcheskie aspekty formirovaniya yazykovogo soznaniya inostrannyh studentov v processe izucheniya russkogo yazyka [Linguoculturological aspects of the formation of the language consciousness of foreign students in the process of learning the Russian language]. Podred. V. M. Filippova: Ucheb. posobie. – Moskva: RUDN (In Russian)

Ter-Minasova S. (2004) YAzyk i mezhkul'turnaya kommunikaciya [Language and intercultural communication]. – M.: Izdatel'stvo MGU. 352 s. (In Russian)

Vereshchagin E..KostomarovV.(1990) Yazykikul'tura: Lingvostranovedenie v prepodavaniirusskogoyazykakakinostrannogo [Language and culture: Linguistic and cultural studies in teaching Russian as a foreign language]. M.: Russkijyazyk. 246 s.(In Russian)

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

IRSTI 16.31.41 https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph19

M. Malgaazhdar

Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: malgaazhdar@gmail.com

THE KAZAKH FUTURE TENSE FORMS AND TRANSLATION TECHNIQUES OF RENDERING THEM FROM KAZAKH INTO ENGLISH

The article deals with two relevant problems of language and translation studies. Firstly, it attempts to make a thorough analysis and study of the Kazakh future tense forms as far as there are few materials in English referring to the meaning, usage and formation of the Kazakh future tense forms while the English future tense is thoroughly and well-studied field of language studies and needs no further discussion or clarification. Secondly, the article tries to analyze and determine the translation techniques of rendering future tense forms from Kazakh into English so as to identify and eliminate the problems the translator may come across in the process of translation by applying the principle of comparison. For the principle of comparison makes it possible for us to establish differences and similarities of heterogeneous languages as far as Kazakh and English languages are syntactically, morphologically and structurally different. Lastly, the article may also be of great assistance for those who is learning Kazakh as a secondary language as far as Kazakh is a highly agglutinative language and the grammatical inflections are the principal means used in Kazakh. Moreover, some of the Kazakh future tense forms have a modal meaning and can be quite confusing for foreign language learners. All the examples provided in the last part of the article can be used in teaching translation techniques of grammatical structures in the theory of translation.

Key words: transformation, target language (TT), source language (ST), future, grammatical, lexical, comparative analysis.

М. Малгааждар

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: malgaazhdar@gmail.com

Қазақ тілінің келер шақ формалары және оларды қазақ тілінен ағылшын тіліне аудару жолдары

Мақалада тіл және аударма ісі салалары үшін маңызды екі тақырып қарастырылған. Біріншіден, мақала қазақ тілінің келер шақ формаларының мағынасы, қолданылуы мен жасалу жолдарын қарастырады, өйткені ағылшын тілінде бұл тақырыпта материалдар жоқтың қасы, ал ағылшын тілінің келер шағы жан-жақты әрі терең зерттелген тіл саласы, сондықтан ол талқылауды немесе түсіндіруді қажет етпейді. Екіншіден, мақала келер шақ формаларын қазақ тілінен ағылшын тіліне аудару тәсілдерін талдап анықтау арқылы аударма барысында туындауы мүмкін қиындықтарды салыстыру әдісін қолдана отырып анықтауға және жеңілдетуге тырысады. Өйткені салыстыру әдісі морфологиялық, синтактикалық құрылыстары әртүрлі қазақ тілі және ағылшын тілі сияқты тілдердің айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтауға көмектеседі. Сонымен қатар осы салыстыру әдісінің көмегімен зерттеу нәтижелеріне терең талдау жасауға болады. Сондай-ақ мақала қазақ тілін үйреніп жатқан адамдар үшін өте пайдалы, өйткені қазақ тілі агглютинативті тілдер қатарына жатады және жалғаулар қазақ тілінде сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын негізгі құрал боп табылады. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі келер шақтың кейбір формалары модальді мағынаға ие және шетел тілін үйренушілер үшін біршама қиындықтар тудыруы сөзсіз. Ал мақаланың соңғы бөлігінде келтірілген барлық мысалдарды аударма теориясында грамматикалық құрылымдардың аударма техникасын оқытуда қолдануға болады.

Түйін сөздер: келер шақ, грамматикалық, лексикалық, контекстуальдық, салыстырмалы анализ, аударылатын тіл, негізгі тіл.

 © 2021 Al-Farabi Kazakh National University

М. Малгааждар
Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан, г. Алматы
e-mail: malgaazhdar@gmail.com

Формы будущего времени казахского языка и способы их перевода с казахского на английский

В статье рассматриваются два основных направления лингвистики и переводоведения. Во-первых, в статье предпринята попытка осуществления тщательного анализа форм будущего времени казахского языка. Как известно, в английском языке недостаточно материала, когда рассматривается значение, использование и образование форм будущего времени казахского языка, в то время как будущее время английского языка – это тщательно изученная область языковых исследований, которая не нуждается в дальнейшем обсуждении или разъяснении. Во-вторых, в статье рассматриваются разные виды и пути перевода форм будущего времени, которые используются в процессе перевода с казахского языка на английский язык с применением сравнительного анализа, устанавливающего сходства и различия гетерогенных языков (в данном случае казахский и английский языки), которые имеют различные морфологическую и синтактическую структуры. Кроме того, тщательный сравнительный анализ не только выявляет особенности разных языков, но также помогает провести более глубокий анализ результатов исследования. В статье проанализированы и определены приемы перевода форм будущего времени с казахского на английский язык с целью выявить и устранить проблемы, с которыми переводчик может столкнуться в процессе перевода, а также для того, чтобы облегчить сам процесс перевода. На наш взгляд, статья может быть полезна для тех, кто изучает казахский язык. Некоторые формы будущего времени казахского языка имеют модальное значение и могут сбивать с толку изучающих иностранные языки. Все примеры, приведенные в заключительной части статьи, могут быть использованы при обучении приемам перевода грамматических структур в теории перевода.

Ключевые слова: будущее время, грамматический, лексический, контекстуальный, сравнительный анализ, исходный язык (ИЯ), язык перевода (ЯП).

Introduction

Every language has a specific system, which differs from that of any other. This is all the more so with respect to Kazakh. Kazakh belongs to The Turkic group of the Altaic family. As to its morphological structure, Kazakh is an agglutinative language. As to grammar, the grammatical inflections are the principle means used in Kazakh. Though the rest of grammatical means are also used but they are of less frequency than the grammatical inflections.

While doing research on the ways of translating Kazakh future tense forms into English I couldn't find any material in English that would properly explain the meaning and the usage of the Kazakh future tense forms. For this reason, I couldn't help but feel obliged to give some insight into the formation and the usage of the Kazakh future tense. Moreover, a translator should be aware of all the nuances the Kazakh future tense forms convey as there are so few materials in English that deal with this issue and I hope that my argumentation is quite reasonable and justifiable and Kazakh future tense forms deserve a special place and attention in the article. Furthermore a translator should be acquainted with all the usages and speculative meanings conveyed by the Kazakh future tense forms in the translation process as far as each Kazakh future forms have their own special meaning and need to be clarified.

In regard to the Kazakh future tense many prominent Kazakh linguists such as S.S. Kunanbaeva with her work on temporal relations, T. Kordabaev with his functional semantic research into Kazakh tense, A.Isaev, and A.Iskakov have made great contribution to the Kazakh grammar. The Kazakh future tense not so complicated as that of English denotes an action not yet completed but that will take place after the moment of speaking.

According to Kunanbaeva.S.S modal meanings in the languages belonging to the Turkish family group come to the fore in the classification of tense forms of verb and duly they are termed in accordance with their modal meanings .

Kunanbaeva.S.S states that in languages belonging to the above-mentioned family group the future tense is used to describe an action that will take place after the grammatical moment of speaking. In Kazakh, the future tense forms are divided into three and two of them have a modal meaning. They are V+ар/ер and V+мак/мек (шы/ші).

Different authors give different classifications to the future tense forms: S.Isaev (1992) and A.lskakov (1991) divides them into three and T. Kordabaev (1953) classifies them into two. But in this chap-

ter we shall dwell on the classification given by LE.Mamanov.

Experiment

According to I.E.Mamanov in modern Kazakh, the future tense forms fall into three: 1) Ауыспалы келер шақ (Simple future or unstable/changeable) 2) Болжалды келер шақ (Speculative future tense or predictive future tense) 3) Мақсатты келер шақ (future plans).

Ауыспалы келер шақ (Simple future or unstable/changeable). Ауыспалы келер шақ is formed by means of adding the participle endings а/е/й to the main verb to which the personal endings are added subsequently. Therefore, the Ауыспалы келер шақ tense form is the conjugated form of the future participle. Here the participle endings а/е/й serve as the grammatical indicators of Ауыспалы келер шақ.

This form is called Ауыспалы келер шақ due to the context because sometimes it is used in the present meaning.

The tense meaning of any tense forms becomes more apparent when it is modified by the adverbs of time. The tense forms of verbs and the adverbs of time go together only if their tense meanings coincide. Otherwise, they are not used together in the sentences. We wouldn't say "кеше келемін" (I'll come tomorrow), "ертен барғанмын"(I came tomorrow), "былтыр барармын" (I may go last year).

However, some adverbs of time combine with all tense forms regardless of their tense meaning (the future, the past, the present): бүгін жаздым (I have written it today), бүгін жазамын (I will write it today), бүгін жазып жатырмын (I am writing it today) etc.

Taken from this angle the adverbs of time are divided into two groups. To the first group belong the horizontal adverbs of time: The second group includes the quantitative adverbs of time.

Horizontal adverbs of time have two subgroups:

1.past adverbs of time: жаңа (just/now), әлгінде (then), кеше (yesterday), алдыңғы күні (two days ago), былтыр (last year), баяғыда (a long time ago), ертеде (once upon a time).

2. future adverbs of time: соңыра (later), біраздан (later), ертең (tomorrow), бүрсігіні (the day after tomorrow , келесі айда (next month), ендігі жылда (next year) etc.

The past adverbs of time are used with the past tense verb forms:

Кеше қарағайда ойын болды (There was a competition in Karagay yesterday). Естай өткен жылы институт бітірді (Yestay graduated from the university last year).

The future adverbs of time with the future tense verb forms.

Ертең таңертең тұтқын есігі ашылады(The prisoner's door opens tomorrow morning).

Келесі айда сессия басталмақ (The session starts next month).

They convey the tense meaning through their lexical meaning. In other words, the tense meaning of the adverbs of time doesn't render the grammatical meaning.

Quantitative adverbs of time possess the present meaning: қазір (now), осы кезде (at the moment), бүгін (today), осы айда (this month), биыл (this year).

The difference of the quantitative adverbs of time from the horizontal adverbs of time lies in their ability to be used with all tense forms:

Биыл келдім (I came this year). Биыл келемін (I will come this year). Биыл келіп жүрмін(I'm coming here this year). Колхозға осы айда бардым (I went to the collective farm yesterday). Колхозға осы айда барамын (I will go to the collective farm this month). Колхозға осы айда барып жүрмін (I'm going to the collective farm this month).

From the examples given above we can see that the horizontal adverbs of time combine with the past and the future tense forms of verb even if they aren't associated with the present tense forms. As to the quantitative adjectives of time they are used with all tense forms of verb: the present, the future, the past. Thus the tense meaning of Ауыспалы келер шақ forms (барамын (I'll come), барасың (You 'll come), барады (He'll come)) is distinguished by their combination with the quantitative adverbs of time.

Биыл жазамын (I'll write it this year), осы айда жазамын (I'll write it this month), бүгін жазамын (I'll write it today), қазір жазамын (I'll write it now).

In the combinations above the verb form (жазамын)-(write) is used in the future.

The verb forms of Ауыспалы келер шақ aren't used to denote an action going or at the moment of speaking as they don't answer the question "What are you doing right now?" Therefore, its main meaning is that of the future but not of the present. Its application in the present meaning pertains to its converted meaning.

The use of Ауыспалы келер шақ with reference to the present indicates different currents of action:

actions characteristic of the person or thing denoted by the subject. They are recurrent or permanent actions with no time limit.

Адам сөйлейді (A person speaks), жылқы кісінейді (A horse neighs), Балық суда жүзеді (A fish swims).

In the given examples Ауыспалы келер шақ forms are devoid of the tense meaning. They give a general characteristic to the action in relation to the subject it comes with and are translated into English in the Present Simple. The same is true when Ауыспалы келер шақ in the present meaning shows the field of profession or activity somebody is involved in.

Балықшы балық аулайды (A fisherman catches fish). Қойшы қой бағады (A shepherd tends sheep).

They generally indicate continuous, uninterrupted processes, which naturally include the present moment.

Мен институтқа барғанда, Гоголь көшесімен жүремін. (I walk along Gogol street when I go to the university)

Қаланың шетінен кішкентай өзен ағып жатады.(There is a little river flowing near the town or a little river flows near the town)

In the first case the action in the meaning of walk takes place every day. In the latter case the flowing of the river "ағып жатады" is pictured as going on at the moment of speaking and can be rendered into English either as "There is a little river flowing near the town" if you want to make an emphasis on the flowing of the river or as "A little river flows near the town" if you point it out as a mere fact. Neither of the translations affect the meaning of the source sentence. In "There is a little river flowing near the town" we observe a change of grammatical forms as Kazakh "ағып жатады" is predicate while its English equivalent "flowing" is not.

In dialogues Ауыспалы келер forms express an action going on at the moment of speaking.

- Қайдан келесің? (Where are you coming from?)

- Кітапханадан келемін.(I'm coming from the library)

- Қайда барасың? (Where are you going?)

- Институтқа барамын. (I'm going to the institute)

Here the verb forms denote actions that take place at the moment of speaking and are translated into English in the Present Continuous. But such use of Ауыспалы келер is restricted.

There are only two or three verb forms of Ауыспалы келер used in this sense. Generally they don't denote actions going on at the moment of speaking. For instance, if a student is writing on the blackboard we wouldn't say "студент жазады" (The student writes) we would say "студент жазып жатыр or жазып тұр" (The student is writing).

Ауыспалы келер шақ forms are also used in the past meaning. This use of Ауыспалы келер шақ depends on the context and the content of the preceding sentences.

Енді бай ауылдарының тыныш қоймайтынын ойлаған егіншілер шұғыл кеңес құрып,екі түрлі байлау жасады. (Sensing trouble from wealthy villages, the farmers convened an urgent meeting and arrived at the two following decisions) : Алдымен қаладағы ұлыққа кресьтяндардың куәлігін қосып арыз жолдайды (First they would write a petition to the Highness in the city with all the pheasants' identity cards enclosed). Бұл арызбен осы түнде қалаға араласы бар пысықша жігіт Серкеш жөнеледі. (Then the petition would be delivered to the city during the night by Serkesh, a smart guy who knew the city well).

In the first sentence the predicate is in the past tense, and the predicates of the following two sentences are rendered by Ауыспалы келер шақ forms. But nevertheless the latter two sentences refer to the past since the former one is given in the past. In translation Ауыспалы келер шақ forms used in the past context are rendered by the Future in the Past in English.

The meaning of Ауыспалы келер шақ is very complicated. Generally it belongs to the future but in most cases it denotes the present meaning and under the influence of the preceding sentence it may be used in the past meaning.

Болжалды келер шақ (Speculative future tense or predictive future tense)

Болжалды келер шақ is a synthetic form which is formed with the verbal adverb endings -ар,-ер,-р and the personal endings. Болжалды келер шақ form is the conjugated form of the future verbal adverb. The grammatical indicator of Болжалды келер шақ is identified by -ар, -ер, -р.

Болжалды келер шақ is used to express the speaker's opinions, assumption and speculations about the future.

Мен ертең киноға барамын- Ауыспалы келер шақ (I will go to the cinema)

Мен ертен киноға барармын- Болжалды келер шақ (I may go to the cinema)

In the first sentence the speaker expresses his determination and decision to go to the cinema and in the second one the speaker hasn't yet made up his mind about whether to go to the cinema or not. He just makes speculation. Viewed from this angle болжалды келер шақ serves to express the speaker's attitude to the action in subjective way and doesn't

render the active meaning. Болжалды келер шақ tense here corresponds to the word "бәлки " (may be) in its meaning

We find болжалды келер шақ forms in proverbs, sayings. Here they convey the active meaning but not the speculative meaning.

Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас. (proverb)

Chewed food will do no good to a large toothed wolf.

Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі. (proverb)

He who talks without caution will die without being sick.

In the above examples Болжалды келер шақ forms are used in the present meaning. The meaning of a sentence is interpreted differently by the way the tense forms are used. That's why it is important to know how to apply tense forms appropriately.

The future speculative meaning is rendered by the verbal adverbs in the «ар» form.

Күшті екенімізді көрсе сыйлар (Yesenberlin I., 2007:170).

When they see we are strong they will respect us (Yesenberlin I., 2000:112).

Увидят что мы сильны станут уважать (Yesenberlin I., 1986a:131).

Күшсіз екенімізді көрсе аяар (Yesenberlin I., 2007:170).

If we are exhausted they will only be pitying us (Yesenberlin I., 2000:112).

А если придем изможденными то станут только жалеть. (Yesenberlin I., 1986a:131).

Here we have two Kazakh sentences similar in their grammatical structure. But their translations differ. In the first case the verb in the main clause is rendered by "will+V" whereas in the second case by "will be +Ving". The meaningful difference between two translations consists in that while the latter shows the future action in the very process of its realization, the former points it out as a mere fact.

The «ар» form besides its future meaning acquires different expressive manner according to the context in the written variety of language and the modification of intonation patterns in the spoken variety of language.

The Kazakh verbal adverbs in the «ар» form have manifold meanings with a wide range of application. One of its peculiarities is manifest in its application to proverbs and oral literature. There is a tendency in the literary works to make use of words with the narrow circle of application on the source of the folk language.

Мақсатты келер шақ (future plans)

Мақсатты келер шақ is formed by adding first the endings "-мақ/мек", "бақ/бек", "-пақ/пек" or "-мақшы/мекші", "-бақшы/бекші", "-пақшы/пекші and then personal endings to the stem verb. Here the verbal adverb endings serve as the grammatical indicators of Мақсатты келер шақ.

Мақсатты келер шақ is used to express a future action, which will be undertaken by the speaker in accordance with his wishes.

This tense is called «the compulsory future» by some authors.

Дәл осы кезде бұларға Әбілқайыр әскерінің келе жатқаны оған жақында Арқадан Сәмеке бастаған қол келіп қосылмақ деген хабар жетті (Yesenberlin I., 2007:351).

And, soon "usin kulak", the famous steppe long ear, brought news that Sameke khan's cavalry was going to join up with Abulkhair (Yesenberlin I., 2000:231).

In the example above the verb in the function of predicate expresses the speaker's intention and speculation. There is no meaning of obligation.

In fact Мақсатты келер шақ form doesn't express a future action as a true fact. The speaker bears the subjective relation to the action he has in mind.

Sometimes the sentences "Мен жиналылсқа баруым керек" (I must go to the meeting) or "Мен ертең бригадада жұмысшылар үшін лекция оқуға тиіспін" (I must give lecture to the workers of our brigade) may be substituted by «бармақпын» (I will go), «оқымақпын» (I will give or I'm going to give) that have a converted meaning of Мақсатты келер шақ.

Мақсатты келер шақ verbal adverb in combination with the auxiliary verbs "еді" and "бол" constitutes the intentional past verb form. It serves to show the speakers intention to perform an action which is future from a definite past moment.

Қапан ауылға қайтпақшы еді (Kapan was going to return to the village).

Қапан ауылға қайтпақшы болды (Kapan was going to return to the village).

The analytical forms of Мақсатты келер шақ with the auxiliary verbs "еді", "бол" (келмек еді, келмек болды) in the active voice doesn't indicate the grammatical tense meaning. It shows the speaker's intention with regard to a past moment from which the action is viewed.

The analytical form of Мақсатты келер шақ with the auxiliary verb "еді" shows that the speaker's previous intention becomes vague in connection with the other second cause.

Жолда Дәрмендерге жолығып кідіріп қалмағанда, Мағаштың ойы кешке Қоңырәулиеге жетіп қонбақыш еді.(Magash was going to get to Konyrauliye by noon and spend the night there hadn't he been delayed by Darmen's company he had run into on his way)

The analytical form "қонбақшы еді" (was going to spend the night) gives the implication that Magash's intention might not be realized due to the interference of the second action. The action intended but not yet initiated is rendered by the -мақ, -бақ, -мақшы, -мекші forms of the verbal adverb alone or by their combination with the auxiliary verb еді. For instance:

Қандай зұлым еді Абдолла! Өзіне қас сұлтандарын бір біріне айдап салып оп оңай жеңіске жетпек қой! Ие бұл оның негізгі айласы осылай ол Самарқант сұлтандарын да құртпақ… (Yesenberlin I., 2007:137).

And that Emir Abdullah is cunning. He will set the Kazakh sultans against each other, roil their sultans up, set us against them and them against us (Yesenberlin I., 2000:224).

Хитер же эмир Абдуллах Ему главное поссорить казахских султанов друг с другом, перессорить и своих султанов, нас натравливать на них, на киргизских вождей, тех на нас (Yesenberlin I., 1986b:45).

Under the influence of the Russian translation, so far as we are concerned with the future we will confine ourselves only to analyzing future verb forms, the English version is not translated grammatically correct. That is to say, the grammatical meaning of the English future "will" doesn't coincide with that of the Kazakh future "пақ/пек". My version of the translation is: And that Emir Abdullah is cunning. By setting his enemy-sultans against each other he is easily going to succeed! No doubt this is his main method…..I suppose he is going to do away with Samarkhand sultans in the same way

The intentional meaning inherent in the "мақІмек, -бақ бек, -пақ\пек" form becomes more prominent in its combination with auxiliary verbs. The intentional meaning is more explicit in "Мен бармақ едім" (I'm going to go there) than in "Мен бармақпын" (I will go there). But the former one requires one more word or sentence to follow.

The "мақ" form ending in -шы, -ші gives the meaning of obligation. It points to an action bound to be completed in the future even if no time reference is made. In "Ол инженер болмақшы" (He is going to be an engineer) and "Мен кітап жазбақшымын" (I'm going to write a book) the expression of futurity and obligation are present.

The subjunctive mood is close to Мақсатты келер шақ from its logical stand. The main difference between them lies in the fact that the expression of time prevails in the "мақ" form while in "барғым келеді"(I want to go) the expression of wish and desire dominates.

The analytical forms of the future tense and their meaning

N.Oralbaeva (1975) gives the following analytical forms of verb denoting the future meaning:

The analytical forms of the category of negativity

According to the category of negativity the negative forms of verb are built up with the help of synthetic and analytical forms. The negative synthetic form is made up by the negative ending "-ма". It applies to all the categories of the verb. It is not the same with the negative analytical forms.

There are two analytical forms with the negative meaning. They are formed with the help of two auxiliary verbs: емес and жоқ. They combine with the bare verb forms.

The auxiliary form "емес" is used to form the analytical negative forms of Мақсатты келер шақ, Болжалды келер шақ, Ауыспалы келер шақ.

The negative form of Болжалды келер шақ is made up by means of the auxiliary verb "емес".

Панасыз даланың тізеден асқан қарында арқадан үскірік боран қысқан жылқы жерге аяқ салып, тұрақтай алар емес. (Horses, on the shelterless steppe covered in knee deep snow and with chilly stormy wind blowing against, are growing restless and will hardly be able to tolerate it any more).

The negative form of Ауыспалы келер шақ is formed with the help of the negative word "емес".

Әлдеқайда, тері шалбардың ішінде кеткен қалтаңдағы қағазға қол жететін емес. (That lost piece of paper which was in the pocket of your leather pants will never be found)

The negative Мақсатты келер шақ form is built up with the help of the auxiliary verb "емес".

Бұл жайды оған сездірмек емес (he is never going to let him know about what happened)

The analytical form of verb with the restrictive meaning imposed on the action

When the time limit is imposed on the action that takes place in the short period of time. In Kazakh this meaning is maintained by the analytical form "-а/тұр" and only by this form. This analytical form doesn't render any other meaning.

Жолдың барысын, бұрылыстарын болжай тұр. Бірақ не үшін өлгендеріңді еңбекші тап айта тұрар. (Keep a close watch on the road awhile. But let the working class tell what you all died for)

Both transitive and intransitive verbs can be used with this analytical form: отыра тұр (sit down awhile), жата тұр (lay down awhile), жүре тұр (walk awhile), ұйықтай тұр (sleep awhile) т.б. In translation, as you see, the meaning that something will happen in the short period of time is maintained by "awhile"

This form is mostly used in the future tense and the imperative mood: бере тұрсын (let him take it awhile) , отыра тұрады (tell him to wait awhile or he will have to wait), жата тұрар (let him lie down awhile). But in translation a translator has to resort to different means as there isn't any clear-cut means of rendering this construction. For instance: "Күте тұрсын" can be rendered as he will have to wait or tell him to wait or let him wait. Translation depends on the context and it poses a lot of difficulty on the part of a translator.

The use of this form in the conditional and the subjunctive moods is quite frequent: кітабын бере тұрса, бере тұрса екен (I hope he lends me his book). This Kazakh analytical form is usually rendered into English by "I/you/they/he hope/s that ……" construction.

The analytical form of verb with the meaning of unhurriedness

We can perform an action taking our time, slowly, unhurriedly or even some time later. For instance: Соңынан көре жатармыз, жаңасын да аласың, -деп үміттендірді. (They reassure us by saying: We'll see later, we'll buy even a new one by then). In the given example the action embedded in "көре " (see) is postponed as there is no hurry in performing it. This meaning of the verb is delivered by "- жатар". The form "-а жатар" is rarely used and goes with the transitive verbs: көре жатар (they will see later), біле жатар (they will find out later), айта жатар (he will tell them later), сұрай жатар (they will ask later). It is rarely found in combination with the intransitive verbs: болыса жатар (they will support them later), келіс жатар (they will agree later) т.б. The meaning of unhurriedness embedded in the Kazakh analytical verb forms above are rendered into English by "later".

This form doesn't admit of any other tense forms and occurs in the Болжалды келер шақ.

The analytical forms of verb denoting the action about to take place

We use "-ғалы отыр", "-ғалы жатыр","-ғалы жүр", "-ғалы тұр" forms to say that a future action or event is on the way or starting to happen. These forms are also used in other tenses of verbs. Nevertheless it preserves its future meaning that indicates that the event or an action expressed by the predicate is about to happen. Usually this meaning is rendered into English by am/is/are+going to+V

Үй құлағалы тұр.*(The house is going to fall down)*

Results and discussion

Accordingly, in modern Kazakh there are 3 main ways of expressing the future. They are: Мақсатты келер шақ, Болжалды келер шақ and Ауыспалы келер шақ. Probably the most significant point to notice here is that the meaning of Ауыспалы келер шақ is very complicated and it may be used to denote the future, the present and the past according to the context it occurs in.

As to Болжалды келер шақ and Мақсатты келер шақ inspite of their modal meaning they are used to denote the future in Kazakh. But the most frequently used form of them (Мақсатты келер шақ, Болжалды келер шақ and Ауыспалы келер шақ) is Ауыспалы келер шақ.

As to the analytical forms they express different currents and manners of action with reference to the future, though they are not included in the Kazakh grammatical tense system of the future.

In the translation process every translator has to resort to different translation techniques to render the meaning correctly from SL into TL without distorting its original meaning. It is very difficult process because the translator has to choose between different equivalents, make different kinds of transformations and etc. as the same thought can be expressed in many different ways in different languages. The same is true when it comes to translating grammatical structures of languages whose grammatical structures are completely different, in our case, as those of the Kazakh and the English languages. Therefore, translation techniques of rendering future tense forms from Kazakh into English is worth studying and deserves special attention as the process itself can be very tricky and moreover the results of the study may come handy in the translation process. I hope that the following examples will suffice to assure you of my viewpoint.

Omission.

Босатпай журсе кайтемиз? (Auyezov M., 1989: 368)

And what if he doesn't? (Auyezov M., 1977: 244).

А если не снимет? (Auyezov M., 1982: 67).

According to the difference between the grammatical systems of the Kazakh and the English languages omission had to be made. One more example:

Ал тегі айырыла көшпесек қайтесің? (Auyezov M., 1989: 91).

But what if we don't separate? (Auyezov M., 1977: 47).

А что если не будем разъезжаться? (Auyezov M., 1982: 69).

With reference to the future Present Simple is usually used in questions beginning with "why don't you….", "How long + be + for", "What if…":

Addition. Supplementation of parts of speech is characterized by several factors: difference in structures of the sentences and that short Kazakh sentences demand spread translation in the English language. Absence of some corresponding word or lexical-semantic variant in both languages is also one of the reasons for applying additional words in translation.

Бар жақсысын тағы да Құдайберді таңдап меншіктеп қояды. Таңдаулысын алам. Алып келем. Осы жол ма! Көрер-ақпын! (Auyezov M., 1989: 102).

Kudaiberdi of course will take the best! But I'll pick some too. We'll see who gets the best (Auyezov M., 1977: 177).

Конечно Кудайберди заберет самых хороших! Я тоже отберу себе и приведу! Посмотрим чьи будут лучше! (Auyezov M., 1982: 140).

The first English translation "Kudaiberdi of course will take the best" doesn't coincide with the original sentence "Бар жақсысын тағы да Құдайберді таңдап меншіктеп қояды" in the given context. Here "таңдап меншіктеп қояды" has the grammatical meaning of Past-in-the-Future. It could be rendered by Future Perfect but it is impossible as Future Perfect requires a point of orientation in the future and with no time reference Future Perfect is usually used to make prediction about the present. As to "Kudaiberdi of course will take the best" it does render the additional meaning of annoyance attached to "Бар жақсысын тағы да Құдайберді таңдап меншіктеп қояды" but the original sentence has nothing to do with the meaning of insistence the form "will" has, it rather expresses Kudaiberdi's future intention in the given situation. My version is: *I know Kudaiberdi is going to take the best as usual. But I'll pick some too. We'll see who gets the best.* Here I used meaning extension and translated it by rendering the effect "таңдап меншіктеп қояды" (will have taken) by its cause "is going to take"

"Көрер-ақпын!" is rendered into English as "We'll see who gets the best." Көрер-ақпын! (I'll see) needs spread translation in the above context as English "I'll see" needs more clarification and is followed by "*who gets the best".*

Transposition involves changing the order of words in the target text(TT) as compared to the source text (TT). Typically, a Kazakh interrogative sentence has a "time + subject + object + question word+ place + predicate" word order. A typical English interrogative sentence would generally have a different word order: "question word + auxiliary verb + subject + verb + object + place + time"

Ажал алдында қандай өтінішің бар? (Auyezov M., 1989: 154)

What will you plead with us before you die? (Auyezov M., 1977: 104).

О чем ты будешь умолять нас перед смертью? (Auyezov M., 1982: 121).

As you may have noticed time in the Kazakh interrogative sentence is at the beginning while in its English equivalent it is placed at the end of the interrogative sentence.

Change of grammatical forms. Kazakh nouns denoting some kind of action when used as a predicate in the future context are rendered by Future Simple:

Тек кімнің өнері асса сол менің қалауым (Yesenberlin I., 2007: 419).

But I will give a place in my heart only to the one who wins the competition (Yesenberlin I., 2000: 281).

Но кто выиграет в состязании того и приму в свое сердце (Yesenberlin I., 1986: 106).

The Kazakh noun "қалауым" is converted into English verb in translation and is rendered by the Future Simple.(will give a place in my heart)

Antonymic translation involves translating a phrase or clause containing a negation using a phrase or clause that doesn't contain a negation or vice versa:

Көр енді алтын тақтан дәметіп (Auyezov M., 1989: 384).

You will no longer standing in my way (Auyezov M., 1977: 256).

Kazakh positive sentence "Көр енді алтын тақтан дәметіп " is rendered into English by the negative sentence "You will no longer standing in my way".

Meaning extension or sense development involves translating a cause by its effect or vice versa:

Мен бұл тобыңда жоқпын (Auyezov M., 1989: 52).

But you'll be fighting alone (Auyezov M., 1977: 75).

The cause "тобыңда жоқпын" (I won't be with you) is translated by its effect "you'll be fighting alone". Here the meaning is: "I won't be with you so you'll be fighting alone".

Conclusion

Proceeding from our comparative analysis of the Kazakh sentences and their English translations we can state that in translating from Kazakh into English the context in which the original utterance is given plays key role in the choice factors of future tense forms, for the wrong choice of the grammatical form may misinterpret the source utterance distorting its meaning and can cause misunderstanding on the part of the TL readers. Due to the syntactical, morphological and structural differences of the Kazakh and the English languages a translator has to make transformations in the process of translation. During our analysis the most common observed transformations the translator resorted to are:

omission,
addition,
transposition,
change of grammatical forms,
antonymic translation,
meaning extension

It goes without saying that the comparative analysis of different languages is very relevant in terms of both translation and teaching processes. Moreover, the results of the investigation can be used in different areas such as teaching foreign languages, translation studies and translation process.

Литература

Auezov M. Abai. Book One. – Moskow: Foreign languages publishing house, 1977. – P. 244, 177, 104, 256, 75.
Ауезов М. Путь Абая. Том первый. – М.: Художественная литература, 1982. – С. 67, 140, 121.
Әуезов М. Абай жолы: Абай. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1989. – 368, 102, 154, 384, 52 бб .
Bondarko A. V. On field theory in Grammar- Diathesis and its field. Lingiustics, 1975. – 157p.
Catford J. C. A linguistic theory of translation: an essay on applied linguistics. – London: Oxford Press, 1965 – 27-28, 73, 80 pp.
Есенберлин И. Көшпенділер. – Алматы: Көшпенділер Баспасы, 2007. – 419 б.
Есенберлин И. Кочевники. Книга 2. – Алма Ата: Жазушы, 1986. – 106 с.
Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 45б
Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 121 б
Қордабаев Т. Р. Қазіргі қазақ тіліндегі етістік категриясы. – Алматы, 1953. – 15 б
Malgaazhdar M. The translation techniques of rendering future tense forms from Kazakh into English. Master's dissertation. – Almaty, 2008. – P. 40-60.
Newmark P. Approaches to translation. – Hertfordshire: Prentice hall, 1988. – 45-47 pp.
Nida E. A. Towards a science of translating. – Leiden: E. J. Brill, 1964. – 241-245, 246-247 pp.
Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық формалары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 17б
Yesenberlin I. Nomads. – Almaty, 2000. – 106 p.

References

Auyezov M. (1989). Abai zholy: Abai. Birinshi kitap [Abai. Book 1]. Almaty: Zhazushi, 368, 102, 154, 384, 52 pp. (in Kazakh)
Auezov M. (1977). Abai. Book one. Moskow: Foreign languages publishing house, 244, 177, 104, 256, 75 pp.
Auyezov M. (1982). Put Abaya: Abai. Tom1 [Abai. Book 1]. Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 67, 140, 121 pp. (in Russian)
Bondarko A. V. (1975). On field theory in Grammar- Diathesis and its field. Lingiustics, 157p.
Catford J. C. (1965). A linguistic theory of translation: an essay on applied linguistics. London: Oxford Press, 27-28, 73, 80 pp.
Issayev S. (1991). Kazirgi kazak tilindegi negizgi grammatikalyk ugimdar [Basic grammatical notions in the contemporary kazakh language]. Almaty: Ana tily, 45 p (in Kazakh)
Iskakov A. (1991). Kazirgi kazak tily [Contemparory Kazakh language]. Almaty, 121p.
Kordabayev T.P.(1953). Kazirgi kazak tilindegi etistik kategoriyasy [Verb categories of the modern Kazakh language]. Almaty, 15 p. (in Kazakh)
Newmark P. (1988). Approaches to translation. Hertfordshire: Prentice hall, 45-47 pp.
Nida E. A. (1964). Towards a science of translating. Leiden: E. J. Brill, 241-245, 246-247 pp
Oralbayeva N. (1973). Kazirgi kazak tilindegi etistikting analitikalyk formalary [the analytical verb forms of the Kazakh language]. Almaty: Mektep, 17p. (in Kazakh)
Malgaazhdar M. (2008). The translation techniques of rendering future tense forms from Kazakh into English. Master's dissertation. Almaty, 40-60 pp
Yesenberlin I. (2007). Koshpendiler [The nomads]. Almaty: Koshpendiler baspasy, 419 p. (in Kazakh)
Yesenberlin I. (2000). The Nomads. Almaty, 281 p.
Yesenberlin I. (1986). Kochevniki. Kniga 2 [The nomads. Book 2]. Alma-Ata: Zhazushi, 106 p. (in Russian)

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім
Тіл білімі

Section 1
Linguistics

Раздел 1
Языкознание

Абдрахманова Ж.Ә., Шойбекова Ғ.Б.
Қазақ тіліндегі мақтау-марапаттау тілдік бірліктерін зерттеу бағыттары 4

Alkebaeva D.A., Satkenova Zh.B., Konyrbekova T.O.
Changes in the Kazakh language in social networks 14

Ан Е.Д.
Явление телескопии в современном французском языке 24

Dossanova A.M., Abdikadyr I.A.
Adaptation of repatriate-Kazakh children 33

Коптлеуова К.Б.
Языковая ситуация и сферы функционирования трехъязычия 40

Kurmanbek Y.D., Ibrayeva Zh.K.
Analysis of the scientific text in psycholinguistics: an overview and some preliminary findings 49

Нуралиева С.Г.
Прагматическая направленность оценки в политическом дискурсе 57

Smagulova G.N., Ramazanov T.B.
Features of spoken language dialogue in the language of youth 65

Төреханова Р.А., Анесова У.Г.
Қазіргі қазақ қоғамындағы ер-жігіттің рөлі мен бейнесі (әлеуметтік-сауалнама нәтижелері негізінде) 74

Шаховский В.И.
Лингвистическая новелла о типах дистрибуции (социолингвистический подход) 86

2-бөлім
Әдебиеттану

Section 2
Literary Criticism

Раздел 2
Литературоведение

Abdimanuly O., Dossanova N.Zh.
Kazakh poetry of the early twentieth century in the context of the world poetic tradition 96

Баязитов Б.Б.
Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы психологизм 108

Ержанова С.Б.
Қазақ поэзиясындағы тәуелсіздік идеясы 116

Жанабаев К., Шаймерденова Н.Ж., Тлеубаева Н.Д.
Ч.Ч. Валиханов и эпос тюркских народов 130

Нурмолдаев Д.М., Жаксылыков А.Ж.
Космогонический миф глазами ребенка в рассказе «Пуруша» Ильи Одегова 144

Шортанбаев Ш.А., Мамыров А.
XX ғасыр басындағы қазақ прозасы Зинол Бисенғали зерттеулерінде 151

3-бөлім
Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі

Section 3
Methods of teaching language and literature

Раздел 3
Методика преподавания языка и литературы

Назарбекова А.А.
Этномәдени бірліктерді оқытуда қолданылатын тиімді әдістер 162

Сансызбаева С.К., Сагатова С.С.
Межкультурная образовательная стратегия подготовки иностранных студентов.....171

4-бөлім
Аударма теориясы

Section 4
The theory of translation

Раздел 4
Теория перевода

Malgaazhdar M.
The Kazakh future tense forms and translation techniques of rendering them from Kazakh into English.....180